

**Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 811.111:811.512.154(043.3)

БАЙГОБЫЛОВА ГУЛЬНАРА АКЕНОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНИН МЕНТАЛДЫК
СЕМАНТИКАСЫНДАГЫ «ЖҮРӨК/HEART» КОНЦЕПТИ**

530003 Котормо жана котормо таануу
профили «Котормонун теориясы жана практикасы»

Философиянын доктору (PhD) илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчилери:

ф.и.д., профессор Ч.К.Найманова
филология бөлүмүнүн башчысы,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети

ф.и.к. А.А.Бакирова
Армия генералы А.В. Хрулев атындагы
Аскердик материалдык-техникалык
жактан жабдуу академиясынын чет тилдер
кафедрасынын доценти

Бишкек – 2026

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	4
1-БАП. ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТААНУУ ЖАНА КТОРМО ТААНУУ ПАРАДИГМАЛАРЫНДА КОНЦЕПТТИ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	13
1.1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана аны салыштырма изилдөөнүн лингвомаданияттык негиздери.....	13
1.2. Когнитивдик лингвистикадагы менталдуулук жана концепт: теориясы жана изилдениш абалы.....	23
1.3. «Жүрөк/Heart» концептинин маданий-тарыхый башаттары.....	34
1.4. Концепт котормо таануунун объектиси катары: теориялык алкак жана талдоо процедурасы.....	46
1-баптан алынган тыянактар.....	55
2-БАП. «ЖҮРӨК» ЖАНА «HEART» КОНЦЕПТТЕРИНИН БАЗАЛЫК БЕЛГИЛЕРИ.....	63
2.1. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу белгилери.....	63
2.2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түшүнүктүк белгилери.....	84
2.3. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин категориялык белгилери.....	111
2-баптан алынган тыянактар.....	119
3-БАП. «ЖҮРӨК» ЖАНА «HEART» КОНЦЕПТТЕРИНИН ОБРАЗДЫК, СИМВОЛДУК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ ЖАНА КТОРМО ЭКВИВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ.....	126
3.1. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдык белгилери.....	126
3.1.1. Жансыз табияттын образдык белгилери.....	127
3.1.2. Жандуу табияттын образдык белгилери.....	147
3.2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин символдук белгилери.....	168

3.3. «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгү.....	181
3-баптан алынган тыянактар.....	199
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ.....	206
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	216
ТИРКЕМЕЛЕР.....	250
Тиркеме №1. Мотивациялоочу белгилердин этимологиялык сөздүктөрдө берилиши.....	250
Тиркеме №2. Түшүнүктүк белгилердин түшүндүрмө сөздүктөрдү берилиши.....	252
Тиркеме №3. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз табияттын образдык белгилери.....	254
Тиркеме №4. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жандуу табияттын образдык белгилери.....	256
Тиркеме №5. «Жүрөк» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү.....	260
Тиркеме №6. «Heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү.....	267
Тиркеме №7. Эквиваленттүүлүк типтеринин көркөм котормо тексттериндеги ишке ашышы (сынамык текшерүүнүн материалы).....	271

КИРИШҮҮ

Азыркы тил илими антропоборбордук, маданияттык жана когнитивдик мамилелердин ролу артып, ушундан улам жаңы илимий парадигманын бекемделиши менен мүнөздөлөт. Демек, тилдик көрүнүштөр адамдын же тилдик аң-сезимдин контекстинде каралат. Эң актуалдуу маселелердин катарына «тилдеги адам», «адам жана улуттук маданият», «жеке жана жамааттык аң-сезим», «адамдын тили» сыяктуу маселелер кирет. Бул маселелер гуманитардык илимдин ар кайсы тармактарынын өкүлдөрүнүн биргелешкен аракети менен чечилет.

Ар бир улуттун маданияты дүйнө таанымынын системасын калыптанган каада-салттарга, үрп-адаттарга, ритуалдарга, жөрөлгөлөргө, коомдук жетишкендиктерге жана тарыхый өзгөчөлүктөргө таянуу менен өз тилинде бекемдейт. Маданий фактыларга кайрылуу өз эне тилине жаңы көз караш менен карап чыгууга мүмкүндүк берет. Салыштырма изилдөөлөр болсо ар кандай тилдик системаларда чагылдырылган дүйнө сүрөттөрүн көрүүгө жардам берет.

Диссертациянын **темасынын актуалдуулугу** эки башка түзүлүштөгү тилдерде «Жүрөк» концептин когнитивдик жана салыштырма жактан комплекстүү изилдөө зарылдыгы менен аныкталат. «Жүрөк/Heart» концептинин мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук белгилерин бир бүтүн система катары ажыратып, кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында салыштырма анализ жүргүзүү базалык соматикалык түшүнүктөрдү концептуалдаштыруунун универсалдуу жана этноспецификалык механизмдерин аныктоого мүмкүндүк берет.

Тема котормо таануу үчүн да актуалдуу: маданий концепттерди бир тилден экинчи тилге берүү заманбап котормо теориясынын борбордук маселелеринин бири болуп саналат. Кыргыз котормо таануусунда кыргызча-орусча түгөйдө бай тажрыйба топтолуп, акыркы жылдары кыргызча-англисче котормонун маселелери да атайын изилдөөнүн предмети болуп келет (З. Караева, Т. Абдиев ж.б.). Ошону менен бирге бул түгөйдө котормо маселелери концептуалдык деңгээлде, тилдик бирдиктерди концепттин когнитивдик белгилери менен байланыштыруу жана эквиваленттүүлүктүн типтери аркылуу концептуалдык асимметрияны аныктоо

деңгээлинде, системалуу түрдө иштелип чыга элек. Соматикалык концепттин фразеологиялык бирдиктерин эквиваленттүүлүк типтери боюнча бөлүштүрүү котормочулук практика үчүн зарыл болгон эквиваленттүүлүк картасын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Теманын изилдениш деңгээли. «Жүрөк» концепти жана анын ар кандай тилдердеги эквиваленттери бир катар диссертациялык изилдөөнүн объектиси болгон (Р.Р. Данилова, И.А. Сапегина, Р.Б. О.Н. Кондратьева, Е.А. Романова, Д.А. Зибров, З.Р. Цримова, Р.О. Шейхова, Ч.А. Асылбекова, А.А. Султангубиева ж.б.); эң толук сүрөттөө М.В. Пименованын «Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ» аттуу монографиясында берилген. Концепт илимий макалаларда да каралган (Т.К. Мардиев, К.Х. Рахимжанов, М.К. Акошева, С.А. Губарева, С.Г. Мишанова, Л.М. Жолос, М.Ш. Алдиева, И. Мадаминова ж.б.).

Кыргызстандын лингвоконцептологиясында изилденген отуздан ашуун концепттин арасында соматикалык концепттер да бар (Ы.А. Темиркулова, Ж.К. Айтибаева, Ч.А. Асылбекова). Бирок бул эмгектерде концепттин бир же эки катмары гана деталдаштырылып, салыштыруу негизинен кыргызча-орусча жупта жүргүзүлгөн. Бирок бизге белгилүү булактарда «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түзүлүшүн алардын мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук белгилери боюнча комплекстүү салыштырган жана концептуалдык асимметрияны фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү аркылуу баалаган атайын иштер жок.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана англис тилдериндеги «Жүрөк» жана «Heart» концепттерин вербалдаштыруучу тилдик бирдиктер: концепттин ачкыч сөзү жана анын сөз жасоо уясынын компоненттери катышкан лексемалар, эркин жана туруктуу сөз айкаштары, ошондой эле алардын көркөм жана корпустук тексттердеги контексттик колдонулуштары. Объекттин алкагында атайын изилдөө объектиси катары «жүрөк/heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктер жана алардын котормо эквиваленттери бөлүнүп каралат: дал ушул бирдиктерде улуттук-маданий өзгөчөлүк менен образдуулук эң айкын көрүнөт, ал эми алардын структурасынын жана маанисинин салыштырмалуу туруктуулугу аларды

системалуу түрдө салыштырууга мүмкүндүк берет (толук негиздемеси 1.4-параграфта).

Изилдөөнүн предмети – аталган тилдик бирдиктерде объективдешкен «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин когнитивдик белгилери (мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук) жана алардын эки тилдик дүйнө сүрөтүндөгү вербалдашуу өзгөчөлүктөрү, ошондой эле «жүрөк/heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгүнүн типтери жана аларда чагылган концептуалдык асимметрия.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана англис тилдериндеги «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин когнитивдик белгилерин салыштырма негизде ачуу, алардын тилдик дүйнө сүрөттөрүндөгү вербалдашуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана «жүрөк/heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгүн сыпаттоонун негизинде эки лингвомаданияттын концептуалдык асимметриясын көрсөтүү.

Коюлган максатка ылайык иште **төмөнкү милдеттер** аткарылат:

– концептти лингвомаданият таануу жана котормо таануу парадигмаларында изилдөөнүн теориялык негиздерин, атап айтканда тилдик жана концептуалдык дүйнө сүрөтүн, концептти когнитивдик лингвистиканын категориясы катары, «Жүрөк» концептинин маданий-тарыхый башаттарын жана концептти котормо таануунун объектиси катары карап чыгуу;

– кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин базалык когнитивдик белгилерин алардын мотивациялоочу, түшүнүктүк жана категориялык белгилерин талдоо аркылуу аныктоо жана системага салуу;

– кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында бул концепттердин образдуу-метафоралык реализацияларына салыштырма анализ жүргүзүү;

– кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында бул концепттердин символдук белгилерине салыштырма анализ жүргүзүү;

– «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүн А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын төрт баскычтуу

типологиясынын негизинде аныктоо; аныкталган типтердин образдын катмары жана соматизмдин сакталышы менен байланышын ачуу; алынган жыйынтыктарды Х.Ф. Айхеланын «сактоо – алмаштыруу» шкаласы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели аркылуу чечмелөө менен эки лингвомаданияттын концептуалдык асимметриясынын котормодо чагылышын көрсөтүү.

Иштин жаңы илимий натыйжалары:

- кыргыз жана англис лингвомаданияттарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин базалык когнитивдик белгилери – мотивациялоочу, түшүнүктүк жана категориялык мүнөздөмөлөрү – комплекстүү аныкталып, системага салынды; алынган натыйжалар концепттердин структуралык-мазмундук өзгөчөлүгүн белгилөөгө мүмкүндүк берди;

- концепттердин образдык бөлүгүнө комплекстүү анализ жүргүзүлүп, эки лингвомаданиятта метафоралык туюндуруунун өзгөчөлүгү ачылды;

- концепттердин символдук бөлүгүнө комплекстүү анализ жүргүзүлүп, символдук репрезентациянын улуттук өзгөчөлүгү ачылды;

- «жүрөк/heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктер кыргызча-англисче түгөйдө биринчи жолу А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын эквиваленттүүлүк типологиясы боюнча классификацияланып, алынган типтер Х.Ф. Айхеланын маданий-спецификалык бирдиктерди берүү стратегиялары жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели аркылуу чечмеленди;

- концептуалдык сыпаттоо котормо материалында сырттан текшерилип, котормо эквиваленттүүлүгүнүн деңгээли образдын катмары жана соматизмдин сакталышы менен аныктала турганы көрсөтүлдү: денелик негиз да, соматизм да дал келгенде – толук жана жарым-жартылай эквиваленттер, образ же соматизм алмашканда – аналогдор, образ улуттук практикага байланганда – лакуналар пайда болот.

Иштин теориялык мааниси. Алынган натыйжалар азыркы тил илиминин когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, маданият аралык коммуникация жана котормо таануу сыяктуу багыттарындагы изилдөөчүлөр үчүн илимий кызыкчылык туудурат. Иште колдонулган концепттин белгилерин

ырааттуу ажыратуу методикасы башка соматикалык концепттерди сыпаттоодо да пайдаланылышы мүмкүн. Фразеологиялык эквиваленттүүлүктү образдын катмары менен байланыштырып талдоо процедурасы кыргызча-англисче тил түгөйүндө биринчи жолу колдонулуп, аны башка тил түгөйлөрүндөгү соматикалык фразеологияны изилдөөдө пайдаланууга жол ачат жана концептология менен котормо таануунун чектешинде талдоо куралын сунуштайт. Ошондой эле натыйжалар адамдык факторду эске алуу менен эне тили болбогон тилди окутуу методикасын иштеп чыгууга байланышкан милдеттерди чечүүдө колдонулушу мүмкүн

Иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөнүн натыйжалары «Жалпы тил илими», «Лингвомаданият таануу», «Этнолингвистика», «Котормо теориясы» жана «Салыштырма типология» сыяктуу теориялык курстарда, ошондой эле когнитивдик лингвистика, тилдик дүйнө таануу жана концептология боюнча атайын курстарда колдонулушу мүмкүн. Муну менен бирге, изилдөөнүн материалдары котормочуларды даярдоодо, эки тилдүү фразеологиялык жана концептуалдык сөздүктөрдү түзүүгө, ошондой эле маданий-спецификалык бирдиктерди которуунун практикалык маселелерин чечүүгө өбөлгө түзөт.

Методология жана изилдөө ыкмалары. Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизин тил жана маданият боюнча эмгектер (В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф), когнитивдик лингвистика боюнча эмгектер (А.П. Бабушкин, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, В.В. Колесов, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Ю.С. Степанов, К.З. Зулпукаров, М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, У. Камбаралиева ж.б.), лингвомаданияттын символдору боюнча эмгектер (С.С. Аверинцев, А.Н. Веселовский, В.В. Виноградов, В.М. Жирмунский, А.Ф. Лосев), миф жана фольклор теориясы боюнча эмгектер (В.В. Иванов, Е.М. Мелетинский, А.А. Потебня, О.М. Фрейденберг ж.б.), лингвомаданият таануу боюнча эмгектер (Н.Д. Арутюнова, В.В. Колесов, Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов, П.К. Кадырбекова ж.б.), текст лингвистикасы боюнча эмгектер (М. Хэллидей, И.Р. Гальперин, Л.М. Лосева, С. Омуралиева, А.А. Бекбалаев, С.Дж. Мусаев, Т.С. Маразыков ж.б.) жана котормо

таануу боюнча эмгектер (В.Н. Комиссаров, Я.И. Рецкер, С. Влахов, С. Флорин, К.Х. Джидеева, В.И. Шаповалов, Т. Абдиев, З. Караева, А. Джолдошбеков ж.б.) түздү.

Иште жалпы илимий методдор (анализ, синтез, индукция, дедукция, моделдештирүү, жалпылоо жана классификациялоо), ошондой эле тилдик талдоонун атайын методдору – салыштырмалуу-типологиялык, концептуалдык, дефинициялык, компоненттик, этимологиялык, дистрибутивдик, контексттик талдоо, фразеологиялык сыпаттоо, параллель тексттерди салыштыруу, котормо таануу талдоосу жана сүрөттөөчү-сандык ыкма – колдонулду.

Изилдөөнүн негизин концепттердин түзүлүшүн изилдөөнүн Санкт-Петербург – Кемерово мектеби тарабынан иштелип чыккан комплекстүү ыкма түздү. Ага ылайык концепттердин ачык сөздөрү жана сөз жасоо уялары аныкталды жана тилдик материал чогултулду; этимологиялык сөздүктөрдүн негизинде мотивациялоочу белгилер калыбына келтирилди; алардын азыркы тилдик материалда актуалдашуусу текшерилди; түшүндүрмө сөздүктөрдүн дефинициялары боюнча түшүнүктүк белгилер сыпатталды; категориялык белгилер аныкталды; жансыз жана жандуу табияттын образдык белгилери ажыратылды; символдук белгилер аныкталды. Аныкталган белгилер жалпылоочу таблицаларга бириктирилип, алардын тилдик материалдагы актуалдуулугу, эки тилдеги дал келүүсү жана улуттук өзгөчөлүктөрү белгиленди.

Изилдөөнүн котормо таануу аспектисинде талдоо куралы катары А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын фразеологиялык эквиваленттүүлүктүн төрт баскычтуу типологиясы (толук эквивалент – жарым-жартылай эквивалент – фразеологиялык аналог – лакуна) колдонулду: ар бир бирдик мааниси, образдык негизи, структуралык модели жана лексикалык курамы боюнча ушул төрт класстын бирине киргизилди. Алынган типтер андан ары Х.Ф. Айхеланын «сактоо – алмаштыруу» шкаласы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели аркылуу чечмеленди. Аныкталган типтердин көркөм котормодо ишке ашышы параллель тексттерди салыштыруу ыкмасы менен текшерилди. Бул үч ыкманын методологиялык орду, ошондой эле эквиваленттүүлүктүн деңгээлдик табияты

жөнүндөгү жалпы теориялык жоболор (Ю. Найда, Дж. Кэтфорд, В.Н. Комиссаров, Я.И. Рецкер, Л. Венути, С. Влахов, С. Флорин) 1.4-параграфта каралат.

Изилдөөнүн материалы. Изилдөөнүн эмпирикалык базасын эки тилдин лексикографиялык, фразеологиялык жана тексттик булактарынан тандалып алынган «жүрөк/heart» компоненттүү бирдиктер түздү. Тандоо бирдиги катары концепттин ачыкч сөзү (жүрөк, heart) же анын сөз жасоо уясынын компоненти катышкан тилдик бирдик алынды; талдоого тастыкталган булакта катталган бирдиктер гана кабыл алынып, окказионалдык колдонулуштар киргизилген жок, орфографиялык дублеттер бир бирдикке келтирилди. Тастыктоо булагы белгинин тибине жараша аныкталат: мотивациялоочу жана түшүнүктүк белгилер сөздүктөрдүн маалыматтары боюнча, ал эми сөздүк дефинициясынан келип чыкпаган категориялык, образдык жана символдук белгилер көркөм тексттердин жана тилдик корпустардын материалы боюнча аныкталды.

Материалдын курамы: 8 этимологиялык сөздүк; 5 кыргыз жана 5 англис түшүндүрмө сөздүгү; «жүрөк» компоненттүү 93 бирдик төрт кыргыз фразеологиялык сөздүгүнөн жана «heart» компоненттүү 83 бирдик беш англис сөздүгүнөн – жалпысынан 176 фразеологиялык бирдик; XIX–XX кылымдардын англис жана америка адабиятынын тексттери (Project Gutenberg) менен British National Corpus корпусунун материалы; кыргыз тили боюнча Manas UdS корпусу, кыргыз классикалык поэзиясы менен прозасы, «Семетей» эпосу жана элдик ырлар. Картотеканын жалпы көлөмү – 3500 мисал. Мындан тышкары эквиваленттүүлүк типтеринин көркөм котормодо ишке ашышын текшерүү үчүн эки котормо тексти тартылды: К. Акматовдун «Архат» романы жана анын А. Керексизова аткарган англисче котормосу, ошондой эле «Манас» эпосунун С. Каралаевдин вариантындагы «Манастын төрөлүшү» эпизоду жана анын Э. Көчүмкулкызы аткарган түз котормосу; салыштыруу үчүн У. Мэйдин котормосу да колдонулду.

Жалпысынан талдоого 36 мотивациялоочу, 42 түшүнүктүк белги, 7 категориялык тип, 194 образдык белги (69ү эки тилде тең, 59ү «Жүрөк», 6бсы «Heart» концептине гана таандык) жана 6 символдук функция тартылды. Котормо эквиваленттүүлүгүн талдоодо эсептөө бирдиги катары фразеологиялык бирдиктин

өзүнчө мааниси алынды: кыргыз материалы 97 маанини, англис материалы 68 маанини түздү (англис тандалмасындагы 15 терминологиялык композит фразеологиялык бирдик катары каралбагандыктан талдоого кирген жок). Ар бир белгинин булактар боюнча таралышы 1–4-тиркемелерде, фразеологиялык бирдиктердин эквиваленттүүлүк типтери боюнча бөлүштүрүлүшү 5- жана 6-тиркемелерде, сынамык текшерүүнүн материалы 7-тиркемеде көрсөтүлдү.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

1. Кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин базалык когнитивдик белгилери (мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык) ар кандай деңгээлде актуалдашат; бул айырма жүрөктү физикалык орган жана руханий-эмоционалдык борбор катары түшүнүүнүн маданий өзгөчөлүгү менен шартталган.

2. Эки концепттин образдуу репрезентациясынын түрлөрү (стихиялык, артефактык, зооморфтук, антропоморфтук, эмотивдик) универсалдуу, ал эми ошол түрлөрдүн мазмундук толукталышы маданий-спецификалык мүнөзгө ээ.

3. Концепттердин символдук белгилеринде универсалдуу компоненттер (сүйүү, эрдик, жашоо күчү) менен символдоштуруунун улуттук-спецификалык айырмачылыктары айкалышат.

4. Жүрөк/Heart" концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүнүн деңгээли бирдиктин образдык катмары жана соматизмдин котормодо сакталышы менен аныкталат: денелик негиз да, образ да дал келгенде – толук же жарым-жартылай эквивалент, денелик негиз универсалдуу болуп, образ айырмаланганда – фразеологиялык аналог, ал эми образ улуттук практикага байланганда – лакуна пайда болот.

Натыйжалардын ишенимдүүлүгүнүн даражасы. Изилдөөнүн натыйжаларынын ишенимдүүлүгү теориялык базанын өкүлдүүлүгү (349 булак), эмпирикалык материалдын көлөмү (3500 контекст, 176 фразеологиялык бирдик), тандоо критерийлеринин жана классификациялоо принциптеринин ачык баяндалышы, ошондой эле ар бир белгинин булактар боюнча таралышын тиркемелерде көрсөтүү аркылуу натыйжалардын кайра текшерилүүчүлүгүн камсыз

кылуу менен аныкталат. Эквиваленттүүлүк типтеринин көркөм котормодогу ишке ашышы 31 контексттин материалында сынамык деңгээлде текшерилди. Иштеги таблицаларда келтирилген сандык маалыматтар талдоого алынган тандалмадагы бирдиктердин санын чагылдырат жана статистикалык ыкмалар менен иштетилген эмес; «+» / «-» белгилери тиешелүү белгинин булакта бар же жок экенин көрсөтөт.

Иштин апробациясы. Изилдөөнүн натыйжалары 3 эл аралык жана 1 улуттук илимий-практикалык конференцияда, 3 илимий семинарда автор тарабынан жасалган докладдарда баяндалып, 8 макалада жарыяланган.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, ар бир бап боюнча тыянактардан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана жети тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 273 бет, анын ичинен негизги тексттин көлөмү – 215 бет; текстте 12 таблица берилген.

Тиркемелерде мотивациялоочу (№1) жана түшүнүктүк (№2) белгилердин сөздүктөр боюнча берилиши, «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз (№3) жана жандуу (№4) табияттын образдык белгилери, «жүрөк» (№5) жана «heart» (№6) компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү, ошондой эле эквиваленттүүлүк типтеринин көркөм котормо тексттериндеги ишке ашышын сынамык текшерүүнүн материалы (№7) келтирилген.

Колдонулган адабияттардын тизмеси 349 аталышты камтыйт: илимий адабият – 251 аталыш; изилдөөнүн материалынын булактары – 98 аталыш, алар үч бөлүмгө бөлүнөт: I. Лексикографиялык жана маалымдама булактары (30); II. Көркөм тексттер жана эпос (66); III. Тилдик корпустар (2).

Тиркемелерде мотивациялоочу (№1) жана түшүнүктүк (№2) белгилердин сөздүктөр боюнча берилиши, «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз (№3) жана жандуу (№4) табияттын образдык белгилери, ошондой эле «жүрөк» (№5) жана «heart» (№6) компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү келтирилген.

1-БАП. ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТААНУУ ЖАНА КОТОРМО ТААНУУ ПАРАДИГМАЛАРЫНДА КОНЦЕПТТИ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана аны салыштырма изилдөөнүн лингвомаданияттык негиздери

Тилдин, маданияттын жана адамдын өз ара тыгыз байланышы тил илиминин жаңы тармагы – лингвомаданияттануунун калыптанышына алып келди. Лингвистиканын бул тармагы XX кылымдын акыркы чейрегинде антропологиялык парадигманын натыйжасында пайда болгон жана В. фон Гумбольдт, Ф.И. Буслаев, А.А. Потебня, Э. Сепир сыяктуу изилдөөчүлөрдүн аттары менен байланышкан. Анын предметин аныктоодо изилдөөчүлөр ар кандай аспектилерге басым жасашат: В.В. Красных лингвомаданияттанууну маданияттын тилде жана дискурста чагылдырылышын, дүйнөнүн улуттук көрүнүшүн жана менталдык-тилдик комплекстин өзгөчөлүктөрүн караган дисциплина деп аныктаса (Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: лекционный курс. М.: Гнозис, 2002. 3-б.), В.В. Воробьев аны тилдик жана маданий мазмундардын бирдигин бир бүтүн структуранын бирдиктери катары караган комплекстүү дисциплина катары мүнөздөйт (Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. М.: Изд-во РУДН, 1997. 37-б.), ал эми В.Н. Телия бул илимдин борбору маданият феномени болуп саналарын белгилейт (Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996. 122-б.). Бул аныктамалардын баары бир жалпы жободо түйүндөлөт: тил маданияттын тышкы кабыгы эмес, анын ички уюштуруучу формасы.

Ушул жобо тилдин маданиятка карата аткарган функцияларын карап чыгууну талап кылат. В.А. Масловага ылайык, тил бир эле учурда маданияттын шарты, негизи жана продукту болуп саналат (Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001. 8-б.); бул үч мүчөлүү формула тилдин маданиятка карата көп функциялуулугун туюнтат. Тил маданияттын ташуучусу катары анда сакталган улуттук кенчтерди муундан муунга өткөрөт (Тер-Минасова С.Г. Язык и

межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. 15-б.), маданияттын куруучу материалы жана анын өнүгүүсүнүн чыныгы катышуучусу катары иштейт (Топоров В.Н. Об одном архаичном индоевропейском элементе в древнерусской духовной культуре – SVET // Языки культуры и проблемы переводимости. М.: Наука, 1987. С. 184–252.), ошондой эле «улуттун маданиятынын белгилүү концентраты» катары аны топтоо кызматын аткарат (Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. 1993. Т. 52, № 1. 3–9-бб.). А.А. Леонтьев тилдин коомдук тажрыйбанын ажырагыс бөлүгү экенин белгилеп, аны жеке адам менен коомдун ортосундагы көпүрө катары сүрөттөйт (Леонтьев А.А. Что такое язык. М.: Педагогика, 1976. 4-б., 56-б.), ал эми Е.С. Кубрякова тилдин адамдын аң-сезимин өмүр бою калыптандыраарын жана коллективдик билимди объективдештирерин баса белгилейт (Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка: когнитивные исследования. М.: Знак, 2012. 73–74-бб.). В.И. Карасиктин пикиринде, тилдин социалдык маңызы коллективдүү жана жеке тилдик аң-сезимде жайгашат, ошондуктан тилдик коллектив да, жеке адам да маданияттын ташуучулары болуп саналат (Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М.: Гнозис, 2004. 4-б.).

Лингвомаданияттанууда маданият түшүнүгү да салттуу аныктамаларга караганда кеңири чечмеленет. Т.В. Попованын аныктамасы боюнча ал адамдар тарабынан жаратылган материалдык, идеалдык, коомдук жана технологиялык дүйнөнү камтыйт, ал эми маданий нормалар менен баалуулуктар генетикалык жол менен эмес, тарбия жана билим берүү аркылуу берилет (Попова Т.В. Основы культурологии: учеб. пособие. М.: МИЭТ, 2013. 6–7-бб.). В.А. Маслова маданиятты көрсөтмөлөр менен буйруктардын, баалуулуктар менен нормалардын системасына негизделген ишмердүүлүктүн жыйындысы, башка маданияттар менен диалогдо гана «жашай алган» коллективдин мурастык эси деп аныктайт (Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. 7-б.). Дал ушул диалогдук табият М.М. Бахтиндин белгилүү жобосунда ачылат: башка улуттун маданиятына биз ал өзүнө бербеген суроолорду беребиз, ал эми ошол маданият берген жооптору аркылуу бизге өзүнүн жаңы жактарын жана маанилик тереңдиктерин ачат (Бахтин М.М.

Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 20-б.). Мына ушул жобо салыштырма концептуалдык изилдөөнүн методологиялык негиздемеси болуп саналат: эки лингвомаданиятты салыштыруу алардын ар биринин ичинде байкалбай турган өзгөчөлүктөрүн көрүнүктүү кылат.

Тил менен маданияттын байланышын илимий негизде биринчи жана эң терең изилдеген В. фон Гумбольдт болгон. Ал тилди элдин идеяларынын изи гана эмес, «керемет түрдө тыбыштарда бекемделген элдин биригишкен руханий энергиясы» деп аныктаган (Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 349-б.). Анын концепциясы боюнча тил ар дайым улуттук дүйнө таанымды чагылдырат, ал эми тилдердеги айырмачылык – алардын дүйнө көрүүсүнүн айырмачылыгы (Ошол эле жерде); тилдин жаралышы адамзаттын ички керектөөсү менен шартталып, ал адам табиятынын өзүндө жайгашкан (Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 51-б.), ошондуктан тил өздүк мүнөзү менен бирге улуттун мүнөзүн да алып жүрөт (Ошол эле жерде, 68-б.). Гумбольдттун жоболору XX кылымдын 30-жылдарында иштелип чыккан Э. Сепир – Б. Уорф теориясынын негизин түзгөн. Э. Сепир маданиятты коомдун «эмне кылышы жана эмне жөнүндө ойлонушу», тилди болсо ошол коомдун «кантип ойлонушу» катары мүнөздөдү (Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: пер. с англ. М.: Прогресс: Универс, 1993. 193–194-бб.), ал эми Б. Уорф адам табиятты эне тили көрсөткөн багытта бөлүштүрөрүн, дүйнө аң-сезимде калейдоскоптук таасирлердин агымы катары пайда болуп, аны тилдик система уюштурарын белгилеген (Whorf B.L. Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology Press, 1956. 212–213-бб.). Гипотезанын радикалдуу формасы сынга алынганы менен, анын алсызыраак вариациясы – тил ой жүгүртүүнү аныктабайт, бирок аны багыттайт жана айрым маанилик айырмачылыктарды милдеттүү кылат деген жобо – азыркы когнитивдик лингвистиканын жалпы кабыл алынган негизи бойдон калууда.

Тилдин, маданияттын жана ой жүгүртүүнүн ортосундагы бул үч мүчөлүү байланышты З.К. Дербишева так туюнтат: сөздөр нерселердин өзүн эмес, адамдын

аларды маданияты менен шартталган дүйнө таанымынын призмасы аркылуу көрүүсүн чагылдырат (Дербишева З.К. Язык и этнос: монография. М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. 22-б.). Ушул эле жобону К. Леви-Строс маданият теориясы жагынан бекемдейт: тилди маданияттын продукту, бөлүгү жана шарты катары кароого болот, анткени инсан өз тобунун маданиятын тил аркылуу гана үйрөнөт (Леви-Строс К. Структурная антропология. М.: Наука, 1985. 54-б.). Тил ошентип символдорду, салттарды, жүрүм-турум үлгүлөрүн, ишенимдерди жана баалуулуктарды кийинки муунга өткөрүүнүн негизги формасына айланат (Дербишева З.К. Язык и этнос. 19-б.), ал эми ар бир тил өз маданиятынын дүйнөгө болгон көз карашын, баалуулуктарын жана ой жүгүртүү жолдорун чагылдырат (Попова Т.В. Основы культурологии. 16–17-бб.). Бирок бул жалпы жобо өзүнөн-өзү изилдөө куралы боло албайт: аны конкреттүү тилдик материалга колдонуу үчүн адамдын дүйнө жөнүндөгү билиминин уюшулушун сүрөттөгөн атайын түшүнүктөр зарыл. Мына ушул муктаждыктан «дүйнөнүн сүрөтү» категориясы келип чыккан.

«Дүйнөнүн сүрөтү» – адамдын чындык жөнүндөгү билимдеринин бүтүндөй, глобалдуу образы, ал таанып билүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы катары калыптанып, инсандын дүйнөгө болгон мамилесин алдын ала аныктайт (Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. 8–69-бб.). Бул образ статикалуу эмес: ал коомдук тажрыйбанын өзгөрүшү менен кайра курулуп турат, бирок анын өзөгүн түзгөн базалык түшүнүктөр – мейкиндик, убакыт, сан, тагдыр, жашоо, өлүм, адам жана анын ички дүйнөсү – салыштырмалуу туруктуу бойдон калат.

Изилдөөчүлөр дүйнөнүн сүрөтүнүн эки деңгээлин ажыратышат. Концептуалдык (когнитивдик) дүйнө сүрөтү – адам аң-сезиминде сезим органдары жана ойлоо процессинин натыйжасында калыптанган бардык мүмкүн болгон мазмундардын системасы; ал вербалдык эмес билимди, көрүү жана кыймыл образдарын, практикалык көндүмдөрдү да камтыйт. Тилдик дүйнө сүрөтү болсо ушул системанын тилдик белгилер аркылуу бекемделген бөлүгү. Г.В. Колшанский

дүйнөнүн сүрөтүн таанып билүүнүн натыйжасы катары объективдүү деп эсептеп, тилди анын чагылдыруу формасы деп караса (Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. М.: Наука, 1990. 32-б.), З.Д. Попова менен И.А. Стернин эки деңгээлдин көлөмү бирдей эместигин баса белгилешет: тил когнитивдик дүйнө сүрөтүн толук эмес, тандалма түрдө чагылдырат, анткени коом үчүн коммуникативдик мааниге ээ болгон үзүндүлөр гана номинацияланат (Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. 51–54-бб.). Ушул жобо салыштырма изилдөө үчүн принципалдуу: эки тилдеги бир концепттин вербалдашуусундагы айырмачылык ал элдердин тажрыйбасынын айырмачылыгын гана эмес, кайсы тажрыйба тилде бекемделүүгө татыктуу деп табылганын да көрсөтөт.

Тилдик дүйнө сүрөтүнүн теориялык негиздери жогоруда каралган В. фон Гумбольдттин тилдин ички формасы жөнүндөгү концепциясынан жана А.А. Потебнянын тил менен ойлоонун байланышына арналган эмгектеринен башталат, ал эми Сепир – Уорф гипотезасы бул багыттын методологиялык таянычын бекемдеген. Азыркы илимде бул түшүнүк Ю.Д. Апресяндын эмгектеринде операциялык мазмунга ээ болду: ал тилде бекемделген чындык образын «жөнөкөй (наивная) дүйнө сүрөтү» деп атап, аны илимий дүйнө сүрөтүнөн ажыратты жана лексиканын системалуу талдоосу аркылуу калыбына келтирүүгө болорун көрсөттү; адамдын ички дүйнөсү, анын ичинде жүрөк менен байланышкан сезимдер, дал ушул жөнөкөй сүрөттүн эң консервативдүү бөлүгүн түзөт (Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. 1995. № 1. 37–67-бб.). Е.С. Яковлева тилдик дүйнө сүрөтүн мейкиндик, убакыт жана кабылдоо моделдеринин үзүндүлөрү аркылуу сыпаттоо жолун сунуштаса (Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). М.: Гнозис, 1994. 9-б.), О.А. Корнилов тилдик дүйнө сүрөттөрүн улуттук менталитеттердин туундусу катары карап, алардын салыштырмалуу типологиясын иштеп чыгууну коет (Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд. М.: ЧеРо, 2003. 112-б.).

Улуттук өзгөчөлүктү аныктоонун конкреттүү жолун А. Вежбицкая сунуштаган: ал ар бир маданиятта башка тилге түз которулбаган «лингвоспецификалык» сөздөр болорун, алардын семантикасын универсалдуу семантикалык примитивдер аркылуу ачууга болорун көрсөттү (Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996. 33-б.). Ушул мамиленин уландысы катары бир катар изилдөөчүлөр тилдик дүйнө сүрөтүн «ачкыч идеялар» аркылуу сыпаттоону сунушташат: бир тилдин алкагында кайталанып, ар кандай лексикалык жана фразеологиялык бирдиктерде көрүнгөн маанилик мотивдер ошол маданияттын өзөгүн түзөт (Зализняк Анна А., Левонтина И.Б., Шмелёв А.Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. М.: Языки славянской культуры, 2005. 11-б.). Мына ушул принцип ушул диссертациялык иштин методикасынын негизинде жатат: «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мазмуну алардын түз аныктамасы аркылуу эмес, аларды камтыган бирдиктердин бүтүндөй жыйындысында кайталанган белгилер аркылуу калыбына келтирилет.

Тилдик дүйнө сүрөтүн курууда метафоранын ролу өзгөчө маанилүү. Дж. Лакофф менен М. Джонсон метафораны стилистикалык каражат эмес, ой жүгүртүүнүн негизги механизми деп аныкташып, абстракттуу түшүнүктөр конкреттүү, дене тажрыйбасына негизделген булак-домендер аркылуу структуралангандыгын көрсөтүштү (Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём: пер. с англ. М.: Едиториал УРСС, 2004. 25–27-бб.). Ушул теориядан улам ички дүйнөнү белгилеген бирдиктер сөзсүз түрдө сырткы дүйнөнүн образдары – контейнер, от, суу, жол, зат, жандуу жандык – аркылуу берилери келип чыгат. М.В. Пименова бул жобону славян материалында ырастап, адамдын ички дүйнөсүн туюнткан концепттердин алардын соматикалык негизи менен ажырагыс байланышын көрсөттү (Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. Кемерово: Графика, 2004. 15-б.). Демек, жүрөк сыяктуу соматикалык концепт эки катмарды бир убакта камтыйт: универсалдуу дене тажрыйбасын жана аны чечмелеген улуттук образдар системасын. Алардын катышын ачуу үчүн эки тилдик дүйнө сүрөтүнүн жалпы өзгөчөлүктөрүн алдын ала сыпаттоо талап кылынат.

Тилдик дүйнө сүрөттөрүнүн айырмачылыгы эң ачык лексикалык мүчөлөнүүдө көрүнөт: ар бир тил чындыктын өзү үчүн маанилүү үзүндүлөрүн майдалап бөлүп, калгандарын жалпы аталыш менен чектейт. Б.Л. Уорф Америкадагы түпкүлүктүү элдердин полисинтетикалык тилдерин (нутка, шоуни, квакиутл) изилдеп, сүйлөмдүн бир сөз катары биригишин, ээ менен баяндоочтун чегинин жоктугун белгилеген (Whorf B.L. Language, Thought and Reality. 242-б.). Й.Л. Вайсгербер Моану аралында адамдарды, жаныбарларды, кокос жаңгактарын же каноэлерди санаш үчүн ар башка сандар колдонуларын, ал эми Британдык Колумбиянын индей тилдеринде сандардын дифференциацияланышы саналып жаткан нерсенин көлөмүнө жана калыбына жараша болорун сүрөттөйт (Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М.: Едиториал УРСС, 2004. 89-б.). Мейкиндик категориясы да универсалдуу эмес: Европанын көп тилдеринде оң тарап (right) *туура*, сол тарап (left) *туура эмес* маанисине ээ болсо, кытай тилинде *туура, так* түшүнүгү бут жана сызык иероглифтери аркылуу «сызыктан ашпаган адам» образында берилет; Австралиянын гуугу йимитирр (Guugu Yimithirr) тилинде салыштырмалуу мейкиндик белгилери (оң жак, сол жак, алды, арты) такыр жок болуп, орун абсолюттук координаттар менен гана сүрөттөлөт: «кайык батыш тарапка чайпалды», «акула түндүк тараптан келди» (Сериков А.Е. Культурный релятивизм, лингвистическая относительность и пространственная семантика // Вестник Самарской гуманитарной академии. Сер. Философия. Филология. 2011. № 2 (10). 48–67-бб.). Ошол эле принцип табигый чөйрөнү сүрөттөөдө да иштейт: якут тилинде кардын аталышы анын жааган убагына (өксүөн хаар – күзгү жамгыр аралаш кар, кыстык хаар – кышкы, тулук хаар – жазгы), тазалыгына (симмин хаар – жаңы жааган, манан хаар – аппак), тыгыздыгына (кыйыр, чигди хаар – тапталган), катуулугуна (сомунах – жумшак, тонот – тоңгон) жана катмарына (хаар сыата – жумшак үстүңкү катмар, көмүрүү хаар – астыңкы катмардагы тийилбеген кар) жараша өзгөрөт (Кузьмина А.А. Концепт «снег» в языковой и фольклорной картине мира коренных народов Якутии // Современные исследования социальных проблем. 2022. Т. 14, № 2. 295–322-бб.).

Кыргыз тилдик дүйнө сүрөтү көп кылымдар бою аймактын географиялык өзгөчөлүктөрү, көчмөндүк жашоо образы, ислам дини жана оозеки элдик чыгармачылык таасири астында калыптанган. Көчмөндүк турмуш мейкиндик менен убакытка өзгөчө мамилени бекемдеген. Тоо рельефинин майда айырмачылыктары өз алдынча аталыштарга ээ: чаткал, кокту, колот, буйгат, баткал, бөйрөк, кайкы, ойпоң, быткыл, коңул, копшут, кезең, ой, ойдун, салаа, кептеш, өтөк. Мындай майдалап бөлүүнүн себеби бул объекттердин мал чарбачылыгы менен алектенген элдин чарбалык ишмердиги үчүн маанилүүлүгүндө (Стернин И.А. Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызской Республике // Вестник КРСУ. 2015. Т. 15, № 2. 200–204-бб.). Убакыт да өзгөчө жолдор менен мүчөлөнөт: жыл мезгилдери мергенчилик менен байланышта аталса (чын куран, бугу, кулжа, теке), сутканын бөлүктөрү жарык-караңгыга жана күндүн ордуна жараша белгиленет (*таң каракчы, таң атуу, түш, бешим, күүгүм, иңир*) (Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка: монография. Бишкек, 2012).

Кыргыз маданиятында суу өзүнүн физикалык касиеттеринен ашып, тазалык жана жашоону камсыз кылуудагы ролу аркылуу символдук мааниге ээ болгон. «Кара суу», «кызыл суу», «айдың суу», «мүрөк суу» сыяктуу айкалыштар коомчулуктун сууга байланыштуу түшүнүктөрүн чагылдырса, «тирүү суу», «өлүү суу», «таттуу суу» айкалыштары сууга карата эмоционалдык-баалоочу мамилени жана анын жан берүүчү, дарылоочу касиеттерине болгон ишенимди көрсөтөт (Kalieva K.A., Naimanova Ch.K., Baygobylova G.A. [ж.б.]. Representation of the Concept "Water" in Literature: An Eco-Feminist Perspective. BIO Web of Conferences. 2024. Vol. 107. Art. 05005). З.К. Дербишева суу концептинин интерпретациялык сегменттерин фразеологиялык материалда чечмелейт: оозуна кара суу келүү, суу сепкендей болуу, сууга түкөн чычкандай, арасынан суу өтпөө, суудан кургак чыгуу, суудай билүү (Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. 146–150-бб.). Мал чарбачылыгынын борбордук ролу лексиканын майда дифференциациясында бекемделген: тукум алуучу эркек төө 'буура', бычылганы 'атан', алты жашар ургаачысы 'инген', беш жашары 'каймал', бир жаштан бешке чейинки төө баласы

'тайлак', бир жашка чейинкиси 'бото', күчтүү эркек төө 'нар', тез жүгүрүүчүсү 'желмаян' деп аталат (Kalieva K.A., Naimanova Ch.K., Baygobylova G.A. [ж.б.]. Water as a Commodity Based on Epic "Manas": A Semiotic Perspective. BIO Web of Conferences. 2024. Vol. 107. Art. 04020). Ушундай эле майдалап бөлүү туугандык системасында байкалат: кыргыз тили туугандык деңгээлдерин гана эмес, линияларды (атанын жана эненин), муундарды жана жашты да айырмалайт – ата, чоң ата, таята, уул, небере, жээн, таяке, байке, ага, ини, күйөө бала, куда, жезде, бөлө, кайын ата, кайни, бажа; апа, эне, чоң эне, таене, эже, карындаш, синди, келин, жеңе, кудагый, таеже, кайын эне, кайын синди, балдыз, абысын жана башкалар (Сыдыков А.Н., Мусаева Ч.Ж. Кыргыз жана орус тилдериндеги туугандык терминдердин которулушунун өзгөчөлүктөрү // Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. 2024. № 3 (69). 114–117-бб.). Мындан тышкары, кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндө табият жандуу катары кабыл алынат: тоолор, дарыялар жана көлдөр географиялык аталыштарды гана эмес, алар менен байланышкан мифологиялык мазмунду да алып жүрөт (Ысык-Көл, Сары-Челек, Сулайман-Тоо, Алтын-Казык, Жети-Өгүз, Ак-Буура, Падыша-Ата).

Англис тилдик дүйнө сүрөтү башка факторлордун – аралдык абалдын, деңиз соодасынын, колониалдык экспансиянын, өнөр жай революциясынын жана протестанттык этиканын – таасири астында калыптанган. Деңиз бир эле учурда табигый чек ара, коргоо чеби жана башка өлкөлөргө алып барган жол болгондуктан, деңиз терминологиясы жашоонун ар кандай сфераларын структуралаган метафоралар системасын түзгөн: *to navigate through difficulties* (кыйынчылыктардан өтүү), *to be in the same boat* (бир кемеде болуу), *fish out of water* (өзүн ыңгайсыз сезүү), *go with the flow* (агым менен жүрүү) (Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. 80-б.). Колониалдык тарых жана ар кандай тилдерден кабыл алуулар көп катмарлуу лексикалык системаны жаратты: латын (*wall, bishop, butter*), француз (*chancellor, clergy, armour*) жана герман (*water, child, young*) катмарлары бир эле түшүнүктү туюнткан синонимдик катарларды түзгөн:

- герман тилдеринен: *begin, holy, foe, freedom*;
- француз тилинен: *commence, saint, enemy, liberty*;

- латын тилинен: initiate, sacred, hostile, independence.

Бул катмарлануу англис тилинде стилистикалык дифференциациянын өзгөчө мүмкүнчүлүктөрүн түзүп берет (Baugh A.C., Cable Th. A History of the English Language. Fifth Edition. London: Pearson Education Inc., 2002. 87-б.). Протестанттык этика индивидуализм, эмгектин жана ийгиликтин баалуулугу идеяларын тилде бекемдеп, англис ой жүгүртүүсүнүн прагматизмин – абстрактуулукка караганда конкреттүү, практикалык мааниге басым коюуну – калыптандырган (Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism / transl. by Talcott Parsons. Abingdon: Taylor & Francis, 2005. 198-б.). Чындыктын аспекттерин детализациялоого болгон умтулуу лексикада ачык көрүнөт: саякат түшүнүгү англис тилинде voyage (деңиз саякаты), trip (кыска саякат), tour (кызыктуу жерлерди көрүү), jaunt (көңүл ачуучу сейил), passage (узун саякат), trek (узун кыйын саякат), to commute (күнүгө кайталанган сапар), to route (белгилүү багытта жүрүү) сыяктуу бирдиктерге ажырайт (Ахмад А.О. Сопоставительный анализ лексических межъязыковых лакун русского и английского языков // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 3 (69), 2-том. 60–62-бб.). Кесиптик ролдорду ажыратуу да ушундай: lawyer сөзүнөн тышкары attorney, barrister, solicitor, counsel, counsellor, advocate аталыштары колдонулат, ал эми кыргыз тилинде аларга бир гана *адвокат* сөзү дал келет. Акырында, англис тилдик дүйнө сүрөтүнүн маанилүү өзгөчөлүгү – идиоматикалыктын жогорку деңгээли: фразеологизмдер менен идиомалардын көптүгү ойлоонун образдуу жана метафоралуу мүнөзүн чагылдырат, алардын басымдуу бөлүгү деңиз соодасы, кесип-өнөрчүлүк, спорт жана күнүмдүк турмуш сферасынан келип чыгып, азыркы учурда кенири метафоралык маанилерде колдонулат.

Ошентип, тил менен маданияттын өз ара байланышы жөнүндөгү жалпы теориялык жобо дүйнөнүн концептуалдык жана тилдик сүрөтү түшүнүктөрүндө конкреттүү изилдөө куралына айланат. Каралган материал эки тилдик дүйнө сүрөтүнүн ар башка багыттарын көрсөтөт: кыргыз тили тоо рельефин, мал чарбачылыгын, туугандык мамилелерди жана табияттын жандуулугун майдалап мүчөлөсө, англис тили деңиз мейкиндигин, кесиптик ролдорду жана кыймылдын

түрлөрүн ажыратат. Бул айырмачылыктар лексиканын деңгээлинде калбастан, абстракттуу жана ички чөйрөнү туюнткан бирдиктерге да таралат, анткени Дж. Лакофф менен М. Джонсон көрсөткөндөй, ички дүйнө ар дайым сырткы тажрыйбанын образдары аркылуу структураланат. Демек, эки лингвомаданиятта тең адамдын ички дүйнөсүнүн борбордук белгиси болуп саналган жүрөк соматизми да ар башка образдык моделдер аркылуу чечмеленери күтүлөт. Ушул божомол кийинки бөлүмдөрдө «Жүрөк» жана «Heart» концепттерин салыштырма талдоонун негизин түзөт.

1.2. Когнитивдик лингвистикадагы менталдуулук жана концепт: теориясы жана изилдениш абалы

Когнитивдик илим XX кылымдын экинчи жарымында калыптанган илимдер аралык багыт катары адамдын менталдык процесстерин, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн жана анын натыйжаларын изилдейт (Зулпукаров К.З. Психолингвистические модели и теории восприятия речи в условиях кыргызско-русского билингвизма. Бишкек, 2023. 26-б.). Анын негизги багыттарынын бири болгон когнитивдик лингвистика ой жүгүртүүнүн тилдик жана тилдик эмес формаларын тартуу менен тил илиминдеги салттуу изилдөөлөрдүн чегин кеңейтти. Өзүнүн предмети боюнча когнитивдик лингвистика – тилди колдонуу жана өздөштүрүүдө аң-сезимдеги менталдык процесстерди изилдөө максатын алдыга койгон илимдер аралык жаңы багыт (Абдразакова Г.Ш. Когнитивдик лингвистика: Концепт жана негизги түшүнүктөр: окуу куралы. Бишкек, 2015. 7-б.). Менталдык процесстер – жеке адамдын, жамааттын же улуттун өзгөчөлөнгөн дүйнө таанымын шарттаган ой жүгүртүү процесстеринин жыйындысы.

Когнитивдик лингвистиканын теориялык пайдубалын Дж. Лакофф, Р. Лангакер, М. Джонсон, Н. Хомский, В. фон Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Э. Сепир, Б. Уорф, Э. Бенвенист ж.б. батыш окумуштууларынын эмгектери түздү. Орус тил илиминде бул багыт Н.Ф. Алефиренко, Н.Д. Арутюнова, В.И. Карасик, Ю.Н. Караулов, Е.С. Кубрякова, М.В. Пименова, Ю.С. Степанов, И.А. Стернин, В.А.

Маслова, В.Н. Телия ж.б.дын тилди аң-сезим менен байланыштырып, дүйнө таанымды когнитивдик аспектиде изилдөөгө арналган эмгектеринде өнүктүрүлдү. Кыргыз тил илиминде К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, М.Ж. Тагаев, У.Ж. Камбаралиева, Г.Ш. Абдразакова, Б. Эргешева ж.б.дын изилдөөлөрү ар кандай улуттардын дүйнө көрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн, ал билимдердин топтолушун жана сакталышын камтыйт. Ушул үч катмардагы – батыш, орус жана кыргыз – илимий тажрыйбанын үзгүлтүксүздүгү изилдөөбүздүн теориялык таянычын түзөт.

Когнитивдик лингвистиканын өнүгүшү менталдуулук түшүнүгүнүн тил илиминдеги маанисин өзгөртүп, аны изилдөөнүн жаңы багыттарын ачты. Менталдуулук – жеке аң-сезимге да, улуттук аң-сезимге да тиешелүү категория; анын илимге кирүүсү XX кылымда Францияда пайда болгон теория менен байланыштуу. Ушул теориянын негиздөөчүлөрүнүн бири Э. Дюркгейм менталдуулуктун астында «коллективдүү аң-сезимсиздикти» түшүнгөн (Дюркгейм Э. Социология и теория познания // История психологии / под ред. П.Я. Гальперина. М.: МГУ, 1992. 273–297-бб.), ал эми Марсель Мосс аны «ой жүгүртүү образы» деп билген (Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М.: КДУ, 2011. 134–140-бб.). Менталдуулук «өзүнчө өзгөчөлүктү көрсөткөн, адамдардын жетиштүү чоң коомдоштугунун жүрүм-турумунун (анын ичинде сүйлөө жүрүм-турумунун) ыкмаларын детерминациялаган» касиетке ээ (Пименов Е.А. Некоторые особые направления этногерменевтики // Этногерменевтика: фрагменты языковой картины мира. Кемерово: Кемеровский гос. ун-т, 1999. 61–65-бб.).

Гуманитардык илимдерде менталитет жана менталдуулук терминдери ырааттуу колдонулат. Латын тилиндеги *mentalis* сөзүнөн келип чыккан менталитет бир улуттун коомдук жана психологиялык өзгөчөлүгүн туюнтат. З. Дербишеванын айтымында, менталитет «белгилүү бир жеке адамга, социалдык же этникалык топко мүнөздүү аң-сезимдин когнитивдик стереотиптеринин жыйындысы менен аныкталган чындыкты кабылдоонун жана түшүнүүнүн өзгөчө ыкмасы» (Дербишева З.К. Язык и этнос: монография. М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. 29-б.). Бир улуттун дүйнө көрүшүнүн өзгөчөлүктөрү – анын узак тарыхый өнүгүүсүнүн

жыйынтыгы. Бул кубулуш ар кайсы окумуштуулардын сүрөттөөсүндө ар башка аталыштарга ээ болуп келген: «архетип» (К. Юнг), «элдин руху» (Л. Вайсгербер, В. Вундт, В. фон Гумбольдт), «жан принциби» (О. Шпенглер), «социалдык мүнөз» (Э. Фромм).

Тил илиминде менталдуулуктун маселелери белгилүү лингвисттердин (В. фон Гумбольдт, А. Вежбицкая, В.В. Колесов, Дж. Лакофф, В.А. Маслова, М.В. Пименова ж.б.) эмгектеринде анализденген: алардын айтымында тилдин маалыматтарында, анын категориялары жана формаларында улуттук менталдуулуктун белгилерин тапса болот. Бул аң-сезим категориясынын тил илиминдеги өз аныктамалары да бар: «Менталдуулук – бул коомдогу белгилүү бир топко мүнөздүү болгон жана аларга дүйнөнү жана өздөрүн кабыл алууга жана түшүнүүгө мүмкүндүк бере алган жалпы акыл-эс куралдарынын, психологиялык жабдыктардын топтому» (Попова Т.В. Основы культурологии: учеб. пособие. М.: МИЭТ, 2013. 85-б.).

В. фон Гумбольдт тилдин улуттун өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта экенин белгилеп, «тилде биз ар дайым тилдин өз алдынча касиетин улуттун мүнөзүнөн кабыл алынган касиет менен айкалышкан абалын табабыз» дейт (Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры: пер. с нем. / под ред. Г.В. Рамишвили. М.: Прогресс, 1985. 371-б.). Анын концепциясы боюнча ар түрдүү тилдердин ээлери дүйнөнү өз тилинин призмасы аркылуу башкача көрүшөт: «Тил – бул тышкы көрүнүштөр дүйнөсү менен адамдын ички дүйнөсүнүн ортосунда жаткан дүйнө» (Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 304-б.). В.А. Маслова да тилдин «улуттук менталдуулуктун өзгөчө белгилерин туюнткан» касиетин көрсөтөт (Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: учеб. пособие. М.: Наследие, 1997. 39-б.). Ушул теориялык база когнитивдик лингвистиканын негизги изилдөө бирдиги катары концептти кароого алып келди.

Концепт когнитивдик лингвистиканын борбордук түшүнүгү жана менталдуулуктун тилдик экспликациясынын башкы формасы болуп эсептелет. Бул термин орус тил илимине XX кылымдын башында киргизилгени менен, 90-

жылдарга чейин анын ордуна «түшүнүк» (понятие) термини колдонулган. Когнитивдик лингвистиканын өнүгүшү концепт терминин зарыл кылды, себеби түшүнүк термини психикалык негиздин ар түрдүүлүгүн жана субъективдүү мүнөзүн толук камтый албайт (Песина С.А. Философия языка: учеб. пособие. М.: ФЛИНТА, 2016. 227-б.). М.В. Пименова концепттин аныктамаларынын көптүгүн терминдин бир канча илимде колдонулушу жана түшүнүктүн татаалдыгы менен түшүндүрөт (Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие. М.: ФЛИНТА: Наука, 2018. 176-б.).

«Концепт» жана «түшүнүк» терминдеринин ортосундагы айырмачылыкты белгилеп, В.Н. Телия концепт нерсенин белгилерин гана эмес, улуттун ал нерсенин маңызы жөнүндө топтогон бардык маалыматын чагылдырарын айткан (Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996. 96-б.). М.В. Пименова түшүнүктү нерселерди жалпыланган формада чагылдырган ой, ал эми концептти андан көлөмдүү мазмунга ээ бирдик деп аныктайт (Пименова М.В. Введение в концептуальные исследования: учеб. пособие. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2006. 49–50-бб.). В.А. Масловага ылайык, түшүнүк маанилүү белгилерди гана камтыса, концепт – эмоционалдык, экспрессивдик, баалуулук ореолу менен курчалган идеялардын, билимдин, ассоциациялардын тоңгогу (Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2004. 37–38-бб.). Ю.С. Степанов концептти маданияттын кичирейтилген модели деп эсептейт: анда логикалык белгилер менен катар жаркын деталдар, илимий, психологиялык жана эмоционалдык кубулуштар камтылат (Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации. М.: Языки славянских культур, 2007. 19–20-бб.).

Концептти изилдөөнүн жолдору да ар түрдүүчө классификацияланат: В.А. Маслова аны маданият менен байланышта (Ю.С. Степанов), когнитивдик семантиканын бирдиги катары (Н.Д. Арутюнова) жана сөз менен чындыкты байланыштыруучу катары (Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова) кароо деген үч жолду белгилесе (Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. 2-е изд. Мн.: Тетра Системс, 2005. 256-б.), М.В. Пименова психологиялык (С.А. Аскольдов-

Алексеев, Д.С. Лихачев), логикалык (Н.Д. Арутюнова), философиялык (В.В. Колесов), маданияттык (Ю.С. Степанов) жана интегративдик (С.Х. Ляпин) жолдорду атайт (Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. М.: ФЛИНТА: Наука, 2018. 10-б.).

Бул көп түрдүүлүктүн артында эки негизги көз караш турат. Когнитивисттер (М.В. Пименова, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин ж.б.) концептти менталдык түзүлүш, аң-сезимдин бирдиги деп аныктайт. З.Д. Попова менен И.А. Стернин концептти «коомдун таанып билүүсүнүн натыйжасы болгон менталдык категория» деп белгилешет (Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. 34-б.). Н.Н. Болдыревдин ою боюнча концепт – идеалдуу, абстракттуу бирдиктер, адам ой жүгүртүү процессинде колдонгон маанилер (Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. Тамбов, 2000, 23-б.). Е.С. Кубрякова концептти «эс тутумдун оперативдүү мазмун бирдиги, менталдык лексика» деп аныктаса (Кубрякова Е.С. 1996. 90-б.), А.П. Бабушкин аны адамдын билими менен тажрыйбасын камтыган маалыматтык бирдик деп эсептейт (Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. 90-б.).

Лингвوماданияттык көз карашты бөлүшкөн изилдөөчүлөр (Н.Д. Арутюнова, Ю.С. Степанов, В.Н. Телия ж.б.) концептти адамдын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын ячейкасы, маданияттын негизги бирдиги деп аныктайт. Н.Д. Арутюнованын ою боюнча концепт адам менен дүйнөнүн ортосундагы ортомчу маданий катмарды түзөт (Арутюнова Н.Д. Введение. Логический анализ языка. Ментальные действия. М.: Наука, 1993. 3–6-бб.). В.А. Маслова концептти маданият категорияларында чагылдырылган вербалдашкан түшүнүк деп эсептейт (Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2004. 72-б.).

Бул эки көз караш карама-каршы эмес, өз ара толуктоочу мүнөзгө ээ. Концепт адамдын аң-сезиминде түзүлүп, башка адамдардыкы менен биригип, коомдун концептосферасын түзөт. Концептосфера термини тил илимине Д.С. Лихачев

тарабынан киргизилген; З.Д. Попова менен И.А. Стернин аны «белгилүү бир улуттун концепттеринин топтому, ой жүгүртүүсүнүн маалыматтык базасы» деп аныктайт (Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. 36-б.). В.И. Карасиктин айтымында, маданияттын бирдиги катары алынган концепт – жеке адамдын менчигине айланган улуттун тажрыйбасы; демек, когнитивдик багыт жеке адамдын аң-сезиминен маданиятка, ал эми лингвомаданияттык багыт маданияттан жеке адамдын аң-сезимине карай багытталат (Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М.: Гнозис, 2004. 117-б.). Ушул эки багыттын айкалышы изилдөөбүздүн методологиялык принциби: концепттин менталдык түзүмү тилдик каражаттар аркылуу реконструкцияланып, натыйжалар маданий контекстте чечмеленет.

Теориялык аппараттын калыптанышы менен бирге чет өлкөлүк жана орус тил илиминде айрым концепттерди сыпаттоонун бай тажрыйбасы топтолду. Айрыкча М.В. Пименованын эмгектеринде концепттин мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук белгилерин ырааттуу ажыратуу методикасы иштелип чыгып, ал адамдын ички дүйнөсүнө тиешелүү концепттерди (жан, рух, жүрөк) сыпаттоодо колдонулган (Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. М.: ФЛИНТА: Наука, 2018); дал ушул методика биздин изилдөөбүздүн структуралык негизин түзөт. Когнитивдик метафора теориясы болсо жүрөк сыяктуу соматизмдердин эмоционалдык маанилерин сыпаттоонун куралын берди (Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живём. М.: Едиториал УРСС, 2004). Алардын жалпы жыйынтыгы мындай: жүрөк концептинде дене тажрыйбасына негизделген универсалдуу жана маданий детерминацияланган улуттук катмарлар айкалышат, ошондуктан аны сыпаттоо салыштырма мүнөзгө ээ болууга тийиш.

Кыргызстанда когнитивдик лингвистика XX кылымдын 90-жылдарынан тартып дүйнөлүк илимий мектептердин теориялык мурасын кыргыз тилинин материалына ыңгайлаштырып өнүктү: отуз жылдын ичинде республикада отуздан ашуун концепт сыпатталып, өз алдынча изилдөө салты калыптанды. Бул салтты баалоодо иштерди тематикалык тизме түрүндө эмес, аларды бириктирип турган

теориялык-методологиялык өзөк жана анализ куралдары боюнча кароо максатка ылайыктуу: дал ушул өңүт гана изилдөөбүздүн методологиялык мурастуулугун жана жаңылыгын так аныктоого мүмкүндүк берет.

Республикадагы когнитивдик изилдөөлөрдүн теориялык таянычын калыптандыргандардын ичинде М.Дж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, У.Ж. Камбаралиева, П.К. Кадырбекова жана Г.Ш. Абдразакова башкы орунда турат. М.Дж. Тагаев орус жана кыргыз тилдериндеги морфемика менен сөз жасоону антропоморфтук парадигмага таянып, полипарадигмалдык сыпаттоо методун иштеп чыкты (Тагаев М.Дж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования. Бишкек: КРСУ, 2004. 282-б.). К.З. Зулпукаровдун лингвистикалык семантика боюнча эмгектери кийинки концептуалдык изилдөөлөрдүн методологиялык таянычы болуп калды. У.Ж. Камбаралиева убакыт/время концептинин номинативдик, паремиологиялык жана ассоциативдик талааларын түзүп, орус жана кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн убакытты кабыл алуусундагы өзгөчөлүктөрдү докторлук деңгээлде салыштырды; «Когнитивдик тил илими» окуу куралында концептти «ойлонуучу коддун базалык бирдиги» катары аныктады (Камбаралиева У.Ж. Когнитивдик тил илими. Бишкек: “Avrasya press”, 2019. 35-б.). П.К. Кадырбекова «толеранттуулук» концептинин немис жана кыргыз тилдериндеги салыштырма анализин жүргүзүп, эки тилдеги кайрылуу формаларынын өзгөчөлүктөрүн, табу менен эвфемизмдин мамилесин аныктады (Кадырбекова П.К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации: монография. Бишкек: Изд-во КНУ им. Ж. Баласагына, 2012). Г.Ш. Абдразакованын «Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр» окуу куралы (Бишкек, 2015) концептуалдык лингвистиканын теориялык аппаратын кыргыз аудиториясы үчүн системалаштырды. М.И. Лазариди алты эмоциялык абалдын номинативдик-функционалдык талааларын чечмелеп, эмоциялык концепттерди талаа теориясы аркылуу изилдөө ыкмасын сунуштады (Лазариди М.И. Психические состояния в полевом описании: монография. Бишкек, 2011). З.К. Дербишеванын «Основы лингвокогнитивного сравнения языков» (2019) монографиясы концептти

анализдөөнүн эки этаптуу ыкмасын сунуштап, алты универсалдык концептти (убакыт, бакыт, дос, конок, тоо, суу) кыргыз-орус салыштырмасында изилдеди; «Когнитивно-концептуальный подход к изучению кыргызского языка» (Вестник КРСУ. 2017. Т. 17, № 9. 111–115-бб.) макаласында ал бул мамилени тилди изилдөөнүн жана окутуунун ажырагыс бирдиги катары негиздеди. Ушул эмгектер республикадагы лингвоконцептологиянын методологиялык өзөгүн түзөт.

Ушул өзөктүн негизинде республикада алты анализ куралы туруктуу колдонулат; аларды концепттин ар кайсы катмарын ачуучу өз ара толуктоочу процедуралар катары кароо туура болот.

Провербиалдык материалды когнитемалык жалпылоо. Макал-лакаптарда, фразеологизмдерде жана учкул сөздөрдө камтылган этностук байкоону эң жалпы предикативдик формулага – когнитемага – айландыруу ыкмасы К.З. Зулпукаровдун мектебинде иштелип чыккан. А.А. Калмурзаева орус жана кыргыз тилдериндеги 1250 паремиядан «Кудай/Бог» концептинин 69 когнитемасын жиктесе (Калмурзаева А.А. Теологические концепты в провербиально-языковой картине мира: автореф. дис. Бишкек, 2013), Р.К. Ормокоева «Страх/Коркуу» концептинин эки тилдеги макалдарынан сегиз жалпы когнитеманы аныктады (Ормокоева Р.К. «Страх / Коркуу» концепти орус жана кыргыз тилдерин пайдалануучулардын менталдык аң-сезиминде: автореф. дис. Бишкек, 2016). А.К. Тентимишова «Эмгек» концептинин провербиалдык каражаттарында 32 когнитеманы (Тентимишова А.К. “Эмгек” концептинин менталдык-тилдик мазмуну: филол. илимд. канд. дис. автореф. Бишкек, 2017), У.Н. Камардинова «суу» концептинде 14 когнитеманы (Камардинова У.Н. “Суу” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну: канд. дис. автореф. Бишкек, 2015), С.М. Амиралиева «ит» концептинде 21 топко бириктирилген 60 когнитеманы бөлүп чыкты (Амиралиева С.М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер: канд. дис. автореф. Бишкек, 2014). Бул тажрыйба «Жүрөк/Heart» компоненттүү провербиалдык бирдиктерди талдоодо түздөн-түз колдонулат.

Ассоциативдик эксперимент. Тилдик аң-сезимдин актуалдуу абалын аныктоочу эркин эксперимент Кыргызстанда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн эң

маанилүү компоненттеринин бири. З.К. Дербишева кыргыз концептосферасынын өмүр, өлүм, тоо, жылкы, боз үй, бакыт сыяктуу 25 уютку концептин ассоциативдик-когнитивдик анализ аркылуу ачып берген биринчи ири монографияны жаратты (Дербишева З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры: моногр. Бишкек, 2012). Г.А. Абыканова этимологиялык сөздүктөрдүн маалыматын эксперимент менен айкалыштырып, «вода/суу» концептинин 13 когнитивдик белгисин аныктады (Абыканова Г.А. Концепт «Вода/суу» в русском и кыргызском языках: автореф. дис. Бишкек, 2012). А.К. Тентимишова 182 катышуучудан 51 ассоциатты, Р.К. Ормокоева 154 студенттен коркунуч объекттеринин иерархиясын, А.А. Калмурзаева 170 респонденттен теологиялык концептин ассоциативдик талаасын алды. Мында соңку эксперименттин жакынкы перифериясындагы «жүрөктү жылытат», «жүрөккө жакын» ассоциаттары изилдөөбүз үчүн өзгөчө маанилүү: алар жүрөк концептинин теологиялык жана эмотивдик семантикасынын кесилишүү чекитин көрсөтөт. Ушул салттын алкагында биз да «Жүрөк/Heart» концепти боюнча эркин ассоциативдик эксперимент жүргүзүп, эки тилдик топтун реакцияларын салыштырганбыз (Baigobylova G.A., Abdykerimova A. The concept of heart in the English and Kyrgyz linguistic view of the world // КЭАУ Жарчысы. 2020. № 02(41)). Бирок бул иште талдоо бирдиги катары сөздүктө катталган же текст менен тастыкталган белги алынгандыктан, эксперименттин маалыматтары тартылган жок; себептери изилдөөнүн чектөөлөрү жөнүндөгү бөлүктө каралат.

Номинативдик-функционалдык талааны моделдештирүү. М.И. Лазаридинин талаа теориясына таянган бул багыт эмоционалдык абалдарды сыпаттоодо жемиштүү болду. Е.И. Жоломанова сүйүү жана жек көрүү концепттеринин талааларын изилдеп, вербалдык каражаттардан тышкары жүрөктүн урушунун тездешти, мимика, дене табынын жогорулашы сыяктуу физиологиялык реакциялардын сезимди туюнтуудагы ролун белгиледи (Жоломанова Е.И. Антропоцентризм В. Гумбольдта и эмоциональный концепт «любовь» в русском языке // AUCA Academic Review. 2008. 97–103-бб.). Г.Ж. Болотакунова «Таң калуу» абалынын талаасынын өзөгүн жана перифериясын чечмеледи (Болотакунова Г.Ж. Таң калуу психикалык абалынын тилдеги

номинативдик-функционалдык талаасы: автореф. дис. Бишкек, 2016). Е.И. Жоломанованын байкоосу жүрөк концептинин виталдык жана эмотивдик белгилеринин байланышын – физиологиялык реакциянын туруктуу тилдик белгиге айлануу механизмин – түшүндүрөт.

Этимологиялык-деривациялык реконструкция. Концепттин мотивациялоочу белгилерин калыбына келтирүү үчүн этимологиялык сөздүктөрдүн жана сөз жасоочулук уяларынын маалыматтарын тартуу Г.А. Абыканованын, М.Е. Дарбановдун жана Ж.К. Айтибаеванын иштеринде ырааттуу жүзөгө ашырылган. Ж.К. Айтибаева «баш» сөзүнүн этимологиясын, диахрониясын жана синхрониясын талдап, концепттин семантикалык, сөз жасоочулук, лексика-фразеологиялык, паремиялык жана көркөм тексттик деңгээлдерде экспликацияланышын көрсөттү (Айтибаева Ж.К. “Баш” концептинин вербалдашуусу: канд. дис. автореф. Бишкек, 2023). М.Е. Дарбанов «адам» концептин түшүнүктүк, этимологиялык, деривациялык, синтаксистик, провербиалдык, мифтик-магиялык, семиотикалык жана текст түзүүчүлүк аспектилеринде карап, кыргызстандык концептологиядагы эң комплекстүү сыпаттоо схемаларынын бирин – биздин көп баскычтуу ыкмабыздын жергиликтүү прецедентин – сунуштады (Дарбанов М.Е. Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү «адам» концепти: филол. илимд. д-ру дис. автореф. Бишкек, 2021).

Көркөм текстти концепттин булагы катары тартуу. Н.Ж. Чонмурунова Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «жакшылык» жана «жамандык» концепттерин жеке-автордук концептосферанын фрагменти катары изилдеп, аларды жети когнитивдик-семантикалык оппозиция аркылуу сыпаттады (Чонмурунова Н.Ж. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү “жакшылык” жана “жамандык” концепттери: канд. дис. автореф. Бишкек, 2017); ушул эле ыкманы А.Б. Нургазина А. Блоктун лирикасындагы «өмүр» жана «өлүм» концепттерине карата колдонгон (Нургазина А.Б. Концепты «Жизнь» и «Смерть» в поэтической картине мира: автореф. дис. Бишкек, 2016). Бул катардан Г.А. Мадмарованын докторлук иши изилдөөбүзгө эң жакын: анда түрк тилдериндеги «боор» соматизминин концептосферасы орус тилиндегиге караганда кыйла кеңири

экендиги жана анын жүрөк менен жан концепттерине семантикалык жактан жакындашы көрсөтүлгөн (Мадмарова Г.А. Көркөм тексттеги регионалдык маданият аралык концепттер: д-р. дис. автореф. Бишкек, 2018).

Тилдер аралык салыштыруу. Кыргызстандык лингвоконцептология башынан эле салыштырма мүнөзгө ээ болуп, көбүнчө кыргыз-орус жупталышында өнүктү (Г.А. Абыканова, Ы.А. Темиркулова, А.Р. Бутешова, Р.К. Ормокеева, Д.Б. Мадаминава), бирок кыргыз тили башка типтеги тилдер менен да салыштырылган. Д.Б. Мадаминава «Традиция/Салт» концептинин номинанттарын классификациялап, эки элдин улуттук-маданий үрп-адаттарынын айырмачылыктарын аныктады (Мадаминава Д.Б. Традиция концепти орус жана кыргыз тилдеринде: автореф. дис. Бишкек, 2020). Г.Б. Чолпонкулова «сөз» концептин 587 кыргыз жана 216 түрк паремиясынын материалында карап, анын когнитивдик белгилерин 16 топко бөлдү (Чолпонкулова Г.Б. Кыргыз жана түрк тилиндеги концептуалдык талдоонун негиздери: автореф. дис. Бишкек, 2015). Бул өңүттүн котормо таануучулук уландысы – З.М. Сабиралиеванын иши: ал концептуалдык мазмундун бир тилден экинчиге өтүүсүндөгү жоготуу менен ордун толтуруу механизмдерин көрсөттү (Сабиралиева З.М. Тилдин менталдык семантикасындагы «Юмор» концепти: канд. дис. автореф. Бишкек, 2022).

Изилдөөбүзгө эң жакын прецедент – соматикалык концепттер. Ы.А. Темиркулова «глаз/көз» жана «лицо/бет» концепттерин карап, бет концептинин жер жүзү, тоонун бети сыяктуу метафорикалык кеңейүүлөрүн аныктады (Темиркулова Ы.А. Языковая картина мира в русско-кыргызском культурно-смысловом пространстве: автореф. дис. Бишкек, 2010), А.Р. Бутешова «жизнь/өмүр» концептинде эки тилге жалпы жол, суу, от, убакыт сыяктуу образдык белгилерди чечмеледи (Бутешова А.Р. Концепт «Жизнь» в русской и кыргызской языковой картине мира: автореф. дис. Бишкек, 2012). Ч.А. Асылбекова немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди мотивдешүү белгиси боюнча классификациялап, das Herz – жүрөк жупталышы эки тилде тең ички мотивдешүүнүн негизги таянычы экендигин, ал эми мындай фразеологизмдердин арбындыгы жүрөк сөзүнүн семантикалык катмарлануу деңгээлинин жогорулугун

көрсөтөрүн аныктады (Асылбекова Ч.А. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин лингвосемантикалык аспектилери: канд. дис. автореф. Бишкек, 2022). Бирок бул иштерде жүрөк соматизми өз алдынча концепт катары эмес, кеңири катардын мүчөсү катары гана каралган.

Жогорудагы сереп кыргызстандын лингвоконцептологиясынын өнүгүү логикасын жана изилдөөбүздүн ордун аныктайт. Отуз жылдын ичинде абстракттуу (традиция, эмгек, сөз, юмор), соматикалык (баш, бет, көз), теологиялык (кудай), антропоморфтук (адам, бала), эмоционалдык (коркуу, таң калуу, сүйүү) жана аксиологиялык (жакшылык – жамандык) концепттер кыргыз, орус, немис, англис жана түрк тилдеринин материалында изилденген. Алардын көпчүлүгү паремиологиялык анализди, фразеологиялык изилдөөнү жана ассоциативдик экспериментти айкалыштырат, бирок концепттин мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук белгилерин бир бүтүн система катары ажыратуу сейрек ишке ашат: көбүнчө анын бир же эки катмары гана деталдаштырылат. Салыштыруу да негизинен кыргыз-орус жупталышында жүргүзүлүп келет; кыргыз тилинен структуралык жактан алыс тилдердин материалы тартылган учурларда да салыштыруу концепттин айрым катмарлары менен чектелген, ал эми концептуалдык асимметрияны котормо эквиваленттүүлүгү аркылуу баалоо маселеси коюлган эмес. «Жүрөк» концепти болсо кыргызстандык изилдөөлөрдө соматикалык лексиканын катарында каралып, өз алдынча комплекстүү сыпаттоонун предмети болгон эмес. Ушул боштукту жабуу – беш белгини бирдиктүү система катары ажыратууга жана фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгүн аныктоого негизделген комплекстүү ыкма аркылуу «Жүрөк/Heart» концептин изилдөө – ушул иштин кыргызстандык когнитивдик лингвистикага салымы.

1.3. «Жүрөк/Heart» концептинин маданий-тарыхый башаттары

Жүрөк – маданияттагы, диндеги, философиядагы жана мифологиядагы эң байыркы жана универсалдуу символдордун бири. Анын мааниси физикалык органдан тышкары, адам жашоосунун символикалык, эмоционалдык, моралдык

жана руханий аспектилерин камтыйт. Ар кандай маданияттарда жүрөк сезимдердин, сүйүүнүн, эрктин жана акылдын борбору катары чечмеленет. Бул образ диний окууларда, философиялык ой жүгүртүүлөрдө жана мифологиялык баяндарда бекем орун алган. Мындай кайрылуунун методологиялык негизи бар: концепттин образдык жана символдук белгилери тилдин ичинде гана жаралбайт, алар кылымдар бою калыптанган маданий-диний дискурстардан тилге өтөт. Демек, кыргыз жана англис тилдериндеги жүрөктүн семантикалык айырмачылыктарын түшүндүрүү үчүн эки лингвомаданиятты азыктандырган философиялык, теологиялык жана фольклордук булактарды кароо зарыл. Философия, дин, мифология жана фольклор контекстинде жүрөк жөнүндөгү көз караштарды салыштыруу маданий айырмачылыктарды гана эмес, кылымдар бою адам коомдорун бириктирген универсалдуу элементтерди да терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Байыркы Греция философиясы жүрөктүн борбордук органдын статусу жөнүндөгү дискурстун башталышы болуп саналат. Эмпедокл кан төрт элементтин (от, суу, жер, аба) аралашмасынан тургандыктан анын жүрөккө чогулушу адамдын дүйнөнү таанып-билүүсүн камсыздайт деп ырастады. Платон жандын үч бөлүктөн турган моделин сунуштап, кайрат-жигерди туюнткан бөлүктү (тимозейдес) көкүрөккө, жүрөккө жакын жайгаштырган: акыл башта, кумар боор чөйрөсүндө, ал эми эрдик, ызааттуулук, ачуулануу сыяктуу сапаттар жүрөктүн айланасында болот (Платон. Государство // Собрание сочинений: в 4 т. Т. 3. М.: Мысль, 1994). Бул модель Батыш маданиятында жүрөктү акыл менен кумардын ортосундагы ортомчу инстанция катары кароонун салтын түптөгөн.

Аристотель бул позицияны системага айландырып, жүрөктү таанып-билүүнүн, сезүүнүн жана кыймылдын борбору, ал эми мээнин функциясын – жүрөктүн жылуулугун муздатуу менен гана чектелет деп аныктады (Oleksowicz M. Aristotel on the heart and brain // European Journal of Science and Theology. 2018. № 3. 77–94-бб.). Аристотелдин кардиоцентризм концепциясына Гален карама-каршы турган: ал жандын жогорку функцияларын мээге таандык кылып, жүрөккө кан айлануу жана дене жылуулугун сактоо кызматын гана калтырган (Гален. О

назначении частей человеческого тела. М.: Медицина, 1971). Кардиоцентризм менен цефалоцентризмдин ортосундагы бул талаш Жаңы замандын босогосуна чейин созулуп, У. Гарвейдин кан айлануу тутумун ачышы менен гана табият таануу тарабында чечилген. Бирок илимий чечим тилде чагылдырылган түшүнүктү жокко чыгарган жок: тилдик дүйнө сүрөтү аң-сезимде жүрөктү сезимдин, эрктин жана акылдын мекени катары сактап калды. Так ушул жагдай кыргыз тилиндеги «жүрөгү сезди», «жүрөгү айтып турат» жана англис тилиндеги «heart knows», «in one's heart of hearts» сыяктуу бирдиктердин бүгүнкү күнгө чейин сакталышын түшүндүрөт.

Байыркы Мисирде ушундай эле ой кеңири жайылгандыгы мумиялоодо жүрөк денеде сакталып, мээ алынып салынгандыгынан байкалат. Жүрөк адамдын жанынын жана аң-сезиминин чыныгы мекени деп эсептелген. «Өлүктөрдүн китебинде» жүрөк Маат таразасында чындыктын жүнү менен салыштырылып, адеп-ахлактык сот өкүмүнүн негизи болгон (Bestetti R.B., Restini C.B., Couto L.B. Development of Anatomophysiologic Knowledge Regarding the Cardiovascular System: From Egyptians to Harvey // *Arq Bras Cardiol.* 2014. 103(6): 538–545-бб.). Мисирлик бул түшүнүк кийинчерээк Жакынкы Чыгыш аркылуу ибрий жана христиан салттарына өтүп, «жүрөк – адамдын чыныгы маңызынын күбөсү» деген формуланы Батыш маданиятынын туруктуу мурасына айландырган.

Ибрий салтында жүрөк (леб, лебаб) адамдын ички дүйнөсүнүн бүтүндөй өзөгүн туюнтат: ал сезимди гана эмес, ойду, эсти, ниетти жана чечим кабыл алуу жөндөмүн камтыйт. Тоораттагы «Шема» дубасында Кудайды «бүт жүрөгүң, бүт жаның жана бүт күчүң менен» сүйүү буйругу берилет, мында жүрөк адамдын бөлүнбөгөн бүтүндүгүнүн белгиси катары биринчи орунда турат. Забурда жүрөктүн тазалыгы (леб тахор) руханий жаңылануунун шарты катары суралат. Ушул семитикалык түшүнүк жүрөктү эмоциянын гана эмес, ниеттин жана моралдык жоопкерчиликтиң мекени катары кароого негиз салып, кийин христиан жана ислам теологияларынын жалпы негизине айланган.

Орто кылымдардагы христиан философиясы бул мурасты улантып, бирок жаңы маани берди. Августин Аврелий «Тообо» эмгегин адамдын жүрөгүнүн тынчсыздыгы жөнүндөгү формула менен ачат: адам Кудай үчүн

жаратылгандыктан, анын жүрөгү Кудайда тынчтык таппайынча тынчый албайт (Августин Аврелий. Исповедь. М.: Ренессанс, 1991). Ушул образ Батыш маданиятында жүрөктү дайыма изденүүдөгү, толук эмес, умтулуучу инстанция катары кароонун башаты болгон. Фома Аквинский жүрөктү адамдын ички дүйнөсүнүн символу гана эмес, Кудайга болгон сүйүүнүн жана эрктин орду катары чечмелеп, адамдын ички дүйнөсүнүн акыл, жүрөк жана эрктин биримдигинен түзүлөрүн айткан (Хаврак А.П. Философия: курс лекций: учеб. пособие для вузов. М., 2005. 391-б.).

Славян-орус философиялык салтында «жүрөк философиясы» деп аталган өзүнчө агым калыптанган. Г.С. Сковорода адамдын чыныгы маңызын жүрөк деп аныктап, «адам – анын жүрөгү кандай болсо, ошондой» деген жобону негиздеген. П.Д. Юркевич өзүнүн эмгегинде жүрөктү адамдын руханий жашоосунун борбору катары карап, акыл жүрөктүн мазмунун гана иреттейт деген ойду өнүктүргөн (Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Юркевич П.Д. Философские произведения. М.: Правда, 1990). Б.П. Вышеславцев христиан жана инди мистикасындагы жүрөк түшүнүгүн салыштырып, эки салтта тең жүрөк адамдын «жашыруун борбору», өзүн өзү толук таануу мүмкүн болбогон тереңдик катары каралаарын көрсөткөн (Вышеславцев Б.П. Сердце в христианской и индийской мистике // Вопросы философии. 1990. № 4). А.А. Лебеденко XI–XX кылымдардагы орус диний-философиялык ой жүгүртүүсүн изилдеп, бул агымда жүрөк адамдын руханий жашоосунун борбору катары эсептелээрин баса белгилеген (Лебеденко А.А. Философия сердца в истории русской религиозно-философской мысли XI–XX вв.: автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 2010). Бул салттын биздин изилдөө үчүн мааниси орус тили аркылуу калыптанган илимий терминологияда жана кыргыз интеллектуалдык дискурсунда жүрөк тууралуу түшүнүктөрдүн бекемделишинде.

Жаңы заман философиясы жүрөктүн маанисин жаңы нурда чечмеледи. Паскаль «жүрөктүн акыл билбеген себептери бар» деп жазып, интуитивдик билимди рационалдуу эсептөөдөн жогору койду. Ал үчүн жүрөк адамды Кудай менен байланыштыруучу орган, рационалдуулук жетпеген жерде иш кылган

сезимдик акыл (Pascal B. *Pensées*. New York: E.P. Dutton & Co, 1958. 79-б.). Кант жүрөктү моралдык сезимдин метафорасы катары колдонуп, адамдын аракетин категориялык императивге ылайык жөнгө салуучу ички инстанция катары карады (Кант И. *Критика практического разума*. М.: Юрайт, 2021. 34-б.). XVIII–XIX кылымдардагы сентиментализм менен романтизм жүрөктү рационалисттик акылга карама-каршы коюп, аны чыныгылыктын жана табигыйлыктын өлчөмүнө айландырды; ушул адабий-философиялык кыймыл англис тилинде жүрөк менен байланышкан лексиканын экспрессивдик потенциалын күчөткөн. Сартр экзистенциалисттик позициядан жүрөктү эркин тандоонун жана өзүн өзү аныктоонун символуна айландырды: анын «Бытие и ничто» аттуу эмгегинде жүрөктөн чыккан сезимдер чыныгы болмуштун ажырагыс бөлүгү (Сартр Ж.-П. *Бытие и ничто*. М.: АСТ, 2020. 89-б.).

Индуизм философиясында жүрөк Атман (адамдын чыныгы маңызы) жана Брахман (дүйнөлүк абсолют) жолуккан ыйык мейкиндик. Чхандогья упанишадасында жазылгандай, жүрөктүн лотосунун борборунда Брахмандын өлбөс нуру жайгашкан. Жүрөктүн деңгээлдери тышынан ичине карай: эмпирикалык акыл (Ман), интеллект (Буддхи), жеке «мен» (Дживатман) жана жогорку рух (Параматман) (Чхандогья упанишада. 3-китеп. М.: Наука: Ладомир: Восточная литература, 1992. 81-б.). Буддизмде жүрөк «бодхичитта», же боорукердикке жана руханий ойгонууга умтулуу менен байланышкан; жүрөктүн тазаланышы нирванага жетүүнүн шарты. Буддисттик «кансин» (байкоочу жүрөк) түшүнүгү жетиштүү билимдин бүтүн катмарын гана эмес, бүт дүйнөнү бир ойдо камтый ала билүүнү билдирет (Трубникова Н.Н. *Созерцание сердца (кансин) по учению школы Тэндай (XI–XII вв.)* // Вопросы философии. 2011. № 10. 130–141-бб.).

Кытай ой жүгүртүүсүндө «синь» (心) термини бир эле убакта жүрөктү да, акылды да туюнткандыгы менен өзгөчөлөнөт; аны европалык тилдерге которууда «heart-mind» деген кош компоненттүү туюндурма колдонулат, себеби кытай салтында сезим менен ойлоо бир борбордо биригет. Конфуцийчилик агымында Мэн-цзы адамдын жүрөгүндө боорукердик, уят, урмат жана акыйкат сезиминин

«төрт башаты» жаратылыштан бар деп ырастап, адеп-ахлактын негизин ушул ички табигый берилгендиктен издеген (Мэн-цзы / пер. с кит. В.С. Колоколова. СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999). Даосизмде болсо акылман адамдын жүрөгү тазаланган сайын тогуз тешик ачылып, ал тешиктер аркылуу чындыкты кабыл алат (Воробьева М.В. Образ сердца в восточной традиции (на примере философии Древнего Китая) // Вестник Русского Христианского Гуманитарного Института. 2001. № 4. СПб., 328–334-бб.). Жүрөгүн кумардан бошотуп, тынчтыкка жеткен даанышмандын жүрөгү дүйнөнүн жана адамдын арасындагы Дао агымын сезүүгө жетишет.

Ошентип, Чыгыш философиясынын чоң традициялары – индуизм, буддизм, конфуцийчилик жана даосизм – жүрөктү космостук байланыш чекити, индивидуалдык менен универсалдуулуктун учурашкан жери катары мүнөздөйт. Бул философиялык эволюцияда эки параллель линия айкын байкалат. Батыш (грек → христиан → протестант) багытында жүрөк бара-бара адамдын жеке, ички, өз алдынча руханий дүйнөсүнүн символуна айланды; «The heart has its reasons» деген Паскалдын формуласы ушул жолдун жемиши. Дал ушул маданий шарттар англис тилдик дүйнө сүрөтүндө жүрөктүн «жеке адамдын ички чындыгы» семантикасын калыптандырды. Чыгыш линиясында (Индия, Кытай) жүрөк макрокосмос менен микрокосмостун ортосундагы байланыш чекити, абсолюттук менен жолугуучу жай. Бул агым Борбордук Азияга суфий таасирлери аркылуу кирип, кыргыз маданиятында да орун алган.

Христиан теологиясынын жүрөк концептине тийгизген таасири англис тилдик маданиятты калыптандыруудагы эң маанилүү факторлордун бири. Ратцингер (кийинчерээк Рим папасы Бенедикт XVI) белгилегендей, христиан дининде жүрөк адамдын толук болмушунун борбору, ал аркылуу адам Кудай менен баарлашат (Ratzinger J. Introduction to Christianity. San Francisco: Ignatius Press, 1990. 54-б.). Библиядагы «Blessed are the pure in heart: for they shall see God» (Matt. 5:8) аяты жүрөктүн тазалыгын руханий жетилүүнүн индикаторуна айландырды. Католик теологиясында «Sacred Heart» (Ыйык Жүрөк) культу Ыйса Машайактын адамзатка болгон чексиз сүйүүсүнүн символу катары сакталып, мистикалык

теологиянын маанилүү бөлүгүн түзөт (Croiset J. Sacred Heart of Jesus. London: Burns & Lambert, 1863. 276-б.). Ушул культтун иконографиясы – от менен курчалган, тикенектүү таажы кийгизилген жүрөк – Европа сүрөт өнөрүндө жүрөктүн визуалдык образын бекемдеп, тилдик метафорага көрүнүктүү таяныч берген. Протестант реформациясы жүрөктүн маанисин жеке адамдын Кудай менен болгон түздөн-түз мамилесинде экендигин баса белгилеген, ал эми Молтмандын эсхатологиялык теологиясы ушул жолду улантат (Moltmann J. Theology of Hope. London: SCM Press, 2002). Дал ушул протестанттык «жүрөк – ички сот» маанисинин күчөшү англис тилинде «to follow one's heart», «heart knows», «heart sees» моделдеринин жогорку жыштыкта колдонулушун шарттады.

Ислам теологиясынын жүрөк концептине кошкон салымы анын маңызы боюнча дагы тереңирээк. Куранда «калб» (قلب) адамдын руханий, интеллектуалдык жана моралдык жашоосунун борбору экени айгинеленет. Насыровдун Ал-Газали жөнүндөгү изилдөөсүндө көрсөтүлгөндөй, «калб» сөзүнүн этимологиясы «айлануу, өзгөрүү» дегенди билдирет: жүрөк статикалык орган эмес, дайыма Кудайга карай же андан алыстоого умтулган динамикалык ички дүйнө (Nasr S.H. The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity. San Francisco, 2004. 25-б.). Ислам дини жүрөктү тазалоо руханий өнүгүүнүн негизи экенин баса белгилейт, анткени тазаланган жүрөк гана Алланын эркин чындап түшүнүп, ага жакындаша алат. Пайгамбардын хадисинде мындай айтылат: «Адамдын денесинде бир мүчө бар, эгер ал таза болсо, бүт дене таза болот, эгер ал бузулса, бүт дене бузулат. Бул мүчө жүрөк» (Сахих аль-Бухари. Т. 1. М.: Эксмо, 2017. Хадис 52. 65-б.). Куран жүрөктүн метафораларына абдан бай: ишенген адамдын жүрөгү нур чачкан шам чырак (24:35), ишенбегендики деңиздин түбүндөгү караңгылык (24:40); «Көздөр сокур эмес, көкүрөктөгү жүрөктөр сокур» (22:46). Ушул метафоралар кыргыз тилине кирип, «жүрөктүн көзү», «жүрөктүн нуру» сыяктуу туруктуу туюндурмаларды жараткан.

Суфий традициясы «Жүрөк» концептин философиялык жана диний синтездин чокусуна чыгарды. Ал-Газали өзүнүн эмгегинде жүрөктү руханий, интеллектуалдык жана моралдык деңгээлде изилдеп, жүрөктүн тазалыгы адамды

периштелерге жакындатарын, нафска берилиши жаныбарлар деңгээлине түшүрөрүн далилдеди (Насыров И.Р. Ал-Газали. О сердце человека, знании рациональном и религиозном и о причине ограниченности людей в Богопознании (ма'рифа). Фрагменты из «Возрождения религиозных наук» (Ихйа' 'улум ад-дин) // История философии. М.: ИФ РАН, 2009. № 14. 207–239-бб.). Суфий традициясында жүрөк – Кудайдын жарыгын чагылдырган күзгү, «Алланын үйү» болгондуктан, аны дайыма күнөөлөрдөн тазалап туруу зарыл (Ал-Газали. Ыйман илимдерин кайра жандандыруу (Ихйа' 'улум ад-дин). М.: Нуруль Иршад, 2007. 232-б.). Заманбап ислам теологиясы жүрөктүн төрт негизги абалын аныктайт: саламат жүрөк (калб салим), ооруулуу жүрөк (калб марид), өлүк жүрөк (калб майит) жана жарык жүрөк (калб мунир) (Olatoye R.M. Towards understanding the Islamic concept of the Heart and its relationship with man's intention/actions // Proceedings of the 1st Annual International Interdisciplinary Conference. 2013. 183–189-бб.). Ушул исламдык дискурс кыргыз тилиндеги «таза жүрөк», «ак жүрөк», «кара жүрөк» туюндурмалары менен түздөн-түз байланышып, кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндөгү жүрөктүн моралдык колоративдик семантикасынын тамырын негиздейт.

Ислам мурасынын кыргыз маданиятына жетүү жолу түрк тилдүү жазма салты аркылуу өткөндүгүн өзгөчө белгилөө керек. Ю. Баласагындын «Куттуу билим» дастанында адамдын ички дүйнөсүн туюнткан «көңүл» жана «жүрөк» түшүнүктөрү башкаруучунун адилеттиги, чынчылдыгы жана акылмандыгы менен тыгыз байланышта каралат: сөз менен жүрөктүн шайкештиги адамдын баркынын өлчөмү катары сунушталат (Баласагын Ж. Куттуу билим. Бишкек, 1993). М. Кашгаринин «Дивану лугати-т-түрк» сөздүгүндө «йүрек» лексемасы жана анын туундулары байыркы түрк тилинде эле кайраттуулук маанисине ээ болгону катталган (Кашгари М. Түрк тилдеринин сөздүгү (Дивану лугати-т-түрк). Бишкек, 2013). Ахмед Ясавинин «Дивани хикмат» жыйнагы аркылуу таралган түрк суфизми жүрөктү зикир менен тазалоо идеясын элдик деңгээлге жеткирип, кыргыз оозеки маданиятындагы «жүрөгү таза», «жүрөгү ак» деген баалоочу формулалардын бекемделишине түрткү берген. Демек, кыргыз тилиндеги жүрөктүн моралдык-

руханий семантикасы бир эле убакта эки булактан – байыркы түрк баатырдык лексикасынан жана ислам-суфий дискурсуна – азыктанган.

Дүйнөлүк мифологиядагы жүрөк образдарын талдоодо үч универсалдуу тема айкын байкалат: жүрөк жашоо күчүнүн сактагычы, жүрөк адеп-ахлактык өлчөм, жүрөк баатырлык күчтүн өткөрүлүп бериле турган булагы. Байыркы Мисирдин «Өлүктөрдүн китебинде» жүрөк (иб) Маат таразасында чындыктын жүнү менен салыштырылат, жана ал жүндөн оор болуп чыкса адам акыретте жок кылынат. Бул сюжет жүрөктүн адеп-ахлактык сот өкүмүнүн объектисине айланышынын эң байыркы жазылган мисалы. Байыркы Мисирден христианчылыкка чейин бул идея «таза жүрөк – бул бейиш» формуласы катары сакталып келди жана Батыш тилдик дүйнө сүрөтүнө сиңип калды.

Скандинавиялык мифологияда Сигурд ажыдаар Фафнирдин жүрөгүн жеп, жаныбарлардын тилин жана келечекти билүү жөндөмүнө ээ болот (Сага о Волсунгах. М.-Л.: Academia, 1934). Хеттердин мифологиясында чагылгандын кудайы Тешуба жүрөгүн жоготуп, кудайлык күчүн толук жоготот; жүрөк кайтарылганда гана кудай калыбына келет (Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии. М.: Худож. лит., 1977). Грек мифологиясында Дионистин жүрөгү Титандар анын денесин жеп жибергенде да бузулбастан сакталат, жана жүрөк кудайлык маңыздын концентраты, өлбөстүктүн далили экенин айгинелейт (Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. М.: Мысль, 1996). Ацтек цивилизациясында жүрөк курмандыгы эң ыйык ритуал болгон: алар Уицилопочтлиге (күн жана согуш кудайы) берилген адамдын жүрөгү дүйнөлөр ортосундагы тең салмактуулукту колдоп, жаратылыштын жаңыланышын камсыздайт деп ишенишкен.

Англис тилдик маданияттын өзөгүн түзгөн герман-англосакс салтында жүрөктүн образы өзгөчө өнүккөн. Байыркы англис поэзиясында адамдын ички дүйнөсүн туюнткан бир нече лексема (heorte, mōd, hyge, sefa) катар колдонулуп, алар кайрат, чечкиндүүлүк жана туруктуулук маанилерин билдирген. «Беовульф» дастанында баатырдын сапаты көбүнчө жүрөктүн бекемдиги аркылуу мүнөздөлөт, ал эми коркунуч жүрөктүн «эрип кетиши» же «муздашы» катары сүрөттөлөт.

(Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М.: Худож. лит., 1975). Ушул катмар азыркы англис тилиндеги «faint-hearted», «stout-hearted», «lose heart», «take heart» сыяктуу бирдиктердин тарыхый негизин түзөт жана англис тилиндеги жүрөктүн «кайрат» маанисинин байыркылыгын тастыктайт.

Орто кылымдардагы куртуаздык маданият жүрөккө таптакыр жаңы – эротикалык-этикалык – маани кошкон. Трубадурлар менен рыцардык романдардын салтында жүрөк сүйгөнүнө «берилүүчү», «тартууланчу», «уурдалуучу» объект катары концептуалдашкан; Артур падышанын циклиндеги окуяларда рыцардын жүрөгү анын ант-убадасынын жана берилгендигинин мекени. Ушул салттын түздөн-түз тилдик изи катары азыркы англис тилиндеги «to give one's heart», «to win someone's heart», «to break someone's heart» модели каралат. Дал ошол доордо Европада жүрөктүн стилдештирилген визуалдык белгиси калыптанып, ал кийин ыйык Валентин күнүнүн салттары аркылуу массалык маданиятка сиңип, сүйүүнүн эл аралык символуна айланган. Ушул символдун универсалдашуусу азыркы кыргыз тилине да таасирин тийгизип, жүрөктүн романтикалык семантикасын кошумча активдештирген.

Англис адабий салты жүрөк концептинин семантикалык көлөмүн андан ары кеңейткен. У. Шекспирдин чыгармаларында жүрөк бир эле убакта сүйүүнүн, чынчылдыктын, коркоктуктун жана айла-амалдын өлчөмү катары колдонулат; анын «Отелло» трагедиясындагы жүрөктү жеңден тагынуу образы англис тилинде «to wear one's heart upon one's sleeve» деген туруктуу бирдикке айланган (Shakespeare W. Othello. Cambridge: Cambridge University Press, 2003). Романтизм доорунун акындары жүрөктү табигыйлыктын жана чыныгы сезимдин мекени катары даңазалап, ал эми викториан прозасы аны адеп-ахлактык тандоонун чөйрөсү катары бекемдеген. Ушул адабий тажрыйба англис тилиндеги жүрөк компоненттүү фразеологизмдердин сан жагынан байлыгын жана стилистикалык ар түрдүүлүгүн шарттаган.

Кыргыз мифологиясы жана фольклору жүрөк концептинин өзгөчө катмарын ачып берет. Байыркы түрк дүйнө таанымында адамдын жашоо күчү «кут» түшүнүгү менен байланышкан жана ал денедеги белгилүү бир борборго топтолот

деп эсептелген; ушул түшүнүк жүрөктү жашоонун булагы катары кароого негиз берген. Бакшычылык салтында оорулуунун «жүрөгү түшүү», «жүрөгү кетүү» абалы жан-дүйнөнүн бошошу катары чечмеленип, аны калыбына келтирүү ырым-жырымдары өткөрүлгөн. Кыргыз тилиндеги «жүрөк көтөрүү», «жүрөгүн басуу», «жүрөгү ордуна келүү» сыяктуу бирдиктер так ушул архаикалык катмардын тилдеги калдыгы болуп саналат жана алар англис тилинде түз эквивалентке ээ эмес.

«Манас» эпосунда жүрөк мотиви бир нече деңгээлде ишке ашат. Чыйырды кош бойлуу кезинде жолборстун жүрөгүнө талгак болушу – Манастын келечектеги тайманбас мүнөзүнүн, жолборстой эрдигинин белгиси. Бул сюжет жүрөк жегендик аркылуу касиет алуу мотивинин кыргыз маданиятындагы варианты жана ал Скандинавиялык Сигурд мотиви менен типологиялык жакындыкты, ошол эле учурда маданий өзгөчөлүктү көрсөтөт: Сигурдта жүрөк жеп билим алуу үстөмдүк кылса, кыргыз вариантында ал баатырдык мүнөздүн тукум куучулук жол менен өтүшүн туюнтат. Эпостогу баатырлардын мүнөздөмөлөрүндө жүрөктүн «катуу зат» метафоралары – коргошун жүрөк, таш жүрөк – кайраттуулуктун эталону катары колдонулуп, кыргыз паремиологиясындагы «баатырдык билекте эмес, жүрөктө» деген когнитеманын мифологиялык тамырын түзөт. Аялдардын образдарында, айрыкча Каныкейдин мүнөздөмөсүндө, жүрөк алдын ала сезүү жана акылмандык менен байланышып, «жүрөгү сезүү» модели актуалдашат.

Кыргыз оозеки чыгармачылыгынын башка жанрлары да жүрөк концептинин семантикасын байытат. Кошоктордо жүрөк кайгынын өлчөмү катары чыгып, «жүрөгү өрттөнүү», «жүрөгү тилинүү», «жүрөк курушу» сыяктуу образдар аркылуу муң туюндурулат. Акындар поэзиясында, атап айтканда Токтогулдун жана Жеңижоктун чыгармаларында, жүрөк чындыкты айтуучу ички үн жана эл алдындагы жоопкерчиликтиң белгиси катары колдонулат. Макал-лакаптарда жүрөк моралдык баа берүүнүн негизги өлчөмүнө айланат: «Жүрөгү таза кишинин жүзү жарык», «Ак жүрөккө жамандык жугузба», «Кара жүрөктөн качкын» сыяктуу бирдиктерде ак – кара оппозициясы адамдын ниетин баалоо шкаласын түзөт. Ушул колоративдик оппозиция кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүнүн өзгөчөлүгү болуп

саналат, анткени англис тилинде жүрөктүн моралдык баасы негизинен «pure – hard», «warm – cold» сыяктуу башка сапаттык оппозициялар аркылуу берилет.

Орус жана славян фольклорунда да жүрөк мистикалык мааниге ээ. «Аленушка жана Иванушка» жомогунда каардуу жыландын адамдын жүрөгүн сорушу, анын ийгилигин, жашоо энергиясын жана рухий маңызын уурдоонун символу катары каралат. Бул образ «жүрөктүн (же кандын) сорулушу = жандын өлүшү» деген жалпы мифологиялык ой жүгүртүүнүн славян версиясы. Мындай мотивдер кыргыз жана англис тилдеринде жүрөктүн «жашоо күчүнүн сактагычы» семантикасы менен байланышын тастыктайт. (Афанасьев, А. Н. Славянская мифология, 2008)

Каралган материалды жалпылоо кыргыз жана англис тилдик дүйнө сүрөттөрүндөгү «Жүрөк» концептинин маданий тамырлары жөнүндө төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Англис тилинде жүрөктүн «адамдын өзүнчө ички дүйнөсү», «адеп-ахлактык тазалык», «интуитивдик акыл» жана «сүйүүнүн мекени» семантикасы бир нече катмардын жыйындысы: грек философиясы (жүрөк = таанып-билүү борбору), христиан теологиясы (жүрөк = руханий жашоонун борбору), протестанттык индивидуализм (жүрөк = Кудай менен жеке мамиленин жери), англосакс баатырдык поэзиясы (жүрөк = кайрат) жана куртуаздык маданият (жүрөк = сүйүү тартуусу). Ушул көп катмарлуулук англис тилиндеги жүрөк компоненттүү бирдиктердин семантикалык диапазонун кеңейткен.

Кыргыз тилинде жүрөктүн «баатырдык», «ислам руханияты», «сөзгө сезгичтик» жана «моралдык колоративдик оппозиция» семантикасы да бир нече булактан курулган: байыркы түрк баатырдык лексикасы жана «Манас» эпосунун дүйнө таанымы, тенгирчилик менен бакшычылык салтындагы жан-күч түшүнүктөрү, ислам теологиясы менен суфизмдин жүрөктү руханий тазалыктын жана Кудайга жакындыктын орду катары аныктоосу, ошондой эле оозеки маданияттын сөзгө жана ичкериден сезүүгө берген жогорку баасы. Эки лингвомаданияттын жалпылыгы жүрөктү жашоонун, сезимдин жана адеп-ахлактын борбору катары кароодо байкалса, айырмачылык ошол борбордун кайсы

багытта – жеке инсандын ички автономиясына карай же жамааттык-руханий баалуулуктарга карай – өнүккөндүгүндө көрүнөт.

Ушул маданий тамырларды эсепке албай туруп, эки тилдеги жүрөктүн белгилеринин айырмачылыгын толук чечмелөө мүмкүн эмес. Кийинки бөлүмдөрдө концепттин белгилери талданганда, ушул жерде аныкталган философиялык, теологиялык жана фольклордук катмарлар натыйжаларды маданий контекстте чечмелөөнүн негизи катары колдонулат.

1.4. Концепт котормо таануунун объектиси катары: теориялык алкак жана талдоо процедурасы

Эки башка түзүлүштөгү тилдердин концепттерин салыштырма-типологиялык изилдөө котормо таануу үчүн түздөн-түз теориялык мааниге ээ, анткени бир лингвомаданияттын концептин экинчи тилге которуу котормонун эң татаал милдеттеринин бири болуп саналат. Салыштырма типология менен котормо таануунун ортосундагы байланыш концептуалдык деңгээлде айкын көрүнөт: булак тил менен котормо тилинин дүйнө сүрөттөрүндөгү айырмачылыктарды алдын ала аныктоо адекваттуу котормо стратегиясын тандоонун негизи болуп кызмат кылат. Ушул себептен азыркы котормо таануу өзүнчө тилдик бирдиктерди гана эмес, алардын артында турган концептуалдык структураларды берүү маселесин алдыңкы планга чыгарууда.

В. фон Гумбольдтун жана Э. Сепир – Б. Уорфтон тил менен ой жүгүртүүнүн ажырагыстыгы жөнүндөгү, 1.1-параграфта каралган жоболору котормо теориясындагы «каторулуучулук» (переводимость) маселесинин теориялык негизин түзөт. Эгерде ар бир тил дүйнөнү өзгөчө бөлүштүрсө, анда бир тилдин концепти экинчи тилде толук эквивалентке ээ болбошу мүмкүн. Лингвистикалык салыштырмалуулук гипотезасынын радикалдуу чечмелениши которулбастык тезисине алып келет, бирок азыркы котормо таануу салыштырмалуу каторулуучулук принцибин карманат: ар кандай мазмун каторулушу мүмкүн, бирок ар дайым бирдей тилдик каражаттар менен эмес жана ар дайым жоготуусуз

эмес. Ушундан улам котормо таануу принципалдуу которулуучулук менен которулбастыктын ортосундагы тең салмактуулукту издейт жана бул маселе концептуалдык деңгээлде айрыкча курч коюлат.

Которулуучулук маселесинин лексикалык-семантикалык өңүтү «эквивалентсиз лексика» жана «лакуна» түшүнүктөрүндө конкреттештирилет. В.Н. Комиссаров эквивалентсиз лексика деп котормо тилинде туруктуу дал келүүсү жок бирдиктерди атайт (Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990). Тилдер аралык лакуналар орус жана англис тилдеринин материалында атайын салыштырма изилдөөнүн объектиси болгон (Ахмад А.О. Сопоставительный анализ лексических межъязыковых лакун русского и английского языков // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 3 (69), 2-том. 60–62-бб.). Ушул эле багытта С. Влахов менен С. Флорин «реалия» түшүнүгүн иштеп чыгып, бир элдин турмуш-тиричилигине, маданиятына жана тарыхына гана таандык, башка тилде так дал келүүсү жок бирдиктерди бөлүп көрсөтүшкөн жана аларды берүүнүн ыкмаларын (транскрипция, калька, жакындаштырылган жана сүрөттөөчү котормо) системалаштырышкан (Влахов, С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. М.: Р.Валент, 2009. – 360 с). Реалиялар теориясы кийин иштелип чыккан маданий-спецификалык бирдиктер концепциясынын түздөн-түз мурункусу болуп эсептелет. «Жүрөк» концепти үчүн бул түшүнүктөрдүн мааниси чоң: кыргыз элдик медицинасы жана ырым-жырымдары менен байланышкан «жүрөк көтөрүү», «жүрөгү түшүү» (2-мааниси) сыяктуу бирдиктер так эле этнографиялык реалиялардын катарына кирет.

Реалиялар менен лакуналар теориясы котормодогу жоготуулардын себебин ачса да, жоготуунун деңгээлин аныктоо үчүн өзүнчө категория талап кылынат. Мындай категория катары эквиваленттүүлүк кызмат кылат, ал котормо таануунун борбордук категориясы катары XX кылымдын орто ченинде калыптанган. Ю. Найда «формалдык» жана «динамикалык» эквиваленттүүлүктү ажыратып, экинчисин котормо окурманына түп нусканын окурманы алган таасирге тете таасир жаратуу катары аныктаган (Nida E.A. Toward a Science of Translating. Leiden:

E.J. Brill, 2021). Дж. Кэтфорд формалдык дал келүү (formal correspondence) менен тексттик эквиваленттүүлүктү (textual equivalence) ажыратып, котормо жылыштарынын (translation shifts) теориясын сунуштаган (Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. London: Oxford University Press, 1965). Орус котормо таануу мектебинде Я.И. Рецкердин мыйзам ченемдүү дал келүүлөр теориясы туруктуу эквиваленттерди, варианттык дал келүүлөрдү жана котормо трансформацияларын ажыратып, кийинки типологиялардын пайдубалын түзгөн (Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. М.: Международные отношения, 1974).

Бул багытты В.Н. Комиссаров эквиваленттүүлүктүн беш деңгээлдүү теориясында жалпылаган: коммуникация максатынын, кырдаалды сүрөттөөнүн, айтымдын, билдирүүнүн жана тилдик белгилердин деңгээлдери (Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высшая школа, 1990). Деңгээлдик модель эквиваленттүүлүктү «бар/жок» деген бинардык категория катары эмес, градациялык шкала катары кароого мүмкүндүк берет: фразеологиялык бирдикти которгондо коммуникация максаты сакталып, бирок образдык негиз жоголушу ыктымал. Соматикалык фразеологияны талдоо үчүн мына ушул градациялык мамиле методологиялык жактан баалуу, анткени «Жүрөк/Heart» концептинин бирдиктери эквиваленттүүлүктүн ар кандай деңгээлдеринде дал келет.

Фразеологиялык бирдиктердин эквиваленттүүлүгүнө карата атайын типологияны А.В. Кунин иштеп чыккан: ал толук эквивалентти, жарым-жартылай эквивалентти, калькалоону жана сүрөттөөчү (описательный) котормону ажыратат (Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб. М.: Высшая школа; Дубна: Феникс, 1996). Л.К. Байрамова контрастивдик лингвистиканын алкагында бул мамилени эки тилдин материалын системалуу түрдө салыштырууга ылайыкташтырып, эквиваленттүүлүктү маани, образдык негиз (ички форма), структуралык-грамматикалык модель жана лексикалык курам боюнча аныктоону негиздеген (Байрамова Л.К. Введение в контрастивную лингвистику: учеб. пособие для

студентов вузов. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. 119 с.). Ушуга ылайык эквивалент – эки тилде тең туруктуу дал келүү болгондо, калька – образ сакталып, бирдик булак тилдин үлгүсү боюнча курулганда, аналог – маани бирдей болуп, образ башка болгондо, ал эми сүрөттөөчү котормо – котормо тилинде дал келүүчү бирдик такыр жок болгондо колдонулат. Иште ушул шкаланын төмөнкү варианты колдонулат: толук эквивалент – жарым-жартылай эквивалент – фразеологиялык аналог – лакуна. Калькалоо жана сүрөттөөчү котормо мында өз алдынча тип эмес, котормо тилинде дал келүүчү бирдиги жок лакуналарды берүүнүн ыкмалары катары каралат. Так ушул А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын төрт баскычтуу типологиясы «Жүрөк/Heart» концептинин бирдиктерин талдоонун негизги куралы катары кабыл алынды.

Эквиваленттүүлүктүн типологиясы бирдиктердин ортосундагы катышты сүрөттөйт, бирок котормочунун кайсы чечимди тандаарын алдын ала аныктабайт. Ушул себептен маданий концепттерди берүү маселеси котормо таануунун заманбап багыттарында өзгөчө орунду ээлейт. Испан котормо таануучусу Х.Ф. Айхела (Javier Franco Aixelá) «маданий-спецификалык бирдиктер» (culture-specific items) түшүнүгүн киргизип, аларды булак тексттеги функциясы жана коннотациялары котормо тилине берилгенде котормо көйгөйүн жараткан бирдиктер катары аныктайт (Aixelá J.F. Culture-specific Items in Translation // Translation, Power, Subversion. Multilingual Matters, 1996. 52–78-бб.). Ал мындай бирдиктерди берүүнүн он бир стратегиясын «сактоо» (conservation) менен «алмаштыруунун» (substitution) ортосундагы шкалага жайгаштырат. Сактоо тобуна кайталоо (бирдикти өзгөртүүсүз калтыруу), орфографиялык адаптация (транскрипция, транслитерация), лингвистикалык (маданий эмес) котормо, тексттен тышкаркы түшүндүрмө (шилтеме, глоссарий) жана текст ичиндеги түшүндүрмө кирет: мисалы, «Манас» эпосундагы «коргошун жүрөк» бирдигин lead heart деп калькалап, ага «коргошундай оор жана бекем жүрөк» деген түшүндүрмө кошуу – так ушул сактоо стратегияларынын көрүнүшү. Мындай жайылтуунун мисалы «Манас» эпосунун англис тилиндеги берилиштеринде байкалат: «Токсон төөнүн алтыны» – «The Gold loaded on ninety camels» (Kalieva K.A., Naimanova

Ch.K., Baygobylova G.A. [ж.б.]. Water as a Commodity Based on Epic "Manas": A Semiotic Perspective // BIO Web of Conferences. 2024. Vol. 107. Art. 04020). Кыргызча ыкчам аттык конструкция англис тилинде эки мүчөлүү сүйлөмгө айланып, «сактоо» стратегиясы текст ичиндеги түшүндүрмө аркылуу ишке ашат. Алмаштыруу тобун синонимия, чектелген универсалдаштыруу (окурманга тааныш башка маданий бирдик менен алмаштыруу), толук универсалдаштыруу (маданий боёкту алып салуу), натурализация (котормо маданиятынын өз бирдигине алмаштыруу), түшүрүп калтыруу жана өзүнчө жаратуу түзөт: ошол эле бирдикти жалпы *steadfast heart* деп берүү толук универсалдаштырууга, ал эми аны англис маданиятынын *lionheart* бирдиги менен алмаштыруу натурализацияга туура келет. Демек, стратегия тандоо – булак маданияттын өзгөчөлүгүн сактоо менен котормо окурманына жеткиликтүүлүктүн ортосундагы компромисс.

Бул компромисстин маданий-этикалык өлчөмүн Л. Венути бөтөндөштүрүү (форенизация) жана жакындаштыруу (доместикация) түшүнүктөрү аркылуу ачкан (Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London; New York: Routledge, 2008. 319 p.). Доместикация котормо текстти котормо тилинин маданий нормаларына толук баш ийдирип, котормочуну «көрүнбөс» абалга келтирет; форенизация, тескерисинче, булак маданияттын бөтөндүгүн атайылап сактайт. Венути англис тилдүү котормо салтындагы доместикациянын үстөмдүгүн сынга алып, форенизацияны маданий айырманы урматтоонун этикалык позициясы катары негиздейт. «Жүрөк» концептинин баатырдык маанилери («эр жүрөк», «жүрөгү тоо», «таш жүрөк»тин биринчи мааниси) үчүн бул тандоо өтө маанилүү: доместикация аларды жалпы *brave, courageous* семантикасына сиңирип, кыргыз дүйнө таанымына таандык образдык негизди жоготот, ал эми форенизациялык мамиле ошол образдуулукту англис окурманына жеткирүүгө умтулат. Венутинин дихотомиясы Айхеланын сактоо – алмаштыруу шкаласы менен түздөн-түз дал келет: сактоо стратегиялары форенизацияга, алмаштыруу стратегиялары доместикацияга ыктайт.

Немис окумуштуусу Ж. Хаус (Juliane House) котормонун сапатын баалоо моделин иштеп чыгып, «ачык котормо» (*overt translation*) менен «жашыруун

котормонун» (covert translation) айырмасын негиздеген (House J. Translation Quality Assessment: A Model Revisited. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1997. 66–71-бб.). Ачык котормодо текст булак маданиятка байланган бойдон калат жана окурман анын котормо экенин сезет – мындай ыкма адабий, ыйык жана маданий тексттерге мүнөздүү. Жашыруун котормодо текст котормо тилинде түп нуска катары иштейт жана бул үчүн «маданий чыпка» (cultural filter) колдонулуп, эки коомдун социомаданий нормаларынын айырмасы эске алынат. Хаустун модели М.А.К. Хэллидейдин функционалдык лингвистикасына таянат: булак текст менен котормо текст регистрдин үч параметри – талаа (field: сөз эмне жөнүндө), тон (tenor: катышуучулардын мамилеси) жана режим (mode: байланыш каналы) – боюнча, ошондой эле жанры жана функциясы боюнча салыштырылат (Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London: Routledge, 1976). Бул жоболор «Жүрөк/Heart» концептин берүү үчүн методологиялык жактан маанилүү: «Манас» эпосундай маданий тексттердеги улуттук-спецификалык маанилер (баатырдык, эмотивдик абалдар) ачык котормону талап кылса, эки маданиятта тең универсалдуу маанилер (сүйүү, тазалык, жашоо күчү) жашыруун котормо жана маданий чыпка аркылуу берилиши мүмкүн.

Кыргызстанда котормо илими башынан эле көркөм котормонун, биринчи кезекте кыргызча-орусча поэтикалык котормонун материалында калыптанган: К.Х. Джидеева поэтикалык котормону улуттук адабияттардын өз ара баюусунун каражаты катары караган (Джидеева К.Х. Поэтический перевод и взаимообогащение литератур. Фрунзе, 1972). В.И. Шаповалов кыргыз ыр маданиятын которуунун теориясын иштеп чыгып, «Манас» эпосун орус тилине которуунун поэтикасын жана котормочулардын чыгармачылык методологиясын системалуу түрдө изилдеген (Шаповалов В.И. Контексты перевода: статьи разных лет. Бишкек: Просвещение, 2004). Т. Абдиев котормо таануунун түшүнүктөрүн жана терминологиясын кыргыз тилинде системалаштырып, бул илим боюнча кыргызча алгачкы окуу китебин жараткан (Абдиев Т. Котормо таануу илимине киришүү. Бишкек, 2008). Демек, кыргыз котормо таануусунда кыргызча-орусча тил түгөйүндөгү көркөм котормонун бай тажрыйбасы топтолгон, бирок кыргызча-

англисче түгөйүндө концепттик деңгээлдеги котормо маселелери азырынча системалуу түрдө иштелип чыга элек. Бул жагдай «Жүрөк/Heart» концептинин котормо аспектисин изилдөөнүн актуалдуулугун дагы бир жолу тастыктайт.

Жогоруда каралган концепциялардын ичинен бул иштин жумушчу аппараты катары үч компонент тандалып алынды: А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын эквиваленттүүлүктүн төрт баскычтуу типологиясы – фразеологиялык бирдиктерди классификациялоонун негизи; Х.Ф. Айхеланын сактоо – алмаштыруу стратегияларынын шкаласы – котормо чечимдерин сүрөттөөнүн куралы; Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели – маданий чыпканын иштешин чечмелөөнүн алкагы. Аппарат материалга ырааттуу процедура аркылуу колдонулуп, ар бир баскычтын жыйынтыгы кийинки баскычтын кириш маалыматы болду; баскычтардын натыйжалары таблицаларда жана тиркемелерде булак боюнча берилгендиктен, талдоо кайра текшерилүүгө ачык.

Биринчи баскычта корпус түзүлдү. Материал эки тилдин фразеологиялык сөздүктөрүнөн тандалды. Кыргыз бөлүгүнүн негизги булагы – «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Бишкек, 2015), ал башка үч сөздүк менен толукталды; англис бөлүгү беш сөздүктүн материалында түзүлдү. Тандоонун критерийи – бирдиктин курамында концепттин ачкыч сөзү (жүрөк / heart) милдеттүү түрдө болушу. Ушул критерий боюнча курамында ачкыч сөз жок, бирок мааниси жагынан жакын бирдиктер (көңүл, ич, жан компоненттүүлөр) корпуска киргизилген жок. Кыргыз тилиндеги материал эки структуралык модель боюнча топтолду: «жүрөгү + X» (жүрөгү таш, жүрөгү оозуна тыгылуу) жана «X + жүрөк» (эр жүрөк, жолборс жүрөк, суу жүрөк). Экинчи моделди өз алдынча камтуу зарыл болду, анткени анын бирдиктеринин бир бөлүгүнүн биринчи модель боюнча параллели жок.

Экинчи баскычта эсептөө бирдиги аныкталды. Эсептөө бирдиги катары фразеологиялык бирдиктин өзүнчө мааниси кабыл алынды. Бул чечим үч эрежени талап кылат. Биринчиден, сөздүктүн өз алдынча уюткусу (баш сөзү) бир бирдик катары эсептелет, ал эми уюткунун ичинде берилген формалдык варианттар өзүнчө бирдик катары каралбайт: «жүрөгү оозуна тыгылуу / капталуу / келүү / кептелүү»

бир бирдикти түзөт. Экинчиден, шилтемелик уюткулар (сөздүктө «к.» белгиси менен берилгендер) толук чечмеленген уюткуга кошулат. Үчүнчүдөн, көп маанилүү бирдиктер ар бир мааниси боюнча өзүнчө классификацияланат, анткени бир эле форманын ар кандай маанилери эквиваленттүүлүктүн ар кандай типтерине кириши мүмкүн. Ушул процедуранын натыйжасында кыргыз корпусу 93 бирдикти жана 97 маанини, англис корпусу 83 бирдикти жана 68 маанини камтыды.

Үчүнчү баскычта котормо эквиваленттери аныкталды. Ар бир бирдик үчүн котормо тилиндеги мүмкүн болгон эквиваленттер эки тилдүү жана бир тилдүү фразеологиялык сөздүктөрдөн каралды. Сөздүктөгү маалымат тилдик корпустардын материалы менен текшерилди: кыргыз бирдиктери үчүн «Манас» университетинин корпусу (Manas UdS), англис бирдиктери үчүн Британ улуттук корпусу пайдаланылды. Текшерүүнүн максаты – сөздүктө катталган дал келүүнүн реалдуу колдонулушун жана контексттик чектөөлөрүн аныктоо. Дал келүүчү бирдиги табылбаган учурларда бирдик кийинки баскычта лакуна катары каралуучу катмарга бөлүнүп алынды.

Төртүнчү баскычта салыштыруу жүргүзүлдү. Ар бир жуп Л.К. Байрамова сунуштаган төрт критерий боюнча салыштырылды:

- 1) маани – бирдиктердин семантикасынын дал келиши;
- 2) образдык негиз (ички форма) – маанини жараткан образдын дал келиши;
- 3) структуралык-грамматикалык модель – курулуш үлгүсүнүн дал келиши;
- 4) лексикалык курам – компоненттердин, биринчи кезекте соматизмдин, дал келиши.

Салыштыруунун жыйынтыгы ар бир жуп үчүн төрт мүнөздөмөдөн турган белги катары жазылып, ушул белги кийинки баскычта классификациялоонун негизи болду. Мисалы, «жүрөгү таш» – a heart of stone жубунда төрт критерий тең дал келсе, «жүрөгү майлуу» – stout-hearted жубунда маани менен соматизм дал келип, образ жана лексикалык курам айырмаланат.

Бешинчи баскычта классификациялоо ишке ашырылды. Аныкталган белгилер төмөнкү эрежелер боюнча төрт типке бөлүштүрүлдү. Толук эквивалентке төрт критерий тең дал келген жуптар кирет; мындай учурларда котормодо маани

да, образ да сакталат. Жарым-жартылай эквивалентке маани дал келип, соматизм эки тилде тең сакталып, бирок образ, лексикалык курам же грамматикалык модель айырмаланган жуптар кирет. Фразеологиялык аналогго маани дал келип, образ принципиалдуу түрдө башка болгон жуптар кирет; бул топто соматизм котормо тилинде сакталбашы да мүмкүн. Лакуналарга котормо тилинде фразеологиялык дал келүүсү жок бирдиктер кирет; аларды берүү үчүн калька, түшүндүрмө же сүрөттөөчү котормо талап кылынат. Талаштуу учурларда чечим маани критерийинин артыкчылыгы принциби боюнча кабыл алынды: маани дал келбесе, башка үч критерийдин дал келиши эквиваленттүүлүктүн негизи боло албайт.

Алтынчы баскычта жалган дал келүүлөр аныкталды. Классификациялоодон кийин корпус өзүнчө текшерүүдөн өткөрүлүп, формалдык жактан дээрлик бирдей, бирок маанилери карама-каршы келген жуптар бөлүнүп чыкты. Аныктоо критерийи – сөзмө-сөз котормонун семантикалык инверсияга алып келиши. Мындай жуптар эквиваленттүүлүктүн өз алдынча тибин катары эсепке алынган жок: алар бирдиктин өз дал келүүсүнө эмес, формалдык жактан окшош бөтөн бирдикке карата мамилесин билдирет, ошондуктан шкаладан тышкары, өзүнчө белгиленет. Материалда үч жуп катталды: «таш жүрөк» (1-мааниси) – «кайраттуу», ал эми *a heart of stone* – ырайымсыздык; «жүрөгү ылдыйлоо» – «санаасы тынуу», ал эми *one's heart sinks* – үмүт үзүлүү; «жүрөгү жөк» (1-мааниси) – «коркок», ал эми *heartless* – ырайымсыз.

Жетинчи баскычта стратегияларга проекциялоо жана сандык жалпылоо аткарылды. Бул баскычта ар бир эквиваленттүүлүк тибине Х.Ф. Айхеланын шкаласындагы стратегиялар жана Ж. Хаустун модели боюнча котормо режими коюлду: толук эквиваленттер сактоо тобуна (лингвистикалык котормо, калька) жана жашыруун котормого, жарым-жартылай эквиваленттер алмаштыруунун синонимия менен чектелген универсалдаштыруу стратегияларына жана маданий чыпка колдонулган жашыруун котормого, аналогдор толук универсалдаштыруу менен натурализацияга, лакуналар сактоо + түшүндүрмө айкалышына жана ачык котормого туура келет. Жалган эквиваленттер үчүн түз котормо колдонулбайт: аларда маданий чыпканы милдеттүү колдонуу талап кылынат. Ушул дал келүү

системалуу таблица түрүндө берилди. Андан кийин бирдиктердин типтер боюнча сандык бөлүштүрүлүшү эсептелип, эки багыт – кыргызчадан англисчеге жана англисчеден кыргызчага – өзүнчө көрсөтүлдү, анткени классификация багытталган мүнөзгө ээ.

Акыркы баскыч – аныкталган типтердин көркөм котормодо ишке ашышын текшерүү. Ал үчүн параллель тексттер салыштырылды: түп нускадан «жүрөк» сөзү катышкан контексттер терилип, котормо тексттен ошол эле үзүндүлөр табылып, котормочунун чечими беш категорияга бөлүштүрүлөт – сөздүк эквиваленти, башка туруктуу бирдик, эркин айкаш, түшүрүп калтыруу жана компенсация. Мындай текшерүү сөздүк деңгээлинде аныкталган системалык дал келүүлөрдүн тексттик деңгээлде кайталанышын же кайталанбашын көрсөтөт.

Процедуранын бардык баскычтарынын натыйжалары ар бир бирдик боюнча жазылып, тиркемелерде толук келтирилди; бул талдоону кайра текшерүүгө жана башка соматикалык концепттердин материалында кайталоого мүмкүндүк берет. Аталган ырааттуу ыкманын «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктерине системалуу түрдө колдонулушу 3.3-параграфта берилет.

Ошентип, каралган концепциялар котормо таануунун концептке болгон мамилесинин которулуучулук маселесинен (В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф) реалиялар менен лакуналар теориясына (С. Влахов – С. Флорин), эквиваленттүүлүктүн деңгээлдик моделдерине (Ю. Найда, Дж. Кэтфорд, Я.И. Рецкер, В.Н. Комиссаров), андан ары маданий-спецификалык бирдиктерди берүүнүн стратегияларына (Х.Ф. Айхела, Л. Венути) жана котормонун сапатын функционалдык баалоого (Ж. Хаус) чейинки эволюциясын чагылдырат. Бул эволюциянын жыйынтыгы катары иштелип чыккан ырааттуу процедура концептти котормо таануунун объектиси катары эмпирикалык изилдөөгө мүмкүндүк берет.

1-баптан алынган тыянактар

Лингвوماданият таануунун теориялык негиздерин талдоо тил менен маданияттын байланышы тышкы эмес, ички мүнөзгө ээ экендигин көрсөттү. Бул илимдин предметин аныктоодогу ар кандай мамилелер (В.В. Красных, В.В.

Воробьёв, В.Н. Телия, В.А. Маслова) бир жалпы жободо түйүндөлөт: тил маданияттын тышкы кабыгы эмес, анын ички уюштуруучу формасы. В.А. Маслованын үч мүчөлүү формуласы – тил маданияттын шарты, негизи жана продукту – тилдин маданиятка карата көп функциялуулугун туюнтат: ал улуттук тажрыйбаны топтойт, сактайт жана муундан муунга өткөрөт. М.М. Бахтиндин маданияттар диалогу жөнүндөгү жобосу салыштырма концептуалдык изилдөөнүн методологиялык негиздемеси болуп саналат: эки лингвомаданиятты салыштыруу алардын ар биринин ичинде байкалбай турган өзгөчөлүктөрдү көрүнүктүү кылат.

Бул багыттын идеялык башаты В. фон Гумбольдттун тилди «тыбыштарда бекемделген элдин руханий энергиясы» катары аныктоосунда жатат жана Э. Сепир – Б. Уорфтун лингвистикалык салыштырмалуулук теориясында уландысын тапкан. Гипотезанын радикалдуу формасы кабыл алынбаганы менен, анын алсыратылган варианты – тил ой жүгүртүүнү толук аныктабайт, бирок анын багытын шарттайт деген жобо – изилдөөнүн таянычы болуп калды. Ушул эле жобону З.К. Дербишева тил, маданият жана ой жүгүртүүнүн үч мүчөлүү байланышы аркылуу, К. Леви-Строс болсо тилди маданияттын продукту, бөлүгү жана шарты катары кароо аркылуу бекемдейт.

Жалпы теориялык жобо «дүйнөнүн сүрөтү» категориясында конкреттүү изилдөө куралына айланат. Концептуалдык дүйнө сүрөтү менен тилдик дүйнө сүрөтүнүн көлөмү бирдей эмес: З.Д. Попова менен И.А. Стернин көрсөткөндөй, тил когнитивдик мазмунду тандалма түрдө, коом үчүн коммуникативдик мааниге ээ болгон үзүндүлөрү боюнча гана номинациялайт. Салыштырма изилдөө үчүн бул жобо принципалдуу: эки тилдеги бир концепттин вербалдашуусундагы айырма ал элдердин тажрыйбасынын айырмасын гана эмес, кайсы тажрыйба тилде бекемделүүгө татыктуу деп табылганын да көрсөтөт.

Тилдик дүйнө сүрөтүн сыпаттоонун конкреттүү жолдору Ю.Д. Апресяндын «жөнөкөй (наивдик) дүйнө сүрөтү», А. Вежбицкаянын лингвоспецификалык сөздөр жана Анна А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелёвдун «ачкыч идеялар» түшүнүктөрүндө сунушталган. Дал ушул принцип бул иштин методикасынын негизинде жатат: концепттин мазмуну анын түз аныктамасы аркылуу эмес, аны

камтыган бирдиктердин бүтүндөй жыйындысында кайталанган белгилер аркылуу калыбына келтирилет. Дж. Лакофф менен М. Джонсондун когнитивдик метафора теориясы жана М.В. Пименованын ички дүйнө концепттеринин соматикалык негизи жөнүндөгү жобосу жүрөк сыяктуу соматизмдин эки катмарын – универсалдуу дене тажрыйбасын жана аны чечмелеген улуттук образдар системасын – ажыратууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз жана англис тилдик дүйнө сүрөттөрүнүн салыштырмалуу сереби алардын калыптанышына таасир эткен факторлордун айырмачылыгын ачык көрсөттү. Кыргыз тилдик дүйнө сүрөтү көчмөндүк жашоо образы, тоо рельефи, мал чарбачылыгы, туугандык системасы жана табиятка болгон сыйлуу мамиле аркылуу мүнөздөлүп, тоо жер бедеринин, убакыт бөлүктөрүнүн, төө менен жылкынын жаш-жыныстык аталыштарынын майда мүчөлөнүшүндө көрүнөт. Англис тилдик дүйнө сүрөтү аралдык абалдын, деңиз соодасынын, колониалдык экспансиянын, өнөр жай революциясынын жана протестанттык этиканын таасири астында калыптанып, деңиз метафоралар системасында, лексикалык катмарлануудан (герман – француз – латын) улам келип чыккан стилистикалык дифференциацияда, кесиптик ролдор менен кыймыл түрлөрүнүн детализациясында чагылдырылат. Бул айырмачылыктар лексиканын деңгээли менен чектелбегендиктен, ички дүйнөнүн борбордук белгиси болгон жүрөк соматизми да эки лингвомаданиятта ар башка образдык моделдер аркылуу чечмеленери күтүлөт.

Когнитивдик лингвистика илимдер аралык багыт катары тилди колдонуу жана өздөштүрүү учурундагы менталдык процесстерди изилдейт; анын теориялык таянычын батыш, орус жана кыргыз илимий тажрыйбасынын үзгүлтүксүздүгү түзөт. Менталдуулук категориясы XX кылымда Э. Дюркгейм менен М. Мосстун эмгектеринен баштап калыптанып, ар кайсы илимий салтта «архетип» (К. Юнг), «элдин руху» (В. фон Гумбольдт, Л. Вайсгербер), «жан принциби» (О. Шпенглер), «социалдык мүнөз» (Э. Фромм) деген аталыштарга ээ болгон. Ал жөн гана психологиялык абстракция эмес: менталдуулук тилдин лексикасында, грамматикалык категорияларында жана фразеологиялык системасында конкреттүү бекемделет.

Менталдуулуктун тилдик экспликациясынын башкы формасы – концепт. «Түшүнүк» терминине караганда концепт семантикалык көлөмү жагынан кеңири болуп, логикалык белгилерди гана эмес, эмоционалдык, экспрессивдик жана баалуулук компоненттерин, маданий ассоциацияларды, улуттун ошол нерсенин маңызы жөнүндө топтогон бүтүндөй тажрыйбасын камтыйт (В.Н. Телия, М.В. Пименова, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов).

Концептти изилдөөдөгү эки негизги көз караш – когнитивисттик жана лингвوماданияттык – карама-каршы эмес, өз ара толуктоочу мүнөзгө ээ: В.И. Карасик көрсөткөндөй, биринчиси жеке адамдын аң-сезиминен маданиятка, экинчиси маданияттан жеке аң-сезимге карай багытталат. Ушул эки багыттын айкалышы – концептти бир эле убакта менталдык түзүлүш жана маданияттын бирдиги катары кароо – изилдөөбүздүн методологиялык принциби, ал эми концептосфера түшүнүгү (Д.С. Лихачёв, З.Д. Попова, И.А. Стернин) улуттук концепттерди салыштыруунун алкагын аныктайт. М.В. Пименованын эмгектеринде иштелип чыккан концепттин мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук белгилерин ырааттуу ажыратуу методикасы бул иштин структуралык негизин түзөт.

Кыргызстанда когнитивдик лингвистика XX кылымдын 90-жылдарынан тартып өз алдынча изилдөө салтына айланып, отуз жылдын ичинде отуздан ашуун концепт сыпатталды. Бул салттын өзөгүн алты анализ куралы түзөт: провербиалдык материалды когнитемалык жалпылоо (К.З. Зулпукаровдун мектеби), ассоциативдик эксперимент, номинативдик-функционалдык талааны моделдештирүү, этимологиялык-деривациялык реконструкция, көркөм текстти концепттин булагы катары тартуу жана тилдер аралык салыштыруу. Изилдөөбүзгө эң жакын прецеденттер соматикалык концепттерге арналган иштер (Ы.А. Темиркулова, А.Р. Бутешова, Ж.К. Айтибаева, Г.А. Мадмарова, Ч.А. Асылбекова) болуп саналат; алардын ичинен Ч.А. Асылбекованын байкоосу – *das Herz* – жүрөк жупталышы эки тилде тең ички мотивдешүүнүн негизги таянычы экендиги – жүрөк соматизминин семантикалык катмарлануу деңгээлинин жогорулугун тастыктайт.

Ушул сереп изилдөөбүздүн ордун жана жаңылыгын аныктайт. Кыргызстандык концептологияда концепттин беш катмарын бир бүтүн система катары ажыратуу сейрек ишке ашат: көбүнчө анын бир же эки катмары гана деталдаштырылат. Салыштыруу да негизинен кыргыз-орус жупталышында жүргүзүлүп келет; кыргыз тилинен структуралык жактан алыс тилдердин материалы тартылган учурларда да салыштыруу концепттин айрым катмарлары менен чектелип, концептуалдык асимметрияны котормо эквиваленттүүлүгү аркылуу баалоо маселеси коюлган эмес. Демек, «Жүрөк» жана «Heart» концепттерин беш катмардын биримдигинде, кыргыз-англис жупталышында жана котормо таануучулук өңүттү кошуу менен сыпаттоо кыргыз тил илиминде толтурулбаган боштукка туура келет.

«Жүрөк/Heart» концептинин маданий-тарыхый башаттарын талдоонун методологиялык негизи бар: концепттин образдык жана символдук белгилери тилдин ичинде гана жаралбайт, алар кылымдар бою калыптанган философиялык, диний жана фольклордук дискурстардан тилге өтөт. Батыш линиясында бул эволюция Эмпедоклдун кан жөнүндөгү окуусунан, Платондун жандын үч бөлүктүү моделинен жана Аристотелдин кардиоборбордук концепциясынан башталып, Гален менен болгон талаш аркылуу У. Гарвейге чейин созулган; Байыркы Мисирдеги жүрөктү Маат таразасында өлчөө ритуалы жүрөктү адеп-ахлактык сот өкүмүнүн объектисине айландырган эң байыркы жазма үлгү болуп саналат. Ибрий салтындагы леб/лебаб жүрөктү сезимдин гана эмес, ойдун, ниеттин жана моралдык жоопкерчиликтиң мекени катары бекемдеп, христиан жана ислам теологияларынын жалпы негизине айланган. Августин Аврелийдин тынчсыз жүрөк формуласы, Фома Аквинскийдин акыл – жүрөк – эрк биримдиги, Б. Паскалдын интуитивдик билим жөнүндөгү жобосу, И. Канттын моралдык сезим метафорасы жана сентиментализм менен романтизмдин мурасы жүрөктү адамдын жеке, жана өз алдынча ички дүйнөсүнүн символуна калыптанышына негиз болгон.

Чыгыш салттарында өнүгүү башка багытта жүргөн: индуизмде жүрөк Атман менен Брахман жолуккан ыйык мейкиндик, буддизмде бодхичитта менен байланышкан руханий ойгонуунун орду, кытай ой жүгүртүүсүндө синь (心) сезим

менен ойлоону бир борбордо бириктирет. Ислам теологиясында калб этимологиялык жактан «айлануу, өзгөрүү» маанисине барып такалып, жүрөктү статикалык орган эмес, динамикалык ички дүйнө катары аныктайт; суфий салтында ал Кудайдын жарыгын чагылдырган күзгү, «Алланын үйү» катары чечмеленет (Ал-Газали). Бул мурастын кыргыз маданиятына жетүү жолу түрк тилдүү жазма салты аркылуу өткөн: Ж. Баласагындын «Куттуу билиминде» сөз менен жүрөктүн шайкештиги адамдын баркынын өлчөмү катары сунушталса, М. Кашгаринин сөздүгүндө йүрек лексемасынын кайраттуулук мааниси байыркы түрк тилинде эле катталган.

Дүйнөлүк мифологияда жана фольклордо үч универсалдуу тема айкын байкалат: жүрөк – жашоо күчүнүн сактагычы, жүрөк – адеп-ахлактык өлчөм, жүрөк – баатырлык күчтүн өткөрүлүп бериле турган булагы (Сигурд, Тешуба, Дионис, ацтек ритуалдары). Англис маданиятында бул катмар англосакс баатырдык поэзиясынын лексикасында (heorte, mōd, hyge, sefa) башталып, азыркы faint-hearted, stout-hearted, lose heart, take heart бирдиктеринин тарыхый негизин түзөт; куртуаздык маданият to give one's heart, to win someone's heart, to break someone's heart моделин жана жүрөктүн визуалдык символун калыптандырса, У. Шекспирден баштап адабий салт концепттин семантикалык көлөмүн андан ары кеңейткен. Кыргыз материалында архаикалык катмар «кут» түшүнүгүндө жана бакшычылык салтында сакталып, жүрөгү түшүү, жүрөк көтөрүү сыяктуу англис тилинде түз эквивалентке ээ эмес бирдиктерди калтырган. «Манас» эпосундагы Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушу Сигурд мотиви менен типологиялык жакындыкты, ошол эле учурда маданий өзгөчөлүктү көрсөтөт: Скандинавия вариантында жүрөк жеп билим алуу үстөмдүк кылса, кыргыз вариантында ал баатырдык мүнөздүн тукум куучулук жол менен өтүшүн туюнтат. Кошоктордогу жүрөгү өрттөнүү, жүрөгү тилинүү образдары, акындар поэзиясындагы жүрөк – чындыкты айтуучу ички үн, макал-лакаптардагы ак жүрөк – кара жүрөк колоративдик оппозициясы концепттин улуттук өзгөчөлүгүн түзөт.

Ушул маданий тамырларды жалпылоо эки лингвомаданияттын жалпылыгы менен айырмачылыгын алдын ала аныктоого мүмкүндүк берет: эки салтта тең

жүрөк жашоонун, сезимдин жана адеп-ахлактын борбору катары каралат, айырмачылык ошол борбордун кайсы багытта – жеке инсандын ички автономиясына карай же жамааттык-руханий баалуулуктарга карай – өнүккөндүгүндө. Ушул философиялык, теологиялык жана фольклордук катмарлар кийинки бөлүмдөрдө аныкталуучу тилдик белгилерди маданий контекстте чечмелөөнүн негизи болуп саналат.

Концептти котормо таануунун объектиси катары кароо маданий-спецификалык бирдиктерди берүүнүн теориялык алкагын түздү. В. фон Гумбольдт – Э. Сепир – Б. Уорф багытынан келип чыккан которулуучулук маселеси котормонун принципалдуу чектерин белгилеп, азыркы котормо таануу карманган салыштырмалуу которулуучулук принцибин негиздеди: ар кандай мазмун которулушу мүмкүн, бирок ар дайым бирдей тилдик каражаттар менен эмес жана ар дайым жоготуусуз эмес. Бул маселенин лексикалык-семантикалык өңүтү «эквивалентсиз лексика», «лакуна» (В.Н. Комиссаров) жана «реалия» (С. Влахов – С. Флорин) түшүнүктөрүндө конкреттештирилип, кыргыз элдик медицинасы жана ырым-жырымдары менен байланышкан жүрөк көтөрүү, жүрөгү түшүү сыяктуу бирдиктердин этнографиялык реалиялардын катарына кирерин көрсөттү.

Жоготуунун деңгээлин аныктоо үчүн эквиваленттүүлүк категориясы кызмат кылат. Ю. Найданын формалдык жана динамикалык эквиваленттүүлүгү, Дж. Кэтфорддун котормо жылыштары теориясы жана В.Н. Комиссаровдун беш деңгээлдүү модели эквиваленттүүлүктү бинардык эмес, градациялык шкала катары кароого мүмкүндүк берет; фразеологиялык бирдикти которгондо коммуникация максаты сакталып, образдык негиз жоголушу ыктымал. А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын типологиясы бул шкаланы фразеологияга ыңгайлаштырып, эквиваленттүүлүктү маани, образдык негиз, структуралык-грамматикалык модель жана лексикалык курам боюнча аныктоону сунуштайт. Котормочунун чечимин сыпаттоо деңгээлинде Х.Ф. Айхеланын «сактоо – алмаштыруу» стратегиялар шкаласы, Л. Венутинин фореанизация/доместикация оппозициясы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели менен «маданий чыпка» түшүнүгү колдонулат.

Кыргыз котормо таануусунда кыргызча-орусча түгөйдө бай тажрыйба топтолгону менен (К.Х. Джидеева, В.И. Шаповалов, Т. Абдиев), кыргызча-англисче түгөйүндө концепттик деңгээлдеги котормо маселелери системалуу түрдө иштелип чыга электиги аныкталды. Ушуга байланыштуу иштин жумушчу аппараты катары үч компонент тандалып алынды: А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын төрт баскычтуу типологиясы, Х.Ф. Айхеланын стратегиялар шкаласы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели. Бул аппарат материалга сегиз баскычтуу ырааттуу процедура аркылуу колдонулду – корпус түзүү, эсептөө бирдигин аныктоо, котормо дал келүүлөрүн издөө, төрт критерий боюнча салыштыруу, төрт типке классификациялоо, жалган эквиваленттерди аныктоо жана стратегияларга проекциялоо менен сандык жалпылоо, – мында ар бир баскычтын жыйынтыгы кийинки баскычтын кириш маалыматы болгондуктан, талдоонун текшерилүүчүлүгү жана башка соматикалык концепттердин материалында кайталанышы камсыз кылынат.

2-БАП. «ЖҮРӨК» ЖАНА «HEART» КОНЦЕПТТЕРИНИН БАЗАЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

2.1. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу белгилери

В.А. Маслованын айтымында, концепттин негизги түшүнүгү же концепттин өзөгү борбордо, ал эми маданият, каада-салттар, элдик жана жеке тажрыйба чагылдырылган бөлүгү четте болгон тегерек катары элестетсек болот. Бул модель концепттин көп катмардуу табиятын көрсөтүп, анын структуралык уюмдашуусун түшүндүрөт. (Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2004. 62-б.)

Концепттин өзөгү, анын эң баштапкы маанилери этимологиялык сөздүктөрдө берилет. Мына ошол баштапкы маанилер концепттин мотивациялоочу белгилерин алып жүрөт. Мотивациялоочу белги – дүйнөнүн белгилүү бир үзүндүсүн атоо үчүн негиз болгон белги, башкача айтканда, сөздүн ички формасы. Бул белгилер сөздүн семантикалык өнүгүүсүнүн башталышында турат жана концепттин баштапкы маанисин түзөт. (Пименова М.В. Концепт Сердце. Образ. Понятие. Символ: монография. Кемерово: КемГУ, 2007. 18-б.)

Этимологиялык сөздүктөрдү талдоо аркылуу концепттин баштапкы образынын метонимикалык жана метафоралык маанилеринин көбөйүшүн байкоого болот. Бул процесс концепттин семантикалык эволюциясын көрсөтүп, анын маданий контекстте кантип өзгөрүп өнүккөндүгүн ачып берет.

«Жүрөк» жана «Heart» концептинин мотивациялоочу белгилерин изилдөө үчүн 8 этимологиялык сөздүк каралып, төмөнкү 5 негизги топко кире турган 36 белги табылды:

1. «Ички, ичтеги» тобу

Бул топ концепттин мейкиндиктик локализациясын билдирет, жүрөктүн организмдин ичинде жайгашуусун көрсөтөт.

2. «Борбор» тобу

Жүрөктүн борбордук ролун, анын организмдин жана сезимдердин борбору катары каралышын чагылдырат.

3. «Жан» тобу

Жүрөктүн руханий жана психологиялык аспектилерин билдирет, анын адамдын жан дүйнөсү менен байланышын көрсөтөт.

4. «Кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк» тобу

Концепттин эмоционалдык-волевдик мүнөздөмөлөрүн камтыйт, жүрөктүн батылдык жана күч белгиси катары каралышын чагылдырат.

5. «Кыймыл» тобу

Жүрөктүн физиологиялык функциясын, анын тынымсыз согушун жана организмдеги динамикалык процесстерди билдирет.

Кыргыз тили түрк тилдеринин курамына, анын ичинде кыргыз-кыпчак же тоо-алтай тобуна кирет. Жүрөк сөзү түрк тилинде *jürek*, өзбекче *jurāk*, татар тилинде *jürak*, казакча *žürek*, алтай тилдеринде *d'ürek*, башкырча *jörek*, түркмөнчө *jürek*, якутча *süreq*, тува тилинде *čürek*, хакасча *čürāk*, азербайжан түркчөсүндө *ürek*, бардык тилдердеги биринчи мааниси *жүрөк*. (Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1989)

Англис тили индоевропа тил бүлөсүнүн герман бутагындагы батыш тобунун, англо-фриз топчосунун тили. Англис тилиндеги *heart* сөзү эски англисчеде *heorte*, немисче *herz*, исландия тилинде *hjarta*, ирландия тилинде *crídh*, швед тилинде *hjerter*, армянча *sirt*, орус тилинде *сердце*, латын тилинде *cordis*, бардыгы грек тилиндеги *kardia* сөзүнөн келип чыккан.

Жүрөк кан-тамыр системасы өнүккөн бардык жаныбарларда бар. (*Yet Love is better than Life, and what is the **heart of a bird** compared to the heart of a man?* (Wilde, *The Nightingale and the Rose*)). Ал көкүрөктүн ортоңку бөлүгүндө перикард капчыгында жайгашкан ичи көңдөй булчуң орган. Жүрөк дененин ичинде жайгашкан, ал көкүрөк жарылганда көрүнөт (*Жан чыккан соң, көкүрөгүмдү жоо канжар менен жаргыла да жүрөгүмдү алгыла*. (Т.Касымбеков, *Manas UdS*)), (*In his left side was a terrible lacerated wound, exposing the **heart***. (James, *Lost Hearts*)).

«Ички, ичтеги» когнитивдик моделинин колдонулушу «Жүрөк» концептинин семантикалык өнүгүүсүндө негизги роль ойнойт. Бул модель жүрөктү дене ичинде жашыруун, коргоолуу органдын мейкиндиктик мамилесин мүнөздөп,

андан ары метафоралык жолдо адамдын эң интимдүү, терең сырларын жашыруу үчүн колдонулат. Мисалы, «*жүрөгүндө сактоо, жүрөгүнүн тереңинде*» сыяктуу фразалар ушул мейкиндиктик мүнөздөмөнүн негизинде пайда болуп, жүрөктү руханий жана психологиялык мазмундарды камтуучу ички аалам катары концептуалдаштырат. Ошентип, физиологиялык «ичкилик» семантикалык жактан психологиялык «ички дүйнө» түшүнүгүнө өтүп, «Жүрөк» концептинин маданий-тилдик образын байытат.

«Жүрөк» концептинин «ички, ичтеги» когнитивдик модели *терең* сын атоочу жана анын дериваттары (*Анын жүрөгүнүн эң терең жеринен Жыпар жылбагыдай орун алды.* (С.Карачев, «Эркисиз күндөрдө»)), жана *түпкүр* зат атоочу аркылуу актуалдашат (*Ал жүрөктүн түпкүрүндө жатат да.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)).

Жүрөк көкүрөктүн ортосунда, өзүнүн кабынын ичинде жайгашкан. Ал ар түрдүү сезимдерден өз кабынан чыгат (*Этим кызып, боюм дүркүрөп, жүрөгүм кабынан чыкчудай толкуп кетти.* (М.Элебаев, «Узак жол»)), ал эми тынчтанганда кайра кабына келет (*Кабылдын жүрөгү кабына келе түшкөн экен.* (М.Элебаев, «Кыйын кезең»)).

Англис тилиндеги «Heart» концептинин «ички, ичтеги» белгиси *depth* зат атоочу (*The poorly clad girls who went blowing by her window evenings, hurrying home from some of the shops of the West Side, she pitied from the **depths of her heart.*** (Dreiser, Sister Carrie)), жана *down* тактоочу аркылуу вербалдашат (***Down in his heart he knew it for just that.*** (Dwight M. Wiley, Her Memory)).

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин «ички, ичтеги» когнитивдик моделинин варианты катары *ашказан, боор, ичеги, өт жана башкаларды* камтыган «ички органдар» белгисин бөлүп көрсөтсөк болот. «Heart/Жүрөк – ашказан» белгиси эки тилге тең мүнөздүү жана терең тарыхый тамырларга ээ.

Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүктөрүндө жүрөк сөзүнүн маанилери катары *ашказан, курсак, өт* берилет (Дыбо А.В. Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Астана: Prosper Print, 2013). Англисче *heart* сөзүнүн этимологиясына карасак, грек тилиндеги *kardia* сөзүнүн ашказан мааниси берилген, латынча *cardiacus* – ашказанга тийиштүү, бретон тилиндеги *kalon*

(жүрөк) эски французча *cauldun* (ичеги-карын) сөзүнөн келип чыккан. (<https://www.etymonline.com>)

Аристотель жүрөктү тамак сиңирүү системасынын элементи деп эсептеген. Анын ою боюнча тамак сиңирүү процесси тамакты канга айландырган бир катар химиялык реакциялар аркылуу өтөт, ал эми кандын өзү организм үчүн азык. (Oleksowicz M. Aristotle on heart and brain // European Journal of Science and Theology. 2018. 183–189-66.)

Кыргыз тилинде «Жүрөк» концептинин ички органдар менен байланышы көптөгөн лексикалык жана фразеологиялык бирдиктерде чагылдырылган. Мисалы, «жүрөккө тамак барбайт» деген туюнтма эмоциялык стресстин тамак-ашка болгон таасирин билдирет:

*«Энвер паша кабагы бүркөлүп, бир жагы бул көлтөйгөн түркөн Мойдунду көргөндө эле көңүлүнө жакпай, итиркейи келип, же анысын тышка чыгара албай, бир кур ындыны өчүп, **кымыз жүрөгүнө барбай** кыңырылып отурду.»* (Т.Касымбеков, Manas UdS).

Бул мисалда жүрөк эмоциялык абалдын физиологиялык сезимдер аркылуу берилишин көрсөтүп, ички органдардын функциясы менен тыгыз байланышын тастыктайт. «Жүрөк айлануу» же «жүрөк айнуу» деген сөз айкаштары катуу стресстен, коркуудан, толкундануудан ж.б. сезимдерден же тамактан уулануудан кускусу келүү дегенди билдирет:

*«Эмне жатасың? — деп ороңдоп бир тийди. Беккул жантайып жаткан бойдон ыңгыранып, **жүрөгү айнып**, кускусу келип турган немедей кабагын чытып»* (М.Элебаев, «Узак жол»).

Англис тилинде да ушул сыяктуу когнитивдик байланыш байкалат. Мисалы, адабий чыгармалардагы мисалдарда жүрөк ачка органга теңелет: *«But I always woke and found it an empty mockery; and I was desolate and abandoned – my life dark, lonely, hopeless – my soul athirst and forbidden to drink – my **heart famished** and never to be fed»* (Ch.Bronte, Jane Eyre).

Англисче *HEARTBURN* лексемасынын сөздүктөрдөгү мааниси «ашказан тамак-ашты сиңире албагандыктан, көкүрөктүн астыңкы бөлүгүндө күйүү сезими»

же башкача айтканда зарна болуу: «*All my abdominal bloating symptoms disappeared as well as the indigestion and **heartburn** that I always used to suffer with*» (Collins Dictionary).

Hearty сын атоочунун бир мааниси ‘ток’ же ‘тойгуза турган’ болуп эсептелет: «*I have ten thousand florins a year without Greek, I **eat heartily** without Greek.*» (M.W.Shelley, Frankenstein, or The Modern Prometheus).

«Heart» концептинин «ички орган» белгисин камтыган дагы бир мааниси «калта» герман тилдеринин этимологиялык сөздүктөрүндө берилген жана аялдардын репродуктивдик органы маанисин да камтыйт. Болгарча *dolno syertse* (төмөнкү жүрөк) «жатын», сербче *detsa ot srtsa* (жүрөктөн чыккан бала) «өз, биологиялык бала», орусча *носить под сердцем* жана англисче *carry (in heart)* ‘кош бойлуу болуу’ маанилери «Heart» концептинин аял органына же репродуктивдүү системага тиешелүүлүгүн көрсөтөт. (Руссо М.М. Исчезающие и возникающие органы // Лингвистика и методика преподавания иностранных языков. 2013. Вып. 5. 173–199 бб.) (*Now the sweetness of that sick child, looking ever to her in love, patience, and gratitude, was as honey to her soul, and she **carried her in her heart** as well as in her arms, a precious burden.* (Arthur, An Angel in Disguise))

Жүрөктүн өнкө белгиси кыргыз тилинде *дем алуу* этиши (*Келчи кана сагынычтык тарасын, күткөн жүрөк демин кенен ала алсын.* (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»)), ал эми англис тилинде *sigh* зат атоочу менен вербалдашат (*I hope that **sigh** is from the **heart** and that you repent of ever having been the occasion of discomfort to your excellent benefactress.* (Ch.Bronte, Jane Eyre)).

«Heart» концептинин негизги мотивациялоочу белгилеринин бири «борбор, чордон, бир нерсенин ортосу». «Борбор» когнитивдик моделинин колдонулушу жүрөктүн кан айлануу системасынын борбору болуудан улам, адамдын бардык жашоо процесстеринин жана сезимдердин борбору катары каралышына алып келет.

Этимологиялык сөздүктөрдө көрсөтүлгөндөй, эски Ирландия тилинде *críde*, славянча *serda* сөздөрү ‘борбор, чордон’ деген маанини берет. Ар нерсенин

борбору, негизи, эң маанилүү бөлүгү англис тилинде *HEART* лексемасы аркылуу вербалдашат:

- сүрөттүн ортосу (*At the **heart of these paintings** lies Burkhardt's deep ties to Abstract Expressionism.* (BNC)),
- жалындын ортосу (*He threw more wood on the fire as his brother stone instructed him to do from the very **heart of the fire**, and then the trickster waited until his brother was red hot in the coals.* (BNC)),
- табияттын ичи (*A ye! dreams unfulfilled—gnawing, luring, idle phantoms which beckon and lead, beckon and lead, until death and dissolution dissolve their power and restore us blind to **nature's heart**.* (Dreiser, Sister Carrie)),
- убакыттын же периоддун ортосу (*Our dynamic American landscape of fabulously interwoven ethnicities has struggled for generations to devise a workable definition of itself a challenge and debate at the **heart of the quincennial anniversary of Christopher Columbus' first voyage to this hemisphere.*** (BNC)).

Англис тилиндеги «core» сөзү латын тилинен келип чыккан жана «бир нерсенин эң маанилүү, борборлук бөлүгү» дегенди билдирет. Бул сөз жаратылыштагы объекттердин ички структурасын сыпаттоодо кеңири колдонулат. Өсүмдүктөрдүн анатомиясында «Heart» деген түшүнүк алардын эң маанилүү, жашоочу бөлүгүн билдирет. Бул метафора адабиятта поэтикалык образдарды түзүүдө активдүү колдонулат.

Мисалы, Оскар Уайлддин «Булбул менен роза» чыгармасында роза жүрөгүнүн образы өзгөчө поэтикалык күчкө ээ:

*«But the thorn had not yet reached her heart, so the **rose's heart** remained white, for only a Nightingale's heart's-blood can crimson the heart of a rose»* (Wilde, The Nightingale and the Rose).

Дарактардын анатомиясында «Heart» алардын өзөгү, күчтүү, туруктуу бөлүгү деп түшүнүлөт. Бомон жана Флетчердин чыгармасында карагай тобурчагынын образы күч жана туруктуулукту билдирет:

*«Cracks the strong **hearts of pines**, whose cable-roots held out a thousand storms...»* (Beaumont and Fletcher, Philaster, Or, Love Lies a Bleeding).

Кыргыз тилиндеги бир гана этимологиялык сөздүктө «Жүрөк» концептинин «борбор» мааниси берилген, жана жүрөк сөзүнүн бир нерсенин маанилүү бөлүгү катары колдонулган мисалдар кездешет. (*Ысык-Көлүм – ырысымдын жүрөгү, Ысык-Көлүм – түндө жылдыз түнөгү*. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)).

Жүрөк адамдын эң маанилүү физиологиялык органы гана эмес, анын психологиялык, эмоциялык жана руханий жашоосунун негизги элементи болуп саналат. Этимологиялык сөздүктөрдөгү берилген маалыматтар «Жүрөк» концептинин репрезентантынын «жан» мааниси бар экенин тастыктайт. Бул семантикалык байланыш кокусундан эле пайда болгон эмес – ал көп кылымдар бою калыптанган когнитивдик тажрыйбанын натыйжасы.

«Жан» когнитивдик моделинин колдонулушу «Жүрөк» концептинин эң сакралдүү жана мистикалык аспекти чыгарылат. Бул модель жүрөктү жандын жайгашкан жери, руханий энергиянын булагы катары концептуалдаштырып, материалдык дене менен руханий жандын ортосундагы көпүрө катары көрсөтөт. «Жүрөк» концептинин өлүм жана жашоонун чеги болгон аралык абалдарынын чыгарылышы өзгөчө орунду ээлейт. Бул семантикалык байланыш эки тилге тең мүнөздүү.

Кыргыз поэзиясында «Жүрөк» жана «Ажал» концепттеринин ортосундагы мамиле өзгөчө лиризм менен берилет. Шайыр Мамбетаипованын чыгармасында жүрөк адамдын жашоосун камсыз кылган эң баалуу, эң маанилүү орган катары сүрөттөлөт, жүрөктүн ажал тарабынан алынышы адамды өлүмгө алып келээри айтылат.

«Ар бирин өлчөйм мүнөттү. Аягын, ажал, жүрөктү» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»).

Англис адабиятында «Heart» концептинин психологиялык жана руханий аспекти дагы да терең ачылат. Клэр Перринин чыгармасында «Жүрөк» жана «Жан» концепттеринин ортосундагы органикалык байланыш айкын көрүнөт:

*«Topham awoke again in the dark small hours when man's vitality is at its lowest ebb; awoke with that familiar depression, as of a chill hand **gripping his heart** – **squeezing his very soul**»* (C. W. Perry, Faithful to the End).

Бул мисалда жүрөктү кысуу жандын кысылышы менен параллелдүү түрдө сүрөттөлгөн. Муздак колдун жүрөктү кысышы физикалык сезим эмес, руханий азап катары берилет. Автор «Жүрөк» жана «Жан» концепттерин бири-бирине байланыштырып, адамдын толук инсандык жашоосунун бирдиктүүлүгүн көрсөтөт.

«Жүрөк» менен «Жан» көп учурда синоним катары колдонулгандыктан, «жүрөк-жан» мотивациялоочу белгини эки тилде тең синонимдик фразалардан көрө алабыз. Кыргыз тилиндеги мисалдар кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнөн (Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш., 2015) алынды:

- жүрөгү / жаны жок «*Болуптур эмесе, **жүрөгү жок** коркоктор*», «*Сенде **жан жок** тура, кун мурун эле титирейсиң*»,
- жүрөгү / жаны алкымына / оозуна келүү / кептелүү / тыгылуу / капталуу «*Жылдызкандын **жүрөгү оозуна кептелет***», «*«Ошондон бери **жаным алкымыма келип**, жаман болуп жүрөм*»,
- жүрөгү / жаны күйүү «***Жүрөгү күйүп** өрттөнүп, жаны ачып, жаман болду дейт*», «*Мени келебай кылбагыла, – деп Баяздын **жаны күйүп** айтты*»,
- жүрөгү / жаны ордуна келүү «*Баланын **жаны өз ордуна келгендей** болуп, көшүлүп уктап кетти*», «*Балдардын үндөрү Султанмуратка ошондо гана угулуп, катуу кырсык болгонунан билди да, **жүрөгү ордуна келди***»,
- жүрөгү / жаны түтөө «*Кемсинген букаралардын **жүрөгүнүн башынан түтүн** чыгып тургандай түрлөрү бар*», «*Билбейм -этпейм. Аны силер билип корккула! – деп, Баяз **жаны түтөйт***»,
- pour one's heart / soul out «*So, while Martin **poured out his heart** to her, elated with the first success his chosen work in the world had received, she paid heed to his bare words only, gazing now and again about the room, shocked by what she saw*» (Dickens, Martin Eden), «*Sorry for **pouring my soul out** like that. I've been keeping those feelings bottled up for a long time*». (The Free Dictionary),
- bless one's heart / soul «*Why, **bless your heart** alive, my dear, how late you are* (Dickens, A Christmas Carol), «*You decided to come see us after all. Well, **bless my soul!***» (Merriam-Webster's Dictionary),

- poor heart / soul «*Mercy on him, **poor heart!** I bepitied him, so I did, when he used to hug his pillow, and call it his dear Madam Sophia*» (The Free Dictionary), «*These **poor souls** have suffered enough after losing their father*» (Collins Dictionary).

Англис тилинде *heart and soul* көп учурда «толугу менен» маанисинде бирликте колдонулат:

«*And I read pity there, the tenderness of woman, the love, **the heart and the soul** of Unga.*» (J.London, The son of the wolf)

Кыргыз жана англис тилдеринин маданий дискурсунда «Жүрөк» концепти адамдын бүтүндөй психологиялык дүйнөсүнүн борборлук элементи катары көрсөтүлөт. Бул концептуалдык структура адамдык сезимдердин, тажрыйбалардын, каалоолордун жана ниеттердин интеграциялоочу борбору болуп гана эсептелбестен, ошондой эле инсандын инсандык табиятынын жана кулк-мүнөзүн көрсөтүүчү функцияны дагы камтыйт.

Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө «Жүрөк» концептинин эмоциялык структурасында ачуулануу жана боорукердик сезимдери приоритеттүү орун ээлейт. Бул семантикалык доминанта кыргыз адабиятындагы көркөм чыгармаларда айкын көрүнөт:

«*Канымгүлдүн өзү үчүн да, баласы үчүн ызаланган **жүрөгү** бирде жазыксыз мокотууга чыдабай **өрттөнө күйүп**, бирде кандайдыр коркунуч күткөнсүп, тынчы кетип, солкулдады*» (Ч.Айтматов, Manas UdS)

Бул мисалда «Жүрөк» концептинин эмоциялык интенсивдүүлүгү «от» метафорасы аркылуу берилип, физиологиялык жана психологиялык реакциялардын бирдиктүүлүгү көрсөтүлгөн.

Англис тилинин лексикографиялык материалдары «Heart» концептинин эмоциялык спектринин кеңдигин тастыктайт. Бул белгилер түшүндүрмө сөздүктөрдүн материалында туруктуу маанилер катары катталгандыктан, алардын толук талдоосу 2.2-параграфта берилет.

Исламдык эпистемологиялык традицияда жүрөк интеллектуалдык функциялардын жайгашкан жери катары каралат. Куранда адамдын түшүнүү органы (мудрик) жүрөктө жайгашкандыктан, жүрөккө акыл касиети берилген деп

эсептелет (Насыров, И. Р. Ал-Газали. О сердце человека, знании рациональном и религиозном и о причине ограниченности людей в Богопознании (ма‘рифат) // История философии. М.: ИФ РАН, 2009. № 14. 214-215-бб.).

«Жүрөк» концептинин «интеллект» жана «акыл-эс» мотивациялоочу белгилери бир катар когнитивдик процесстерди билдирүүчү этиштердин семантикалык структурасында актуалданат.

- Түшүнүү процесси: «*The heart understands when it is confronted with contrasts*» (Dreiser, Sister Carrie),
- Билүү процесси: «*Whether it be the tinkle of a lone sheep bell o’er some quiet landscape, or the glimmer of beauty in sylvan places, or the show of soul in some passing eye, the heart knows and makes answer, following*» (Dreiser, Sister Carrie),
- Угуу процесси: «*When the distraction of the tongue is removed, the heart listens*» (Dreiser, Sister Carrie).
- Кыргыз тилинде дагы ушул сыяктуу когнитивдик функция байкалат: «Үндөрдүн бирине бири жалгануусун **жүрөгү менен угуп**, кыял эргүүсүнө берилип кетти» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- Сүйлөө процесси: «*Heart and body were having their say*» (Dreiser, Sister Carrie). Кыргыз поэзиясында бул функция метафоралык түрдө берилет: «*Ирда ден жүрөк зырпылдайт, станок менен тең болуп*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- Көрүү процесси: «*Little use to argue that of such is not the kingdom of greatness, but so long as the world is attracted by this and the human heart views this as the one desirable realm which it must attain, so long, to that heart, will this remain the realm of greatness*» (Dreiser, Sister Carrie).

Кыргыз поэзиясында жүрөктүн көрүү функциясы философиялык терендик менен берилет: «Өзүң – азиз, көздүү эле жүрөгүң, өргө карай көздүүлөрдү сүрөдүң. Ай-ааламды **жүрөк менен көрчү элең**, айтыштарда жалын элең, өрт элең» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Жүрөк концепти адамдын адеп-ахлактык жана руханий жашоосунун борборлук элементи катары каралат. Бул семантикалык структура диний жана

дүйнөлүк маданий традицияларда терең тамырларга ээ. Исламдык дискурста жүрөк адамдын руханий абалынын көрсөткүчү болуп эсептелет. Куранда: «Такыбалардын жүрөктөрү хрусталдай тунук, ал эми күнөөкөрлөрдүн жүрөктөрүн дат баскан, алар чындыкты кабыл албайт» деп айтылат (Gadjieva A.A. From bilingualism to translingua: pro and contra // Proceedings of the III International Scientific Conference. Moscow: RUDN, 2017).

«Жүрөк» концептинин моралдык сапаттары эки тилде тең баалык-баалоолук белгилер аркылуу актуалдашат. Англис тилиндеги «жакшы/жаман» дихотомиясы моралдык баанын негизги параметрин түзөт:

«*He gave her the money out of a **good heart** – out of a realisation of her want*» (Dreiser, Sister Carrie), «*They must be **bad-minded** and **hearted**, she imagined. Still, a place had been offered her*» (Dreiser, Sister Carrie).

Асыл таштар же баалуу металлдардын «Жүрөк» концептинде колдонулушу анын баалуулук белгилерин күчөтүү функциясын аткарат:

«*He had a **heart of pure gold***» (BNC), *The **silver heart** left the office, swinging and banging itself independently against the office furniture as it indignantly departed*» (O. Henry, The Romance of a Busy Broker)

Эстетикалык-гигиеналык баалоо эки тилге тең мүнөздүү жана «таза/кир» сын атоочтору аркылуу актуалданат.

«Менин **жүрөгүм таза** эле. Жапаш менен бирге өмүр сүрүп, эл үчүн эмгек сиңирсем дечү элем» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015)

«*It shows, I think, that although the tramp is physically grotesque, he is actually **pure at heart**, like a 'ruined temple' which, although a wreck and a complete mess, is still arguably sacred and a place of purity*» (BNC)

Кыргыз тилинде адамдын моралдык сапаттарынын баалоосу «ак/кара» колоративдик белгилери аркылуу берилет, бул маданий-лингвистикалык өзгөчөлүктү түзөт.

Позитивдүү баалоо: «*О, **ак жүрөк**, ичкен ашына кара санабаган, куйтулукту билбеген макулугум!*» (Т.Касымбеков, Manas UdS)

Негативдүү баалоо: *«Кокондо туруп, бүткүл тайпанын көңүлүнө медрес болуп, чыйралтып, касам урган Насирдинге да, кара жүрөк залым жарымпашага каршы күрөш алпара беришибиз ылайык»* (Т.Касымбеков, Manas UdS)

«Кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк» когнитивдик моделинин колдонулушу «Жүрөк» концептинин социалдык жана этикалык мааниде өнүгүүсүн шарттайт. Бул модель жүрөктү адамдын мүнөзүнүн күчү, кайраттуулугу жана эрдигинин символу катары концептуалдаштырып, моралдык баалуулуктарды чагылдырат.

Түрк элдеринин маданий традициясында эр жүрөк, душманга каршы тайманбастан чабышып, өлүмгө тике караган баатырлар жогору бааланган. Бул семантикалык компонент улуттук маданий кодунун маанилүү элементин түзөт: *«Мындай кысталаңда каниги эр жүрөктөр кантишчү эле, мына ошол эр жүрөк азаматтардын өлүмдү тике караган токтоолугун гана, эмне үчүн жан кыйып жаткандыгын жакшы билген тунук акылын гана, бүгүлбөгөн кайратын гана эсиңерге салам, балдар»* (Т.Касымбеков, Manas UdS).

«Жүрөк» концептинин «кайраттуу, эр жүрөктүү» белгиси этимологиялык сөздүктөрдө негизги төрт маанисинин бири болуп эсептелет. Бул семантикалык топ көптөгөн тилдерде дериватология аркылуу кеңири чагылдырылган. Мисалы: *жүрөктүү / жүрөксүз / жүрөксүнүү*, (кыргызча), *жүректі / жүрексіз* (казакча), *yürekli* (түркчө), *yurāksis* (уйгурча), *йөрәклелек* (татарча), *зурхен* (башкырча) – кайраттуулук.

Кыргыз тилинде *ЖҮРӨК* лексемасы адамдын тайманбастыгын, эрдигин билдирүүчү негизги символ болуп эсептелет. Адамда жүрөктүн болушу анын кайраттуулугунун кепилдиги катары түшүндүрүлөт. Мисалы, «Манас» эпосунда:

«Кылыч сууруп кындатып, Жүрөктүүсүн эрлерин, Олуязаада эр эле Бакай канга сындатып» («Манас», Manas UdS)

Ал эми тескерисинче, жүрөгү жок адам коркок деп эсептелет:

«Жүрөк жок менде, коёндукундай да жүрөк жок! – деп өзүн жекирди ошондо» (Ч.Айтматов, Manas UdS)

Кайраттуулук менен коркоктуктун жүрөктүн көлөмү, саны, заттык сапаттары аркылуу баалануучу бай образдык системасы (жүрөгү тоо, кош жүрөк, жүрөгү курч

ж.б.) түшүндүрмө сөздүктөрдө туруктуу маанилер катары катталган, ошондуктан ал 2.2-параграфта түшүнүктүк белгилердин классификациясында толук каралат

Англис тилинин этимологиялык сөздүктөрдүн анализи, *HEART* лексемасынын «кайраттуулук, эрдик» мааниси кыргыз тилиндегидей кеңири жайылбагандыгын көрсөттү.

«Courage» сөзү латынча «cor» (жүрөк) уңгусунан келип чыкканы менен, анын семантикалык мааниси тарыхый мезгилде түбөлүктүү өзгөргөн. Байыркы англис тилинде «courage» «ички сезим, табият» дегенди билдирген. «Эрдик» мааниси 14-кылымда гана пайда болуп, орто кылымдарда ал сөз «текебердик, ишенимдүүлүк» маанисинде колдонулган. Эски англисчеде «-ful» суффикси менен жасалган «heartful» сөзү «такыба, олуттуу» маанисин берсе, анын антоними «heartless» «көңүлсүз» деп которулган. Орто кылымдарда бул сөз «кайратсыз, акылсыз, жалкоо» дегенди билдирип, кийинчерээк «таш боор, ырайымсыз» маанисин алган. Голландияча *harteloos*, немисче *hezlos* сөздөрү да ошондой эле мааниге ээ.

Сөздүктөрдөгү маалыматтарга караганда, англис тилиндеги «Heart» концептинин «кайраттуулук, тайманбастык» белгиси негизинен «have heart to/for» «take heart from» фразеологиялык бирдиктери аркылуу берилет, ал «бир нерсе кылууга күчү же эрки жетүү» жана «кайраттануу, демденүү» дегенди билдирет. Бул маанини Британия корпусунан алынган мисалда көрө алабыз: «*But we can **take heart from** the Celtic and Leeds results and carry a lot of optimism with us into the first leg in Germany*» (BNC)

«Hearten» жана «dishearten» этиштери да айтылган семантикалык талаага таандык. Биринчиси «шыктандыруу, кайрат берүү» маанисин берсе, экинчиси «көңүлүн түшүрүү, рухий жактан сындыруу» дегенди билдирет. Драйзердин «Sister Carrie» чыгармасында бул так көрсөтүлгөн: «*When she arrived at the house at the end of the day, weary and **disheartened**, she discovered that Drouet had been there*» (Dreiser, Sister Carrie)

Бул этиштердин колдонулушу англис тилиндеги «Heart» концептинин психологиялык жана эмоционалдык аспектилерин ачып көрсөтүп, анын кыргыз

тилиндеги «Жүрөк» концептине караганда башкача нюанстарга ээ болгондугун тастыктайт.

Медициналык энциклопедия маалыматтары боюнча, адамдын жүрөгү бойго бүткөнүнө 4 жума болгондон тартып өмүрүнүн аягына чейин эч токтобостон согул турат. (Большая медицинская энциклопедия. Т. 5. М.: АРИА-АиФ; Калининград: Мастерская «Коллекция», 2012) «Кыймыл – бул жашоо» деген белгилүү макалда айтылгандай жүрөк дайыма кыймылда, жана көптөгөн этимологдор жүрөк сөзүнүн «йүр-» (жүрүү, басуу, кыймылдоо) этишинен келип чыкканына ишенишет.

«Кыймыл» когнитивдик моделинин колдонулушу «Жүрөк» концептинин динамикалык табиятын баса белгилеп, жашоо процесстерин метафоралык түрдө мүнөздөө үчүн колдонулат. Бул модель жүрөктүн ритмдүү согушун жашоонун ритминин, эмоционалдык абалдын көрсөткүчү жана психологиялык кыймылдуулуктун белгиси катары концептуалдаштырат. Мисалы, «жүрөгү тез согот», «жүрөгү токтоду», «жүрөгү калтырайт» сыяктуу фразалар ушул кыймылдуулук мүнөздөмөсүнүн негизинде пайда болуп, жүрөктү адамдын эмоционалдык абалын чагылдыруучу индикатор катары көрсөтөт.

Кыргыз тилинде «Жүрөк» концептинин «кыймыл» когнитивдик белгиси көптөгөн этиштер аркылуу берилет:

- козголуу «*Кандайча кабар угам деп, Каналуу жүрөк козголду*» (Арман ырлары),
- болкулдоо «*Жылкычысын чакырып, Боконо жүрөк болкулдап, Көкүрөгү кирилдеп, Тула бою дирилдеп*» («Манас», Manas UdS),
- солкулдоо «*Тээ байыркы көөнө замандан бери келе жаткан тамашанын эң кызыгы, жүрөк солкулдаткан, буун титиреткен кубанычы да, коркунучу да ушу*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- ыргалуу «*Ошого өзү ыктоо, ойгонсо да көзүн ачпай, былк этпей күүгө кошулуп жүрөгү ыргалып, көңүлү жубанып, кубанычтуу түш көрүп жаткандай жүзү нурлана уурту асте жымыйып жата берет*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- делбирөө «*Кайта анын эт-жүрөгү делбиреп кетти*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),

- титирөө «*Себеби эненин азабында – ойго келбес кырсыктар ээрчиген, жүрөктөрдү титиреткен бүтүндөй дүйнөнүн азабы жатат*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- калтылдоо «*О, атаңдын көрү! Адам баласы деген ушубу?!*» деген өкүнүч *жүрөгүн калтылдатты*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- туйлоо «*Алда нени элестете, кубангандан эненин жүрөгү туйлап, жүзү нурданып кетти*» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- талпынуу «*Топчубайды ала келди бекен?..*» деп, *эт-жүрөгү куштай талпынды*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- тыбыроо «*Сезимтал жүрөк дирил какты, тыбырады*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- желпинүү «*Эриккен куштай элинип, Эт жүрөгүм желпинип*» (Сүйүү ырлары),
- айлануу «*Оозунун ичи ысып - күйүп, кан даамданып, опколжуп жүрөгү айланды*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- оодарылуу «*Жаи селки сени санасам, Оодарылат жүрөгүм*» (Сүйүү ырлары)),
- аңтарылуу «*Ардагым эске түшкөндө, Аңтарылат жүрөгүм*» (Арман ырлары)),
- толкуу «*Кулунун жердин көркүнөн, Козголду жүрөк толкуду*» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
- алеп-желеп болуу «*Амандын колун өөп, жүрөгү алеп-желеп болуп, төөнүн таманындай катуу учураган алаканына жүзүн басат*» (Т.Касымбеков, Manas UdS).

Англис тилинде «Heart» концептинин кыймыл белгиси төмөнкү этиштер менен актуалдашат:

- quake «*The wondrous shock of feeling had come like the earthquake which shook the foundation of Paul and Silas's prison;...then vibrated thrice a cry on my startled ear, and my quaking heart and through my spirit*» (Ch.Bronte, Jane Eyre),

- thrill «*The **heart** was **thrilled**, the mind astonished, by the power of the preacher; neither were softened*» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- shiver «*Unlike the head-jutting ectothermic desert lizard, who warms his head first, the hibernating homeotherms would **shiver** and warm the **heart** first, then pass warm blood outwards to the body and brain*» (BNC),
- tremble «*And for those trembling starts that followed her course; they made my **heart tremble**, my veins glow when I viewed them*» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- flutter «*As yet I have never fallen off a roof, although I have experienced the odd **flutter of the heart** when a ladder slips*» (BNC).

Ошондой эле жүрөктүн секирүү, ыргуу сценарийи эки тилде тең кеңири колдонулат:

«Сүйүү аталган ырымды сенден көрдүм, **Ыргып чыгып** ыйлаган жүрөгүмдөн» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)

«*My **heart leaped** with joy at the sound*» (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes), «*I'm very unfit and my **heart** nearly **jumped** out of my skin*» (BNC), «*I wonder if I can get some advice from you, he began, and received an acquiescence of willingness that made his **heart bound***» (J.London, Martin Eden), «*I hardly tried now to rebuke the **spring my heart** made, finding failure in its scope*» (Browning, Childe Roland to the Tower Game)

Жүрөктүн көөдөндүн ичиндеги кыймылы адам табиятынын универсалдуу касиети болгондуктан, анын лингвистикалык чагылдыруусу эки тилде тең окшош мүнөздө көрүнөт. Эки тилде тең жүрөк

- вертикаль боюнча жогору:

«*Кишимдин бетин өпкөндө Маматтын **көтөрүлдү жүрөгү***» (фольк. Manas UdS), «*Кемпирдин сөзүнө да, жардан ылдый караса **жүрөктөрү алкымына тыгылып**, түпкүрдөгү буурул толкуп үрөй учуруп, ошого ыйлап турду*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

«*My **heart was in my mouth** when I opened the letter*» (Cambridge dictionary), «*She gazed ahead through a long reach of future days strung together like pearls in a*

*rosary, every one like the others, and all smooth and flawless and innocent, and her **heart went up** in thankfulness* (M. E. Wilkins Freeman, A New England Nun),

- жана төмөнгө:

«Түбүнө барсан тебетейиң түшөт, үстүнө чыксаң **жүрөгүң түшөт**». (Т.Касымбеков, Manas UdS), «Эмне экени түшүнүксүз бир күн кечке тынчсызданган, зарыгып ичтен тына күткөн Борктун жүрөгү болуп жаткандарды көрүп, **ылдыйлай түштү**, өзүн ашкере санаакорлугу үчүн жемеледи» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

«*Randolph's **heart sank**, after all, he thought that he deserved a red nose after all the hard work he did last night, helping the other reindeers to deliver presents*» (BNC),

- айлана боюнча:

«Эми чыдагыдай эмесмин, ошо дорбунуку го, **жүрөгүм айланып**, ичим аңтарылып келатат» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

- ичинен сыртын карай:

«Ай, үйдө ким бар? Чылапчын алып чык, **жүрөгүм аңтарылып кетти!**» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015),

- алдынан үстүн көздөй кыймылдайт:

«*Жаш селки сени санасам, **Оодарылат жүрөгүм***» (Сүйүү ырлары).

Ошондой эле ар түрдүү сезимдерден жүрөктүн көлөмүнүн чоңоюп / кичирейиши да белгиленет:

«*Тоо бийик эмести, жүрөгү көөдөнүнө батпай, тыпырай кагып, аны сайын тынчын алып өйкөдү*» (Т.Касымбеков, Manas UdS), «*Муну укканда Бостондун жүрөгү кысыла түштү*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

«*How his **heart swelled** in his bosom!*» (T.S. Arthur, An Angel in Disguise), «*She walked into the wholesale district, but as the thought of applying came with each passing concern, her **heart shrank***» (Dreiser, Sister Carrie).

Каралган сөздүктөрдө эң аз кездешкен маанилерден HEART лексемасынын «эс» (Etymology Dictionary) жана ЖҮРӨК лексемасынын «көнүл» (Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969) белгилерин белгилесек болот.

«Эс» мааниси бир гана фразеда сакталган: «*She knew its dull, little round by heart.*» (Dreiser, Sister Carrie)).

Ал эми «жүрөк-көңүл» белгисин синонимдик фразалардан көрүүгө болот. Колдонулган мисалдар кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнөн алынды (Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш., 2015):

- жүрөгү жибүү – көңүлү жибүү:

«Ушунун себебин Жаманкулдан көрүп, **жүрөгү жибип**, ичи-тышы бирдей даалдаган жигитти анык боорундай көрүп жүрөт». «Дашанын **көңүлү жибип**, Ашырга ишеничи, урматы артылды»,

- жүрөгүндө кири жок – көңүлүндө кири жок:

«Анын **жүрөгүндө** кенедей да **кири жок**», «**Көңүлүндө кири жок** жаш балача кубанып, ал башкарма мүчөлөрүн кыдырата карап алды»,

- жүрөгү айнуу – көңүлү айнуу:

«Эмнегедир **жүрөгүм айнып** турат, – деп, чекесин басты», «Көзү чымырап, **көңүлү айнып** барып токтоду»,

- жүрөгү агаруу – көңүлү агаруу:

«Курумбай кудасына берген сөзүн жокко чыгарган Осмонкулга эми **жүрөгү агарбай** калган», «Бир кездеги үзөңгү кагышып бирге жүргөндөрү эсине түшүп, **көңүлү агарып**, бала сыяктуу каңырыгы түтөдү»,

- жүрөгү алып учуу – көңүлү алып учуу:

«Турсун кубанып, **жүрөгү алып учуп**, апкаарый түштү», «Бегайымдын **жаны алып учуп**, бүткөн бою дүрүлдөп, акылдай баштады». (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 1980)

Төмөнкү таблицада (Таблица №1) «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу белгилери берилди (Этимологиялык сөздүктөрдүн анализи 1-тиркемеде).

Таблица №1. Мотивациялоочу белгилер

№	Мотивациялоочу белгилер	Жүрөк	Heart
1	жүрөк	+	+
2	көкүрөк / көөдөн	+	+
3	ички органдар	+	+

№	Мотивациялоочу белгилер	Жүрөк	Heart
4	курсак	+	+
5	ашказан	+	+
6	боор	+	+
7	өт	+	+
8	көк боор	+	+
9	ичеги	+	+
10	тамак сиңирүү системасы	+	+
11	калта	-	+
12	жан	+	+
13	рух	+	+
14	энергия	+	-
15	борбор	+	+
16	өзөк	-	+
17	тайманбастык/эрдик	+	+
18	эрк	+	+
19	ишенимдүүлүк	-	+
20	чечкиндүүлүк	+	+
21	эмгекчилдик	+	-
22	каалоо	-	+
23	сезим, эмоция	+	+
24	сүйүү	-	+
25	ачуулануу	+	+
26	тынчсыздануу	-	+
27	боорукердик	+	-
28	акыл	+	+
29	интеллект	+	+
30	ойлонуу	+	+
31	эс тутум	-	+
32	көңүл	+	+
33	кыймылдоо, басуу	+	-
34	титирөө, согуу	+	+
35	секирүү	-	+
36	адеп-ахлак	+	-

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу белгилерин сегиз этимологиялык сөздүктүн негизинде талдоо, эки концепттин тең өзөгүн түзгөн баштапкы физиологиялык образ мезгил өткөн сайын метонимиялык жана метафоралык жол менен байып, руханий-психологиялык мазмунга ээ болуп кеңейгендигин ачык көрсөттү. Изилдөөнүн жүрүшүндө табылган белгилер «ички,

ичтеги», «борбор», «жан», «кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк» жана «кыймылдуу» деген беш когнитивдик моделге бириктирилип, алардын ар бири концепттин семантикалык эволюциясынын өзүнчө бир катмарын түзөрү аныкталды.

Берилген таблицада (Таблица №1) жалпыланган салыштыруу төмөнкүдөй сүрөттү берет: каралган 36 мотивациялоочу белгинин 23ү эки концептте тең катталып, алар эки тилдин ортосундагы жалпы концептуалдык уюткуну түзөт. Бул жалпы өзөккө жүрөктүн кан айландыруучу орган катары аныкталышы, көкүрөктө жайгашуусу, ички органдар менен байланышы, ошондой эле анын жандын, сезимдин, акыл-эстин жана эрктин борбору катары каралышы кирет. Мындай дал келүүлөр «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин негизинде адамзатка орток болгон дене аркылуу дүйнөнү таануу тажрыйбасы жатканын, башкача айтканда, концептуалдаштыруунун универсалдуу физиологиялык пайдубалын тастыктайт.

Ошону менен бирге таблица эки концепттин маданий-тилдик өзгөчөлүктөрүн да айкын көрсөттү. Беш белги бир гана «Жүрөк» концептине таандык болуп чыкты: энергия, эмгекчилдик, боорукердик, кыймылдоо/басуу жана адеп-ахлак. Бул белгилер түрк дүйнөсүнүн маданий кодун чагылдырат. Айрыкча жүрөк сөзүнүн «йүр-» (жүрүү, басуу, кыймылдоо) этишине барып такалышы – кыймыл семасынын «Жүрөк» концепти үчүн этимологиялык жактан баштапкы, түпкүлүктүү белги экенин далилдейт. Ошондой эле жүрөктүн эмгекчилдик, боорукердик, адеп-ахлак сыяктуу адамдын мүнөзүн жана этикалык сапаттарын билдирүүчү белгилери түрк тилдеринде жүрөктүн жөн гана орган эмес, инсандын адеп-ахлактык өзөгү катары түшүнүлөрүн көрсөтөт. Эр жүрөктүүлүк семасы эки тилде тең катталганы менен, кыргыз тилинде ал жүрөктүү / жүрөксүз / жүрөксүнүү сыяктуу бай дериваттар аркылуу актуалдашып, эпикалык-баатырдык салт менен ажырагыс байланышта өнүккөн.

Тескерисинче, сегиз белги бир гана «Heart» концептинде катталды: калта, өзөк, ишенимдүүлүк, каалоо, сүйүү, тынчсыздануу, эс тутум жана секирүү. Бул белгилер герман-англис тилдик дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн ачат. Ушулардын ичинен «калта» белгиси өзгөчө көңүл бурууга татыктуу, себеби ал герман тилдеринин сөздүктөрүндө аялдын репродуктивдик органы (жатын)

маанисине чейин кеңейип, кош бойлуулукту билдирүүчү фразеологияда сакталып калган. «Өзөк» жана «борбор» белгилери байыркы *cride, serda* сөздөрүнө жана *core* лексемасына барып такалып, жогоруда каралган жалындын, табияттын, мезгилдин ортосу, розанын, карагайдын жүрөгү сыяктуу образдарда актуалдашат; алардын негизинде өнүккөн *heart of the city, heart of the matter* тибиндеги продуктивдүү конструкциялар түшүнүктүк белгилердин курамында кийинки параграфта талданат. Ал эми «эс тутум» семасы *by heart* фразасында, б.а. жаттоо процессинде актуалдашат.

Сандык жактан алганда, «Heart» концепти каралган сөздүктөрдө бир аз кеңири инвентарга ээ (31 белги), «Жүрөк» болсо 28 белги менен катталды. Бирок сөздүктөрдө катталган белгилердин саны менен концепттин тирүү сүйлөө жана көркөм тилдеги продуктивдүүлүгүн айырмалап кароо зарыл: кыргыз тилинин фразеологиясы жана оозеки чыгармачылыгы жүрөккө байланыштуу образдарга (жүрөк айлануу, жүрөгү оозуна келүү, жүрөгү түтөө, жүрөгү тоо ж.б.) өзгөчө бай экендиги талдоонун жүрүшүндө келтирилген мисалдардан ачык көрүнөт. Демек, сөздүктөрдө белгиленген мотивациялоочу белгилердин катталышы менен алардын кептеги реалдуу колдонулушу бирдей эмес деп айтууга негиз бар: адабий колдонууда (мисалы, жүрөктүн секирүүсү же тазаланышы сыяктуу сценарийлерде) эки тил бири-бирине жакындашат.

Жыйынтыктап айтканда, этимологиялык деңгээлде «Жүрөк» жана «Heart» концепттери адамдын дүйнөнү дене аркылуу таануу тажрыйбасына негизделген орток өзөктөн өнүп чыккан, бирок ар бир тилде өз алдынча багытта тереңдеген. Кыргыз тилинде концепт кайраттуулук, кыймыл жана адеп-ахлактык өзөк маанилерине карай өнүксө, англис тилинде ал борбордук-структуралык, репродуктивдик жана рационалдык-когнитивдик маанилерге карай кеңейген. Бул параграфта баяндалган мотивациялоочу белгилерди классификациялоонун натыйжалары автор тарабынан жарыяланган (Байгобылова Г.А. Мотивирующие признаки концептов Жүрөк и Heart // Бюллетень науки и практики. 2025. № 11. DOI: 10.33619/2414-2948/118/75). Аныкталган мотивациялоочу белгилердин кайсынысы тилдин азыркы абалында сакталып, кайсынысы жоголгонун жана кандай жаңы

белгилер пайда болгонун текшерүү үчүн кийинки параграфта түшүндүрмө сөздүктөрдүн материалынын негизинде концепттердин түшүнүктүк белгилери талданат.

2.2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түшүнүктүк белгилери

Концепттин мазмунун ачууда, анын тилдик туюнтуусунун өзгөчөлүгүн аныктоодо түшүндүрмө сөздүктөрдүн материалдары изилдөөчүгө чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. Түшүнүктүк белгилер концепттин репрезентантынын сөздүктөрдөгү маанилеринин семантикалык компоненттерине таянат. (Пименова М.В. Концепт Сердце. Образ. Понятие. Символ. Кемерово: КемГУ, 2007)

Биз караган кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдүн бардыгы «Жүрөк» концептинин төмөнкү маанилерди берет:

1. адамдардын, жаныбарлардын сол жак көөдөнүндө жайгашкан булчуңдуу баштыкча түрүндөгү кандын айланышын тейлеп турган борбордук орган
2. жүрөктүн сырткы тушу
3. адамдын ички дүйнөсүн: оюн, тилегин, ички сезимин, кайгысын, ниетин, жалпы эле көңүлүн билдирүү иретинде колдонулат
4. эрдикти, баатырдыкты, кайраттуулукту, тайманбастыкты, эргүү сезимин билдирүүдө колдонулат
5. бир нерсенин эң негизгиси, борбору, чордону

Ал эми англис тилинде сөздүктөрдөгү HEART лексемасынын түшүндүрмөлөрү бир аз айырмаланганы менен маанилери төмөндөкүдөй.

1. The organ that pumps blood through the entire circulatory system.
2. The area that is the approximate location of the heart in the body; the breast
3. The vital center and source of one's being, emotions, and sensibilities
4. The seat of the intellect or imagination
5. Emotional constitution, basic disposition, or character
6. Love, affection, capacity for sympathy or generosity, compassion

7. Courage; resolution, fortitude, the firmness of will or the callousness required to carry out an unpleasant task

8. The central part of a place, the core of a plant, fruit, or vegetable

9. The most important or essential part, the repository of one's deepest and sincerest feelings and beliefs

10. A conventional two-lobed representation of the heart, usually colored red or pink.

Кыргыз тилиндегидей эле англис тилинде жүрөктүн биринчи мааниси кан айландыруучу орган. Медициналык энциклопедияда айтылгандай адамдын жүрөгү саатына 4200 жолу жыйрылып, 300 литр канды айландырат, жана жүрөктүн соккон дабышы клапандырынын жабылышынан келип чыгат. Большая медицинская энциклопедия. Т.5. Калининград: Мастерская Коллекция; Москва: АРИА-АиФ, 2012)

Тил илиминде жүрөк менен байланышкан лингвистикалык каражаттар эмоционалдык абалды чагылдыруучу маанилүү компонент болуп эсептелип, жүрөктүн согушун билдирүүчү сөздөр адамдын ички дүйнөсүнөн кабар берүүчү орчундуу көркөм каражаттар болуп саналат.

Кыргыз тилинде жүрөктүн «кан айландыруучу орган» түшүнүктүк белгиси төмөнкүдөй акустикалык метафоралар аркылуу көрсөтүлөт:

- кагуу «*Азыр эле анын **жүрөгү кагып**, сүйүп турган!*» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- дүкүлдөө «*Канат ачпай, азыраак эле кечиге калса **жүрөгү дүкүлдөп**, эмнегедир оюна алда нелер келе калат да корконунан ыйлагысы келип, ызага муунуп кетет*» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- лакылдоо «*Ойгонуп кетсе, кудум түшүндөгүдөй жүрөгү лакылдап, кара терге түшүп кетиптир*» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- дикилдөө «*Эмнегедир **жүрөгү дикилдеп** тез-тез кагып, кайышып атты*» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),

- тикилдөө «*Жаан күчөй берди, мен болсом саманга көмүлүп, так колтуктун астында **тикилдеген жүрөктү** сезип жаттым*» (Ч.Айтматов, Manas UdS).

Кыргыздардын байыркы дүйнө көрүшүндө жаныбарлардын жүрөгүндө «дүлөй» деп аталган кичинекей дөмпөк пайда болот. Мындай шишиктин жоктугу аттын аргымак экендигинин белгиси. «Жүрөктүн дүлөйү» деген сөз айкашы өзү да жүрөк алдындагы бөлүк деп которулат.

«Heart» концептинин кан айландыруучу функциясын көрсөткөн зат атоочтор (pulse, throb, hammer) жана этиштер (beat, tattoo, thump) төмөнкүлөр:

- pulse «*It is not that the hand is heavy and will fall down when released; it is not that the **heart and pulse** are still; but that the hand was open, generous, and true; the heart brave, warm, and tender; and the pulse a man's*» (Dickens, A Christmas Carol),
- throb «*As your head falls back upon the pillow you think – in a whisper be it spoken – how pleasant in these night solitudes would be the rise and fall of a softer breathing than your own, the slight pressure of a tenderer bosom, the quiet **throb of a purer heart**, imparting its peacefulness to your troubled one, as if the fond sleeper were involving you in her dream*» (Nathaniel Hawthorne The Haunted Mind),
- hammer «*With my **heart beating like a heavy hammer** of disordered action, I rose out of my chair*» (Dickens, Great Expectations),
- beat «*She could not help but feel a little choked for breath - a little sick as her **heart beat** so fast*» (Dreiser, Sister Carrie),
- tattoo «*Meantime the hellish **tattoo of the heart** increased*» (Poe, The Tell-Tale Heart)),
- thump «*Isn't it good to know you can sprint effortlessly for a bus, you can run up a flight of stairs without your **heart thumping?***» (BNC).

Жүрөктүн кадимки ритми – бул адамдын эмоционалдык жана физиологиялык абалынын нормалдуу, тынч, баланстуу болушунун белгиси болуп эсептелет. Жүрөктүн согушунун жыштыгы адамдын эмоционалдык абалына түз пропорционалдуу өзгөрөт. Коркуу, толкундануу, сүрдөө, кубаныч сыяктуу күчтүү эмоциялар жүрөктүн тез урушуна алып келет:

«Ошол замат сүйүнүп, ошол замат **жүрөгү дүкүлдөп**, ошол замат атага деген мээримди делебесин козгоду» (Ч.Айтматов, Manas UdS)

«My **heart beat violently**, almost painfully, and sweat trickled down my face» (BNC)

Ал эми эмоционалдык абалдын стабилдешүүсү жүрөктүн согушунун жайлашына себеп болот:

«Көңүлү жай адамдын **жүрөгү акырын кагат** шүгүр... – деди Курманжан» (Т.Касымбеков, Manas UdS).

Жүрөктүн өтө жай урушу алсыздыктын, оорунун көрсөткүчү болуп эсептелет:

«Сол колтугуна колун салды Момун, **жүрөгү** аран эле **бүлкүлдөп** турган» (Т.Касымбеков, Manas UdS).

«And so, my good friend, if you have any affaire la, said the old General, taking a pinch of snuff with his trembling white old hand, and then pointing to the spot of his robe de chamber under which his **heart** was still **feebly beating**» (Ch.Bronte, Shirley).

Жүрөктүн токтошу өлүмдүн белгиси катары интерпретацияланат:

«Көптөн күткөн той күнү азага айланып, «Апам, Айдай кызым, Жанарам» деген кырчындай жигиттин **жүрөгү токтоп**, муздак жердин кучагынан орун алды» (Manas UdS),

«Акбалбан колтугуна колун салып, биртке гана жылуулук турган экен, **жүрөк** **булк этпейт**, абайлап чалкасынан оодарды да, эки колун сундуруп, чепкенин айкарасынан жаап, ордуна турду» (Т.Касымбеков, Manas UdS).

Жүрөктүн токтошу ошондой эле күтүлбөгөн окуя, чоочулоонун кесепети болушу мүмкүн: «My pulse stopped: my **heart stood still**; my stretched arm was paralysed» (Ch.Bronte, Jane Eyre).

«Жүрөк» концептинин экинчи маанилүү белгиси «көкүрөк, жүрөктүн тушу» анын көкүрөктүн борбордук бөлүгүндө жайгашуусу менен аныкталат. Бул топографиялык мүнөздөмө эки тилдин көркөм адабият системасында да бирдей концептуалдык структураны түзөт жана көптөгөн символдук маанилерди камтыйт.

Колду жүрөк тушуна коюу жестинин полифункционалдуу мүнөзү адабиятта көп кырдуу эмоционалдык абалдарды чагылдырат:

- Сый-урмат жана чын ыкластуулуктун чагылдырылышы катары бул жест көбүнчө салтанаттуу учурларда колдонулат.

Мисалы, «*Мырза Сали арстанадан Калкожону бери коштон, Калкожо келип ийиле Мадамин-бектин колун алып, сыга-сыга кармап, өтө урмат белгисин кылып, өз жүрөгүн тарта басып көрүштү*» (Т.Касымбеков, Manas UdS)

Бул сүйлөмдө колун көкүрөккө коюу социалдык этикеттин маанилүү элементи катары көрсөтүлгөн.

Англис адабиятындагы параллелдүү мисалда да бул жест ошондой эле функцияны аткарат.: «*Could one really **put one's hand on one's heart** and swear that the Ponting case would not have happened if Harold Wilson had been Prime Minister?*» (BNC)

- Үмүтсүздүк жана эмоционалдык кайгы-капа да ушул жест аркылуу чагылдырылат: «*And she **put her hand to her heart** with a passionate gesture of despair, burying her face for a moment on the bed*» (Thackeray, Vanity Fair). Бул мисалда көрсөтүлгөндөй, колун көкүрөккө коюу психологиялык дискомфорттун көрсөткүчү болуп эсептелет.

- Толкундануу же чарчоонун белгиси катары колду жүрөккө коюу физиологиялык стресстин индикатору болуп саналат. Мындай контекстте айтылган жест организмдин шашылыш реакциясынын тышкы көрүнүшү катары баяндалат:

«*The steps,*» he gasped, ***pressing one hand over his heart***, «*too much for me*» (Th. T. Hoynes, The Unanswered Call)

- Текебердик жана чыдамсыздык эки колду жүрөккө кайчылаштырып коюу менен көрсөтүлөт:

«*Whilst the girl stood still, half smiling, with her **hands clasped over her heart**, ... with an appearance of menace and of unappeasable hunger and longing*» (M.R. James, Lost Hearts)

Жүрөккө кысуу жести эмоционалдык байланыштын эки түрүн чагылдырат:

- Боор ооругандыктын белгиси:

«*And she **pressed** the little boy to her heart*» (Maugham, Of Human Bondage) Бул жест энелик сезимдин жана камкордуктун символу.

- Сүйүүнүн экспрессиясы:

«*Мындай карай калсам, Жамийла Даниярды бек кучактап, бир оокумга аны **жүрөгүнө кысып** алган экен*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

«*His first caress had been cool, pitiful; but the next could not be, now that, by her burning little kiss on his hand, by her **pressure of it to her heart**, he knew she loved him*» (Galsworthy, The Apple Tree)

Жүрөккө жакын жерге тагылуучу же кийилүүчү буюмдардын символикасы өзгөчө семантикалык маанига ээ.

«*You will **wear** it to-night **next your heart**, and as we dance together it will tell you how I love you*» (Wilde, The Nightingale and the Rose). Бул сүйлөмдө кызыл розанын жүрөккө жакын тагылуусу сүйүү сезимдеринин материалдык объектификациясы катары көрсөтүлгөн.

«Жүрөк» жана «Heart» концептилеринин универсалдуу белгилеринин бири – «сезимдердин топтолгон жери». ЖҮРӨК лексемасынын семантикалык структурасы адамдын ички дүйнөсүнүн бардык спектрин камтыйт, жана ал адамдын оюн, тилегин, ички сезимин, кайгысын, ниетин, жалпы эле көңүлүн билдирүүдө орчундуу роль ойнойт.

Кыргыз тилиндеги көркөм адабиятта жүрөк сезимдердин локализацияланган жери катары сезимдердин жүрөктө жайгашышы статикалык абал же динамикалык процесстер аркылуу чагылдырылат.

«Жүрөк» концептинин статикалык аспектиси сезимдердин туруктуу жайгашуусун чагылдырат. Бул модель боюнча эмоциялар жүрөктү өзүнүн туруктуу «үйү» катары пайдаланат:

- Сезимдердин туруктуу жайгашуусу: «*Бул адам, **жүрөгүнө чоң сүйүү алып жүргөн** адам!*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

- Эмоционалдык тажрыйбанын аккумуляциясы: «**Жүрөктө** черге айланган **кектери бар**, *О балам, өтүп кеткен көп күндөн*» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»).

Концептуалдык системанын динамикалык компоненти сезимдердин жүрөк менен болгон өз ара аракеттенүүсүнүн ар түрдүү процесстерин камтыйт. Динамикалык процесстер төмөндөгү этиштер аркылуу актуалдашат:

- келүү: «*Катынын төркүнүнө жиберген болуп, өзү артынан кетип калдыбы?*» **деп, жүрөгүнө таарыныч келди**» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- кирүү: «*Түшүндө тиши түшкөн жаман! О, бул эмне сыр бергениң, жараткан?!*» – Сарыбайдын **жүрөгүнө** чындап **чочулоо кирди**» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- түшүү: «*Кас деген кастыгын акыры кылбай коёбу? Неткен менен, Мусулманкулдун жүрөгүнө кооп түшүп калган*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- толуу: «*Эртеси күнү ойгонгонумда, таң кызуу атып калган экен, ушул таң кандай таза болсо, менин көңүлүм да ушундай ачылып, жүрөгүм кубанычка толуп, алда кандай жакшылыктын келерин күткөнсүп туйлады*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- бийлөө: «*Мүмкүн, ал сезим башта ар кимибизде билинбей жашыруун болгон чыгар, эми болсо анын күнү тууп, сааты жеткен өңдүү күч алып, жүрөктөрдү бийлед*» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- сыйуу: «*Өз кызы үчүн жүрөгүнө кыргыздын, Сыйбаган кез сыймык менен мактаныч*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- төгүлүп чыгуу: «*Эми, үкөм, башынан ырчы көп өткөн, баарысы кайгы жеп өткөн, алакчы күндөн тарыгып, арман төгүп жүрөктөн*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- салуу: «**Кейишти салып жүрөккө**, *Кетесиң эми бөлүнүп*» (Сүйүү ырлары),
- түйүү: «*Жыл ойногон, ай ойногон ашыктык, Жаштык сырын жаш жүрөккө түйгөндүн*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Dictionary.com сөздүгү HEART лексемасынын бир маанисин «the center of emotion, especially as contrasted to the head as the center of the intellect» деп аныктайт. Англис тилиндеги адабий чыгармалардагы heart сөзүнүн колдонулушу ар түрдүү сезимдердин кеңири спектрин камтыганын тастыктайт.

- сезимдер жүрөктө пайда болот: «*She sang first of the **birth of love in the heart** of a boy and a girl*» (Wilde, The Nightingale and the Rose),
- жашайт: «*As time passed away I became more calm; misery had her **dwelling in my heart**, but I no longer talked in the same incoherent manner of my own crimes; sufficient for me was the consciousness of them*» (M.W.Shelley, Frankenstein, or the Modern Prometheus),
- уктап жаткан сезимдер ойгонот: «*The child paused with the cup in her hand, and answered with a look of gratitude that **awoke** to new life old human feelings which had been **slumbering in her heart** for half a score of years*» (T.S. Arthur, An Angel in Disguise),
- сезимдер жүрөккө ар кандай жолдор менен кирет: «*But, where is Faith?*» thought Goodman Brown; and, as **hope came into his heart**, he trembled» (Hawthorne, Young Goodman Brown), «*The voice of the strong, rough man shook, and he turned his head away, so that the moisture in his eyes might not be seen. Mrs. Thompson did not answer, but a soft **feeling crept into her heart***» (T.S. Arthur, An Angel in Disguise),
- сезимдер жүрөккө толот: «*The strain was new to me, and yet it was so old that it **filled my heart** brim-full; like a friend come back from a long absence*» (Dickens, David Copperfield),
- төмөн жактан көтөрүлөт: «*Tears from the depths of some divine despair rose in her heart and gathered to her eyes*» (O. Henry, Springtime a la Carte),
- сезимдер жүрөктө от сыяктуу жалындайт: «*A flame of **envy lighted in her heart***» (Dreiser, Sister Carrie), «*Love was not **blazing in her heart***» (Dreiser, Sister Carrie),
- кайнайт: «*Self-commiseration **brewed in her heart***» (Dreiser, Sister Carrie),

- ташкындайт: «*A man of Hurstwood's age and temperament is not subject to the illusions and burning desires of youth, but neither has he the strength of hope which gushes as a fountain in the heart of youth*» (Dreiser, Sister Carrie),
- сезимдер жүрөктөн чыгып кетет: «*If there ever had lurked any feeling in her heart against him, it deserted her now*» (Dreiser, Sister Carrie).

«Сезимдердин топтолгон жери» когнитивдин моделинин варианты катары «боору ачуу, аёо, сүйүү» белгисин белгилесек болот (Merriam-Webster's Dictionary) Англис тилинде «бирөөгө боору оору, жаны ачуу» белгиси sympathy зат атоочу жана анын туунду сөздөрү (*Miss Martha was forty, her bank-book showed a credit of two thousand dollars, and she possessed two false teeth and a sympathetic heart.* (O. Henry, Witches' Loaves)), (*She had gone willingly to seek him, with sympathy in her heart, when Hurstwood had reported him ill.* (Dreiser, Sister Carrie)), pity зам атоочу (*He handed over a dime with an upwelling feeling of pity in his heart* (Dreiser, Sister Carrie)), touch этиши менен актуалдашат (*The sad eyes and patient face of the little one touched many hearts, and even knocked at them for entrance* (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)).

HEART лексемасы love, affection сөздөрүнүн синоними катары колдонулат: «*I loathe like beer but I heart beer commercials*» (Merriam-Webster's dictionary)

Ошондой эле эки концепт тең «сүйгөн адам» белгисин алып жүрөт:

«*One of the actresses playing the part of a modest sweetheart gave notice of leaving and Carrie was selected*» (Dreiser, Sister Carrie)

«Сен ансыз деле менин жаным, жүрөгүмсүң Зарина! – деди Канат бу саам чындап» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»)

«Жүрөк» концепти үчүн да сүйүү жана анын белгилери мүнөздүү. Сүйүү менен байланышкан тилдик жана маданий көрүнүштөрдө жүрөк төмөнкүдөй жол менен символдоштурат:

- сүйгөн адамга жүрөк энчиленет «*Көкүрөктө жүрөктү, Сиз үчүн койдум энчилеп*» (Сүйүү ырлары),
- тартылат «*Өнөрүң кылдат токуучум, Өзүңө тартып жүрөктү*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),

- жоопсуз сүйүү оору жаратат *«Дартка салдың сүйүүң менен жүрөктү»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- сүйгөн адам гана оорунун дарысы боло алат *«Сарысы белең жибектин, Дарысы белең жүрөктүн»*. (Сүйүү ырлары),
- сүйүү жүрөктү жаралайт *«Өткөн сүйүү жүрөгүңдү жаралап, Билем, алтын, санааң алыс таралат»* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- эзет *«Ар кими өзүн бактылуу сезип Ашыктык отко жүрөгүн эзип»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- күү чалат *«Ал күчтөн мукам күүлөр жаралуучу, Ашыктык жүрөктөрдүн кылын терип»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- так салат *«Сууга жуусам, отко алсам өчпөдү Жүрөгүмдө сүйүү салган асыл так»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- ашык болгон жүрөк күйөт *«Күйүп-жанып от болот, Сүйгөндү жүрөк эстесе»* (Сүйүү ырлары),
- жалындайт *«Салам бир айтам мен сизге Жалындап соккон жүрөктөн»* (Сүйүү ырлары),
- сагынат *«Сүйөм» деген сөзүмдү Сүйүп жүрөк сагынды»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- дегдейт *«Бастырсам ойдон кетпейсиң, Барбасам жүрөк дегдейсиң»* (Сүйүү ырлары).

Бул мисалдарда сүйүү жана жүрөктүн байланышы айкын көрсөтүлөт, анда жүрөк сүйүүнүн символу катары кабыл алынат. Бул маанилер тилдик жана маданий контексттерде адамдын ички дүйнөсүн, сезимдерин жана эмоционалдык байланышын чагылдырат.

Жүрөк тилдик жана маданий контексттерде кеңири колдонулуп, адамдын ички дүйнөсүн, жашоо образы жана мүнөзүн чагылдырган символ. Анын мааниси кеңири жана көп кырдуу, ал адамдын ички сапаттары жана социалдык мамилелери менен тыгыз байланышта болот. Ошондуктан англис тилинде HEART лексемасы «адамдын мүнөзү» маанисин алып жүрөт. Мисалы, Cambridge сөздүгү «used to refer to a person's character, Collins сөздүгү «personality, disposition», Dictionary.com

сайты «emotional constitution, basic disposition, or character» аныктамаларын берет. Айрыкча боорукердик, мээримдүүлүктү түшүндүрөөрү Merriam-Websters сөздүгүндөгү маанисинен көрүнүп турат: «You use heart when you are talking about someone's character and attitude towards other people, especially when they are kind and generous».

Англис тилинде мүнөз белгисин вербалдаштырууда көбүнчө курама сын атоочтор же дефистик композиттер колдонулат. Мисалы, «Heart» концептинин ак көңүл, боорукер, мээримдүү мүнөзү төмөнкү сын атоочтор менен берилет:

- *good* «To her, and indeed to all the world, he was a nice, **good-hearted** man. There was nothing evil in the fellow». (Dreiser, Sister Carrie),
- *kind* «But he is a **kindhearted** man, and it would be as much as my life's worth to let a kinsman of his turn away from the door». (Nathaniel Hawthorne The Haunted Mind),
- *warm* «The daughter was of a good, amiable disposition, but affectionate and **warm-hearted** in her ways, so that it was evident that with her fair personal advantages, and her little income, she would not be allowed to remain single long» (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes),
- *tender* «We have known each other since we were little children, and I know his faults as no one else does; but he is too **tender-hearted** to hurt a fly» (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes),
- *soft* «The placable and **soft-hearted** Briggs speechlessly pushed out her hand at this appeal» (Thackeray, Vanity Fair),
- *gentle* «Our **gentle-hearted** Captain felt a guilty shock as he looked at her» (Thackeray, Vanity Fair).

Айтылган сын атоочтордон сырткары асыл таштар же баалуу металлдардын «Heart» концептинде колдонулушу анын баалуулук белгилерин күчөтүү функциясын аткарат. Бул «алтын жүрөк» заттык метафорасында «He had a **heart of pure gold**» (BNC) жана күмүш жүрөк образында көрүнөт: «The **silver heart** left the office, swinging and banging itself independently against the office furniture as it indignantly departed» (O. Henry, The Romance of a Busy Broker).

Жүрөктүн жакшы сапаттарына төмөнкүлөр кирет:

- ишенимдүүлүк «*In vain beats the **faithfullest heart** above a 52-inch belt*» (O. Henry, The Skylight Room),
- чынчылдык «*It is not possible to know how far the influence of any amiable **honest-hearted** duty-doing man flies out into the world; but it is very possible to know how it has touched one's self in going by, ..., and not of restlessly aspiring discontented me*» (Dickens, Great Expectations),
- кең пейилдик «*Was it that his **generous heart** warmed to her at the prospect of misfortune; or that the idea of losing dear little prize made him value it more?*» (Thackeray, Vanity Fair),
- жупунулук, жөнөкөйлүк «*I want a **humble heart** and a chastened mind*» (Hardy, Jude de obscure), «*His simple heart had taken to despairing more entirely from its very simplicity*» (M.E. Wilkins, A New English Nun),
- ичинде арам жок, дили таза болушу «*It shows, I think, that although the tramp is physically grotesque, he is actually **pure at heart**, like a 'ruined temple' which, although a wreck and a complete mess, is still arguably sacred and a place of purity*» (BNC),

Жаман сапаттар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- таш боордук «*Somewhere in the heart of the great Grimpen Mire, down in the foul slime of the huge morass which had sucked him in, the cold and **cruel hearted** man is forever buried*» (Doyle, The Hound of the Baskervilles),
- ырайымсыздык «*Oh, I'll help you,*» said Carrie, feeling quite **hardhearted** at thus forcing him to humbly appeal, and yet her desire for the benefit of her earnings wrung a faint protest from her». (Dreiser, Sister Carrie),
- кара ниеттүүлүк «*That proves you have a **wicked heart**; and you must pray to God to change it: to give you a new and clean one: to take away your heart of stone and give you a heart of flesh*» (Ch. Bronte, Jane Eyre),
- өзүмчүлдүк «*Pity, Jane, from some people is a noxious and insulting sort of tribute, which one is justified in hurling back in the teeth of those who offer it; but that is the sort of pity native to callous, **selfish hearts**; it is a hybrid, egotistical pain at hearing*

of woes, crossed with ignorant contempt for those who have endured them» (Ch.Bronte, Jane Eyre),

- мезездик «That is the shopgirl smile, and I enjoin you to shun it unless you are well fortified with **callosity of the heart**, caramels and a congeniality for the capers of Cupid» (O.Henry, A Lickpenny Lover).

Кыргыз тилинде адамдын мүнөзү колоративдик белгилер аркылуу берилет. Мисалы, ак түстөгү жүрөк – адамдык жакшы сапатты, ак ниеттүүлүктү жана тазалыгын билдирет (*А аскербашы өз иши үчүн бирөөнү жумшамак деген али оюна келбеген, ишин мансап деп эсептебеген, **ак жүрөк**, таза болучу* (Т.Касымбеков, Manas UdS), Ал эми кара түстөгү жүрөк – арамдык, залимдик жана таш боорлукту символдоштурат (*Мээримсиз, таш боор, **кара жүрөк** атасы кулак салбады.* (С.Карачев, «Эрксиз күндөрдө»)).

Колоративдик метафоралардан сырткары мүнөз белгисин вербалдаштырууда баалык жана стихиялык белгилер колдонулат:

- баалык: таза «*Менин **жүрөгүм таза** эле. Жапаш менен бирге өмүр сүрүп, эл үчүн эмгек сиңирсем дечү элем*» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015),

- стихиялык: муз «*Эгерде ал дити сунсак, **жүрөгү муз** адам болсо, Данияр азыр минтип ырдай албайт эле*» (Ч. Айтматов, Manas UdS),

- стихиялык: таш «*Кантейин короолорго кол салдырды, Боору таш, **жүрөгү таш** ачкачылык*» (Т.Кожомбердиев «Оттон өскөн кызыл гүл»).

Жүрөктүн «кайраттуу, тайманбас» түшүнүктүк белгиси мотивациялоочу белги менен дал келет. 2.1-параграфта «Манас» эпосунан жана фольклордон келтирилген мисалдарда көрсөтүлгөндөй, адамда жүрөктүн болушу кайраттуулуктун кепилдиги, ал эми анын жоктугу коркоктуктун белгиси катары таанылат. Түшүндүрмө сөздүктөрдүн материалы бул баалоонун системалуу образдык классификациясын ачып берет.

Кыргызча түшүндүрмө сөздүктөрдөгү ЖҮРӨК лексемасынын «эрдик, баатырдык, тайманбастык» мааниси төмөнкү белгилер аркылуу актуалдашат:

- зооморфтук белгилер аркылуу: жалдуу арстан *«Жапашым жүрөгүндө жалы бар, күйүп турган от эле, – деп, каңырыгын түтөттү карыя»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015),
- стихиялык белгилер: от *«Турмуш чиркин эми күлдү, эми сырын чечти... изденген кыйналган жаш жүрөктүн оту дүрүлдөдү»* (С.Карачев, «Эрксиз күндөрдө»),
- мейкиндиктик: тоо *«Барамын мен, Кызылдардын сабына, **Жүрөгү тоо**, Каармандар жанына»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)),
- сандык: эки *«Коркок бала мен беле я, **Кош жүрөгүм** алгандай»* (фольк. Manas UdS),
- колоративдик: кара *«**Жүрөгүндө кара жок**, Өкүмдүгү бар экен»* («Семетей», Manas UdS),
- артефакт: бычак *«Буга жанагылардай **жүрөгү курч**, жалынга толгон жаштар керек»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015),
- тамак: май *«Ак тамагы балкылдап, Айдай бети жаркылдап, Чын сулууну көргөндө, Сырттан заада Төштүктүн **Май жүрөгү** калкылдап»*. (фольк. Manas UdS),

Ал эми «коркок» белгиси төмөкүдөй белгилер аркылуу актуалдашат:

- зооморфтун белгилер: коркок коён *«Тынч, **коён жүрөктөр!** – деп кыйкырып турду»*. (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- стихиялык белгилер: суу *«Ал эр жүрөк же **суу жүрөк**, акылдуу же акмак, айкөл же ичи тар»*. (С.Байгазиев, «Иниме кат»),
- биоморфтук белги: бок *«– Эмне, жүрөгүң түшүп кеттиби, **бок жүрөк?!** – тигил ынтыга, кекээрлей сүйлөдү»*. (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- артефакт: бычак *«**Жүрөгүм мокоп** калыптыр»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015).

Кыргыз тилинде адамды коркутуу, аны психологиялык кысымга алуу максатында ЖҮРӨК лексемасы менен түзүлгөн көптөгөн фразеологиялык бирдиктер системалуу түрдө колдонулат. Бул фразеологизмдер коркутуунун ар түрдүү деңгээлдерин жана методдорун чагылдырат.

Мисалы:

- жүрөгүн алуу *«Алардын бар максаты: жаат курап жайлоо талашуу, ..., өчүккөнүн жасоолдорго, полицияларга сабатып, ыза көрсөтүү, **жүрөгүн алуу**, алсыздарды ыйлатуу, улуктарга, сотторго жагынуу, парага семирүү, өз кулкундарын тойгузуу... алардын бар ою ушул»*. (М.Элебаев, «Узак жол»),
- жүрөгүнүн үшүн алуу *«Мен кудай бар дегенде революцияга чейин эмгекчи калкты эзип келгендер ойлорунан чыгарып, адамдардын **жүрөгүнүн үшүн алып** келген кудай деген жалган түшүнүктү айтыбатканым жок»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- жүрөгүнүн сары суусун алуу *«Пенде тең келе албаган кара күчү, биртке эле кемсинткенге өчүгө кыжырланган албуут жаалы бирөөнү таң калчырып, бирөөнүн жүрөгүнүн сары суусун алып, баш ийдирип, «жигит жыйнап», ал ушундай өзүнчө бир топтошкон көшкөйлөргө айтканы эки болбогон «амири» болуп алган»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- түшүрүү *«Көзүнө жаны көрүнгөн учкуч эми өзүнө келерде дагы бир шумдук **жүрөгүн түшүрдү**»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- мокотуу *«Кааласа, терс аяктанган букараларды экинчи менин бийлигиме кыңк эткис кылып **жүрөгүн мокотуп**, Мамбеттей бирди-жарымын. байлап кетсин»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015),
- майтаруу *«Мындай неменин жаштайынан **жүрөгүн майтаруу** керек»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015),
- өлтүрүү *«Күйөө чанган бышык келиндин ушинтип сазайын окутуу, **жүрөгүн өлтүрүү** кайнене, кайнатанын максаты болучу»* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015).

Кыргыз тилинде коркуу сезими жүрөктүн ар түрдүү кыймылдары аркылуу вербалдашат. Бул кыймылдар адамдын эмоционалдык абалынын физиологиялык индикаторлору катары кызмат кылат.

Мисалы:

- Коркунучтан жүрөк шуулдайт *«Танабай аттын көзүн үңүлө карап алып, **жүрөгү шуулдады**»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),

- опкоолжуйт «Улам көрүстөнгө жакындаган сайын **Азыктын жүрөгү опкоолжуп**, эмнегедир тамагы жашка муунуп баратты» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- үшүйт «Өз кулагыңыздан өзүнүз үркүп, жедеп **жүрөгүңүз үшүп** калган окшобойбу!» (Т.Абдумомунов, «Сүйүү жана үмүт»),
- оозуна/алкымына тыгылат «Мен **жүрөгүм алкымыма тыгылып**, ашыгып бараткам» (Ч.Айтматов, Manas UdS), «**Жүрөгүм оозума тыгылып**, дем бербей, бутум чөпкө оролуп, кадамым арбыбайт» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- калтырайт «Бирок, сөзүнөн мурда төрөнүн темир менен таш чапкандай чагыр үнү быт-чыт кылчудай каардуу үрөйү анын эч ырайым кылбай тургандыгын бат туйдуруп, тигинин **эт-жүрөгү калтырады**» (Т.Касымбеков Manas UdS),
- титирейт «Левитан укмуштуудай **жүрөктү титиреткен** үнү менен элге жеткизип турган» (Manas UdS),
- калат «Он алтынчы жылы **жүрөгү калган** кургурлар, адегенде батынбай турду көрүнөт» (М.Элебаев, «Кыйын кезең»),
- түшөт «Кээде энесиз, аялзатысыз жашоону элестетсем **жүрөгүм түшөт**» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- жарылат «**Жүрөгүм жарылып кетчүдөй** дикилдеп, кош теректин шуулдаганын кыялга батып тыңшаар элем» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- өлөт «Же атасын өлтүргөндү «ата» деп, запкыдан **жүрөгү өлүп**, коргон ит кунуно конуп, тегин, ата наркын унутуп, жумиаса күлү, минсе малы болуп кала береби?» (Т.Касымбеков, Manas UdS).

Коркуу сезими үчүн 2.1-параграфта сүрөттөлгөн жүрөктүн вертикаль боюнча кыймыл модели өзгөчө мүнөздүү: коркконда жүрөк жогору көтөрүлөт (**Жүрөгү оозуна тыгылды**, көзүн кайра-кайра ирмеп алды, дал астынан дене-башы канга боёлгон, тоонун сеңириндей болгон барс чыкты. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), же төмөн түшөт (Солдат бери дөңсөөгө келип жетип, айылдын четинде козголбой калдайган элди көрүп, **жүрөгү түштү** окшойт, ал да чочуп туруп калды (Ч.Айтматов, Manas UdS)). Жүрөктү ордуна келтирүү үчүн көтөрүлгөн жүрөктү

ылдыйлатып (Эмне экени түшүнүксүз бир күн кечке тынчсызданган, зарыгып ичтен тына күткөн Борктун **жүрөгү** болуп жаткандарды көрүп, **ылдыйлай түштү**, өзүн ашкере санаакорлугу үчүн жемеледи (Ч.Айтматов, Manas UdS)), ал эми ылдый түшкөн жүрөктү көтөрүү керек (Бир таштын караанын көрүп жүрөгү түшүптүр, кемпирлерге **жүрөгүн көтөрттүк** (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)). Коркунуч кетип, эмоционалдык абал турукташканда жүрөк кабына келет (*Кабылдын жүрөгү кабына келе түшкөн экен.* (М.Элебаев, «Кыйын кезең»)).

Жүрөксүү этиши дагы коркуу, даай албоо маанисин берет «**Жүрөксүн** мизи кайтып, жүктүү, арабалуу чубалып келаткан бухаралыктар камына алышпай, байпастап кай жакка бой таштаса да кылычтын мизине, найзанын учуна урунуп кырылышты» (Т.Касымбеков, Manas UdS).

Англис тилинде «Heart» концептинин репрезентантынын «эрдик, баатырдык» белгиси бир канча мисалдарда табылган:

*«I now inform you that she is my wife, whom I married fifteen years ago, – Bertha Mason by name; sister of this resolute personage, who is now, with his quivering limbs and white cheeks, showing you what a **stout heart** men may bear»* (Ch.Bronte, Jane Eyre)

*«You can be proud over the way everyone speaks of you with trust and honour, and about how **brave of heart** and strong of body you are»* (Stratton-Porter. Freckles)

*«About this time I had, by a certain wicked attempt – for I had a **bold heart** which rather put me upon courting than avoiding danger – set a hornet's nest about my ears so I thought it better to remove myself to France and be a little more discreet in my armours»* (BNC)

Бирок ал концептин «эрк, чечкиндүүлүк, чыдамкайлык» мааниси басымдуулук кылат:

The Britannica Dictionary: «emotional strength that allows you to continue in a difficult situation» «confidence and courage»

Longman Dictionary: «courage or enthusiasm especially when maintained during a difficult situation»

Merriam-Webster's Dictionary: «courage, determination, or hope»

Англис тилиндеги «эрк, чечкиндүүлүк, чыдамкайлык» белгиси төмөндө берилген этиштер аркылуу актуалдашат:

- have (бар болуу) «*I came to tell you this, before I went to India, but you didn't care, and I **hadn't the heart to speak***» (Thackeray, Vanity Fair),
- gather (monmoo) «*He left me thus – he couldn't **gather heart** to take a farewell of me*» (Wordsworth, The excursion),
- take (алуу) «*But we can **take heart** from the Celtic and Leeds results and carry a lot of optimism with us into the first leg in Germany*» (BNC),

Корккондо адамдын жүрөгү жоголот (*Don't lose heart – when they hit the enemy vengeance will be yours* (BNC)), же иштебей калат (*I trembled, and **heart failed** within me*. (Shelly, Frankenstein, or the Modern Prometheus)), кээде чечкиндүүлүк кайтып келет (*Eve, **recovering heart**, replied ...* (BNC)).

Кайраттуулукту кайтарыш үчүн жаңы жүрөк салынышы керек (*Recent Ministerial changes at the Department of the Environment may **put new heart** into the environmentalists but, so far, there is little sign of the emergence of a more coordinated approach to planning in the South East*. (BNC)). Кимдир бирөө адамдын рухун көтөрүшү (*Khalifah took his meaning, and **heartening his heart** and summoning spirit, replied*. (Burton, The Arabian Nights)), же түшүрүшү мүмкүн (*Therefore when he sees the reason of fears, as we do, his fears, out of doubt, be of the same relish, as ours are: yet, in reason no man should possess him with any appearance of fear, lest he, by showing it, should **dishearten** his army*. (Shakespeare, The life of King Henry the Fifth)).

«Жүрөк» концептинин семантикалык структурасында «борбор, негиз, эң маанилүү бөлүк» белгиси кыргыз тилиндеги көркөм чыгармаларда системалуу түрдө объективдешет. Бул когнитивдик белги концепттин ядросунун маанилүү компонентин түзөт жана ар кандай контексттерде реализацияланат.

Концепттин аталган белгиси адам үчүн эң баалуу нерселердин жүрөктө сакталышын көрсөткөн метафоралык конструкцияларда ачык байкалат. Мисалы, эне образы жүрөктүн эмоционалдык борборлук функциясын белгилейт:

«Алдейлеп баккан, энеке, **Кадырың өттү жүрөккө**» (Арман ырлары).

«Жүрөк» концептинин аксиологиялык мазмуну адам үчүн эң маанилүү баалуулуктардын – күн, эл, ыйык сезим, тилектер, сыр, сүйүү, махабат – жүрөктүн ичинде сакталышы аркылуу ачылат. Бул семантикалык байланыштар төмөндөгү сүйлөмдөрдө туюнтулат:

- күн: «*Досум болсо жүрөгүнө күн каткан, Бир саатта кутулар элем миң дарттан*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- эл: «*Себеби жүрөгүмдө дайым элим, Сөздөрүн сөөлөт кылып багып карайм*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- ыйык сезим: «*Бул тилек жүрөктөгү ыйык сезим, Жөнү бар мен ушуну ыйык дешим*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- тилектер: «*Жүрөгүнө чоң медеп тутуп жүргөн тилеги ушул эле болуп бүтүп калышына ыраазы болбоду*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- сыр: «*Чакырттым элге силерди, жүрөктөгү сырды айтып, жүз көрүшүп алганы*» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- махабат: «*Махабатты жүрөккө катып жүрөм*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- ыр: «*Ал ырымды жүрөгүңө катып ал!*» (А. Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
- сүйгөн адам: «*Бирок да сен жашаган мобул жүрөк! Ишенип, кубангамын да бир ойдон*» (Т.Кожомбердиев «Оттон өскөн кызыл гүл»))
- сүйгөн адамдын элеси: «*Кош, замандаш, жүрөктөрдө элесиң, Кайда кеттиң таштап өмүр кемесин?*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),

«Жүрөк» концептинин семантикалык структурасында «интенсивдүүлүк жана чыныгылык» белгиси да маанилүү орунду ээлейт. Бул когнитивдик компонент ар кандай аракеттердин жана сезимдердин терең, чыныгы мүнөзүн билдирүү үчүн колдонулат.

«*Андай болсо жүрөгүңдү берип жаз. Арты-кийнин акыл менен көрүп жаз*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

Сүйүүнүн чыныгы табиятын билдирүүдө «Жүрөк» концепти интенсивдүүлүктүн маркери катары пайдаланылат:

«Сени **сүйдүм жүрөктөн** аябай» деп, Себен кылып колумдан кармагың бар» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

Коммуникативдик актыларда жүрөк ачыктыктын жана чынчылдыктын критерийи болуп эсептелет:

«Көп жүрдүк го **сыр чечишип жүрөктөн**, Көп ойнодук, шап алышып билектен» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)

«Саамайымды ак чалса да, **жүрөктө самайм** сүйүү элестерин түнөтүп» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

«She was **thinking in her heart**, «It was George Osborn who prevented my marriage» (Thackeray, Vanity Fair),

«When you talk of Mr. Murdstone 's good intentions, and pretend to slight them for I don't **believe** you really do, **in your heart**, Peggotty» (Dickens, David Copperfield),

Кыргыз тидиндеги «чын жүрөктөн» жана англис тилиндеги «with whole/all heart» фразалары ошол чынчылдыктын айкын көрсөткүчү болуп саналат:

«Айтып турган сөздөрү **чын жүрөктөн** чыккан сыр сыяктуу. (М.Элебаев, «Кыйын кезең»)

«She realised in a dim way how much the city held – wealth, fashion, ease – every adornment for women, and she longed for dress and beauty **with a whole heart**» (Dreiser, Sister Carrie), «I thanked him **with all my heart**, for it was friendly in him to offer to take that trouble» (Dickens, David Copperfield)

Жүрөккө жакындык семасы эки тилде тең жагымдуулук, жылуулук концепттери менен ассоциативдик байланышта турат жана төмөнкү мисалдарда ачык көрүнөт:

«Шат күлкүдөн, **жүрөккө жакын** жылуу сөздөн жат» (Т.Касымбеков, Manas UdS)

«Миң убакыт өткөн менен закымдап Мени айланып **жүрөгүмө жакындап**» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

«Heart» концептинин репрезентантынын эң негизги маанилеринин бири «борбор, эң маанилүү бөлүк». Бул түшүнүктүк белги мотивациялоочу белги менен төп келишет (2.1-параграфта анын этимологиялык негизи – cride, serda сөздөрүнүн

‘борбор’ мааниси – каралды) жана бардык каралган түшүндүрмө сөздүктөрдө берилген:

«The heart of something is the most central and important part of it., The heart of a place is its centre» (Collins Dictionary)

«The most important or central part of a problem, question etc ., the middle part of an area furthest from the edge» (Longman Dictionary)

«The central or most important part» (Cambridge Dictionary)

«The most important part of something, the part that is in the centre of something» (Oxford Learner’s Dictionary)

«The central or most important part of something» (Britannica Dictionary)

«The central or innermost part, the essential or most vital part of something» (Merriam-Webster’s Dictionary)

Борбор бардык конкреттүү жана абстракттуу заттарда болот. Мисалы:

- абстракттуу: табият «*A ye! dreams unfulfilled – gnawing, luring, idle phantoms which beckon and lead, beckon and lead, until death and dissolution dissolve their power and restore us blind to **nature’s heart***» (Dreiser, Sister Carrie),

- конкреттүү: роза «*But the thorn had not yet reached her heart, so the rose’s heart remained white, for only a Nightingale’s heart’s-blood can crimson the **heart of a rose***» (Wilde, The Nightingale and the Rose),

Бир жердин борбору – ал жердин так ортосу, четинен эң алыс бөлүгү:

- шаардын «They now ran into the business heart of Brooklyn uninterrupted. People gazed at the broken windows of the car and at Hurstwood in his plain clothes» (Dreiser, Sister Carrie),

- региондун «It was, as far as I can ascertain, in September of the year 1811 that a post-chaise drew up before the door of Aswarby Hall, in the heart of Lincolnshire» (M.R. James, Lost Hearts),

- тоонун «*To reach that place – and the map spoke true – in the **heart of the great mountains**, we cut ice steps against the wall of a divide*» (J.London, The son of the wolf),

- деңиздин «*One day a great ship steering through the **heart of the sea** presently cast anchor by the shore and landed a company of merchants, who proceeded to sell and buy and barter their goods for coconuts and other commodities*» (Burton, The Arabian Nights),

- адамдардын тобунун «*He made his way into the **heart of the small group**, eyed by policemen and the men already there*» (Dreiser, Sister Carrie).

«Heart» концептинин «маңыз, негиз» белгилери «борбор, эң маанилүү бөлүк» когнитивдик моделине кирет. Ал маанилер төмөнкү фразеологиялык конструкцияларда чагылдырылган:

- иштин маңызы «*This brings us to **the heart of the matter***» (BNC),
- теориянын негизи «*At the **heart of his theory** is a concern about the basic difference between such everyday objects as clusters of real Brillo boxes and putative artworks like Warhol's Brillo Boxes, the respective physical features of which are virtually identical*» (BNC),

- саясаттын негизи «*Europe 92 in particular required joint decisions on thousands of details concerning regulation and taxation that are at the **heart of domestic policy making in every country***» (BNC).

Ал эми HEART лексемасынын «өзөк» мааниси өсүмдүктөрдүн анатомиялык структурасындагы борбордук бөлүктөрдү сүрөттөө үчүн пайдаланылат (*the heart of a lettuce, cabbage, rose*).

Жүрөк – адамдын жан дүйнөсүнүн борбору. Адамдын маңызын жүрөгүнөн билет («*Man, ' said the Ghost, 'if **man you be in heart**, not adamant, forbear that wicked can't until you have discovered What the surplus is, and Where it is.* (Dickens, A Christmas Carol)), жакшы көргөн адамды (*Now the sweetness of that sick child, looking ever to her in love, patience, and gratitude, was as honey to her soul, and she **carried her in her heart** as well as in her arms, a precious burden.* (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)), же андай адамдын элесин жүрөктө алып жүрөт (*The Chief came to an hour or so later and found the woman near, pale and tragic, and not so young as he had **kept her in his heart**.* (M. R. Rinehart, The Game)), чын дили менен ишенүү жүрөктө болот

(He waited, though he **knew in his secret heart** what she was about to say, so visible was her thought process to him. (Dickens, Martin Eden)).

Жүрөктүн борбору – эң негизги, эң ыйык, эч ким билбеген бөлүгү, адамдын эң терең психологиялык мейкиндиги. Англис тилинде жүрөктүн борбору *heart of hearts* жана *heart's core* фразеологизмдери, ал эми кыргыз тилинде *жүрөктүн толмосу* туюнтмасы аркылуу берилет:

«**In his heart of hearts**, also, he felt the dignity and use of the police force, which commanded order» (Dreiser, Sister Carrie),

«It was not often that she came to the play stirred to her **heart's core** by actualities» (Dreiser, Sister Carrie),

«Толгонткон мендей баланын, **Толмосу сенсиң жүрөктүн**» (Сүйүү ырлары).

Эки тилдеги концепттердин акыл, ой, эс, маанилери өтө сейрек кездешет:

Адамдын жүрөгү билет (Аны сезген, **билген жалгыз жүрөгү**, көңүлү болду. (С.Карачев, «Эркесиз күндөрдө»)), (*Whether it be the tinkle of a lone sheep bell o'er some quiet landscape, or the glimmer of beauty in sylvan places, or the show of soul in some passing eye, the **heart knows** and makes answer, following.* (Dreiser, Sister Carrie)), түшүнөт (*The **heart understands** when it is confronted with contrasts.* (Dreiser, Sister Carrie)), ойду алмаштырат (*At first Mother said we couldn't go, but she had a **change of heart** and let us*» (Collins Dictionary)), бир нерсе жүрөккө (ойго) келет (*Бирок, эки жак тең сак болгонсун, эки жагынын тең **жүрөгүнө келип турган** Нүзүптүн өмүрү жактан кепке гана өтүшпөдү* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), же жүрөктө (эс) сакталат (*Мүмкүн экинчи жолу экөөбүз эч качан көрүшпөспүз, бирок мен сени өлөр-өлгөнчө таза, ыйык түрдө **жүрөгүмө сактайм**.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)).

Англис тилинде каалоо, ниет белгилери HEART дексемасы аркылуу вербалдашат:

«Indeed, as she sat in her rocking-chair these several evenings before going to bed and looked out upon the pleasantly lighted street, this money cleared for its prospective possessor the way to every joy and every bauble which the **heart of woman may desire**» (Dreiser, Sister Carrie)

Ал эми кыргыз тилиндеги сөздүктөрдө ал маанилер берилсе да, ал белгилер көбүнчө КӨҢҮЛ лексемасы аркылуу актуалдашат:

«*Же, илгери бул элде жоолашып калышса эки жактан эки баатыр ортого чыгып беттешип, бири мертинсе ошол мертинген баатыр жагындагы кошун жеңилди болуп кайра тартышып жүрүп берген, ошол сыяктуу бек мени менен жеке бетме - бет келишүүгө **көңүлдөнүп турат** дейлиби?*» (Т.Касымбеков, Manas UdS)

Көпчүлүк контексттерде бул *heart* менен *mind* бирге колдонулуп, эмоционалдык жана рационалдык сфераларды ажыратылып каралат: «*But, still in a faint, golden glow from her dandeleonine dream, she fingered the typewriter keys absently for a little while, with her **mind and heart** in the meadow lane with her young farmer*» (O. Henry, Springtime a la Carte).

Көп өлкөлөрдүн маданиятында жүрөктүн анатомиялык формасы башка объекттерди номинациялоодо концептуалдык негиз болуп кызмат кылат. Бул үлгү кыргыз жана англис тилдеринде да продуктивдүү, бирок ар башка лексикалык-семантикалык чөйрөлөрдө реализацияланат. Эки тилде тең «жүрөктүн калыбы» эң жаңы белгилерге кирет. Кыргыз тилинде жүрөктүн формасы ландшафттык жана этномаданий объекттерди мүнөздөөдө колдонулат. «Жүрөкчө» сөзү өтө бийик эмес дөңчөнү билдирип, рельефтин контурлары менен физиологиялык органдын формасынын окшоштугуна негизделет. «Жүрөк мончок» туюнтуусу коркуп калган балага ырым кылып тунук таштан жасалган жүрөк формасындагы тумарды түшүндүрөт. Мында формалык окшоштук этномаданий символикага, коргоо функцияларына, шилтеме кылат.

Англис тилинде дагы ушундай сыяктуу метафоралык механизм иштейт. «Heart-shaped» (жүрөк формасындагы) атрибутивдүү туюнтуусу ар кандай объекттерди сыпаттоодо кеңири колдонулат: «heart-shaped face» (жүрөк формасындагы жүз), «heart-shaped leaf» (жүрөк формасындагы жалбырак), «heart-shaped box» (жүрөк формасындагы куту). Символикалык контексттерде стилизацияланган жүрөк формасы сүйүүнүн универсалдуу визуалдык кодуна айланган. «Sweetheart neckline» (жүрөк формасындагы жака), «heart-shaped pond»

(жүрөк формасындагы көлмө) сыяктуу туюнтуулар дизайн, мода жана ландшафттык архитектурада колдонулат.

Өзгөчө семантикалык өзгөрүү карталык оюндардын терминологиясында байкалат. Англис тилинде «hearts» карталардын төрт түрүнүн бирөөсүнүн аты жана карта оюнунун аталышы катары колдонулат. Карталык системада hearts кызыл түстөгү жүрөк формасындагы символ тартылган карта. (*It was a playing card, the **jack of hearts**, and one corner was scorched and shrivelled by fire.* (M.E.Wilkins, The New English Nun).

Мотивациялоочу «ички органдар» белгилери түшүндүрмө сөздүктөрдө берилген эмес, бирок «ашказан» белгиси эки тилде тең, «калта» белгиси англис тилинде «семиз жер» белгиси катары жашыруун метафора түрүндө сакталып калган. (*I can see the land is **in good heart**, and I remember enough to know the extent of the estates.* (Longman Dictionary)).

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түшүнүктүк белгилери төмөнкү таблицада (Таблица №2) берилди (түшүндүрмө сөздүктөрдүн анализи 2-тиркемеде).

Таблица №2. Түшүнүктүк белгилер

№	Түшүнүктүк белгилер	Жүрөк	Heart
1	адамдын жүрөгү	+	+
2	жаныбарлардын жүрөгү	+	+
3	көкүрөк	+	+
4	сүйүү	+	+
5	боор оруу	+	+
6	тынчсыздануу	+	+
7	кайгы	+	+
8	коркуу	+	+
9	каардануу, жинденүү	+	-
10	сагыныч	+	+
11	кубаныч	+	+
12	эрдик, баатырдык	+	-
13	тайманбастык, чечкиндүүлүк	+	+
14	кайраттуулук	+	+
15	чыдамкайлык	-	+
16	эрк	+	+

№	Түшүнүктүк белгилер	Жүрөк	Heart
17	боорукер	+	+
18	мээримдүү	+	+
19	таш боор	+	+
20	ак ниеттүү	+	+
21	ишенимдүү	-	+
22	чынчыл	+	+
23	кең пейил	+	+
24	жупуну, жөнөкөй	-	+
25	арамдыгы жок	+	+
26	өзүмчүл	-	+
27	борбор, чордон	+	+
28	өзөк	-	+
29	маңыз / негиз	+	+
30	жүрөк формасы	+	+
31	карта оюну	-	+
32	вертикаль боюнча	+	+
33	айлана боюнча	+	-
34	толкуу	+	-
35	титирөө	+	+
36	акыл	+	+
37	эс тутум	+	+
38	ой	+	+
39	каалоо	+	+
40	ниет	+	+
41	семиз (жер)	-	+
42	жакшы көргөн адам	+	+

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түшүнүктүк белгилерин салыштырмалуу талдоо эки тилдик дүйнө таанымдардын ортоктук жана өзгөчө белгилерин аныктоого мүмкүндүк берет. №2 таблицада берилген 42 түшүнүктүк белгинин ичинен 31и (*адамдын жүрөгү, жаныбарлардын жүрөгү, көкүрөк, сүйүү, боор оруу, тынчсыздануу, кайгы, коркуу, ж.б.*) эки тилде тең актуалдашса, 7си англис тилине гана мүнөздүү (*чыдамкайлык, ишенимдүүлүк, жупунулук, ж.б.*), ал эми 4өө кыргыз тилине гана таандык (*каардануу, эрдик-баатырдык, айлана багыты, толкуу*). Бул сандык көрсөткүчтөр эки концепттин негизги түшүнүктүк ядросу бирдей болгону менен, алардын периферияларында маанилүү айырмачылыктар бар экендигин далилдейт.

Айырмачылыктардын табияты ал элдердин маданий-тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Кыргыз тилинде жүрөктүн «эрдик, баатырдык» белгисинин басымдуулугу 2.1-параграфта мотивациялоочу белгилердин деңгээлинде аныкталган көчмөндүк маданияттын баатырдык-эпикалык салтынын таасирин түшүнүктүк деңгээлде дагы бир жолу тастыктайт. Ал эми англис тилинде «чыдамкайлык» белгисинин басымдуулугу батыш маданиятынын рационалдуулукка жана эмоцияны көзөмөлдөөгө багытталгандыгын көрсөтөт. «Каардануу, жинденүү» белгиси кыргыз тилинде жүрөк менен байланышса, англис тилинде бул эмоция башка концепттер (head, mind) аркылуу берилет, бул акыл-эмоция чек арасынын англис тилинде айкыныраак бөлүнгөндүгүн көрсөтөт. Сөздүктөрдө «акыл», «ой» жана «ниет» белгилери эки тилде тең катталганы менен, алардын вербалдашуу механизми бирдей эмес: кыргыз тилинде «акыл» жана «ой» көбүнчө ЖҮРӨК лексемасы аркылуу түздөн-түз актуалдашат («жүрөгү билет», «жүрөгүнө келет», «жүрөгүмө сактайм»), ал эми «каалоо» жана «ниет» — көбүнчө КӨҢҮЛ лексемасы аркылуу берилет. Англис тилинде болсо бул үч маани тең түздөн-түз HEART лексемасында топтолот — бул «Heart» концептинин когнитивдик-волюнтативдик зонаны толугураак өзүнө сиңирип алганын, ал эми кыргыз тилинде бул зонанын ЖҮРӨК менен КӨҢҮЛ ортосунда бөлүштүрүлгөнүн көрсөтөт. Мейкиндиктик багыттарда дагы айырмачылык байкалат: жүрөктүн «вертикаль боюнча» (*жүрөгү оозуна келди, жүрөгү түштү, heart sank, heart rose*) кыймылы эки тилге тең мүнөздүү болгону менен, жүрөктүн «айлана боюнча» кыймылы (жүрөгү айланды), кыргыз тилинде гана колдонулат. Бул эки тилдик дүйнө таанымдардагы мейкиндиктик ориентациянын айырмачылыгын көрсөтөт.

Ошентип, түшүнүктүк белгилердин талдоосу эки концепттин түшүндүрмө сөздүктөрдө катталган синхрондук картинасын аныктап, 2.1-параграфта каралган мотивациялоочу белгилер менен түшүнүктүк белгилердин ортосундагы улантуучулукту көрсөттү. Түшүнүктүк белгилерди аныктоонун жана системалаштыруунун натыйжалары автордун Бектурова А.А менен бирге жазылган эмгегинде жарыяланган (Байгобылова Г.А., Бектурова А.А. Понятийные признаки концепта жүрөк/heart // Бюллетень науки и практики. 2023. № 12. DOI:

10.33619/2414-2948/97/64). Аныкталган белгилердин категориялык уюмдашуусу кийинки параграфта каралат.

2.3. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин категориялык белгилери

Адамдын тилдик аң сезиминде концепттерди категоризациялоо азыркы лингвокогнитологиянын актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. (А. Вежбицка, В.А.Маслова, В.И. Карасик, С.Г. Воркачев, А.П.Чудинов, С.Л. Fillmore, W.Labov, E.Rosh ж.б.). Тилдик категориялоо процесси, адам аң сезими менен улуттук тилдин категорияларды калыптандырууга тийгизген таасири, категориялардын түзүлүшү, алардын белгилерин сыпаттоо мүмкүнчүлүгү, ж.б. акыркы убакка чейин толук чечилбей келет.

Категориялык белгилер түшүнүктүк белгилер менен бир убакта өнүгөт. Категориялык белгилерге дименсионалдык (чен, өлчөм), квалитативдик (сапат), квантитативдик (сан), колоративдик (түс), мейкиндиктик, темпоралдык, баалык белгилер (мүлк, баалуулуктар, жалпы жана жеке баа (жакшы/жаман), рационалдуу, эмоционалдуу, пайдалуу, утилитарлык жана башка баалоо түрлөрү) (Колесов В.В. Концептология: учебное пособие. Кемерово: КемГУ, 2012. 18-б.).

«Heart» концептинин «оордук» белгилеринен оор (*I came home with a **heavy heart** and wondered how on earth I could foster vocations.* (BNC)), жана жеңил сын атоочтору жана алардын дериваттары аркылуу актуалдашат (*He had come away to this place with the **lightness of heart** which characterises those who put weariness behind.* (Dreiser, Sister Carrie)).

«Көлөм» белгиси чоң сын атоочу (*She's only small, but she's got a **big heart** and that's what counts,' said Roberts* (BNC)), жана кичуеүү (*She walked into the wholesale district, but as the thought of applying came with each passing concern, her **heart shrank.*** (Dreiser, Sister Carrie)), жана кеңейүү этиштери аркылуу вербалдашат. (*It was a grand boon doubtless; and independence would be glorious – yes, I felt that – that thought **swelled my heart.*** (Ch.Bronte, Jane Eyre))

«Жүрөк» концептинин дименционалдык белгилери *жеңилдөө* (Жана көптөн күттүргөн телефон чалуу болгондо гана, алар сезим көлүнө чөмүлгөндө, ал өз иштери тууралуу ага, ал эми ал – өзүнүкү тууралуу айтып берип, алар бири-бирине жакында жолугушарын убадалашкан соң гана **жүрөгү жеңилдей** түштү ... (Ч.Айтматов, Manas UdS)), кысылуу этиштери (Башы маң болду, бүгүнкү үмүттөнгөнү ишке ашпай калаарын түшүнүүдөн, кечиккендигинен **жүрөгү кысыла** баштады. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), жана жоон сын атоочу аркылуу актуалдашат (Жолборс кайрат, **жоон жүрөк**, Жологонго салгыдай Арылбаган чоң дүмөк. (фольк. Manas UdS)).

Ошондой эле аталган концептин «көлөм» белгиси кыйыр мааниде берилгени байкалды: *чоң* – тоо «Кебелбеген, кенебеген, эч коркконду билбеген, солк этпеген, баатыр. Барамын мен, Кызылдардын сабына, **Жүрөгү тоо**, Каармандар жанына» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)), *кичине* – томуктай «Ал **томуктай жүрөгүнө** ааламды батырды» (Ч.Айтматов, Manas UdS).

Англис тилиндеги концептин квалитативдик белгилери *simple* (жөнөкөй) (*His simple heart had taken to despairing more entirely from its very simplicity* (M.E.Wilkins, A New English Nun)), *hard* (катуу) (*She conceived a true estimate of Drouet. Crack my son over the head, will you, you **hardhearted**, murtherin' divil?* (Dreiser, Sister Carrie)), *soft* (жумшак) (*The placable and **soft-hearted** Briggs speechlessly pushed out her hand at this appeal* (Thackeray, Vanity Fair)), *tender* (назик) сын атоочтору аркылуу объективдешет (*We have known each other since we were little children, and I know his faults as no one else does; but he is too **tender-hearted** to hurt a fly.* (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes)).

Кыргыз тилиндеги «Жүрөк» концептинин квалитативдик белгилери *назик* (Анткени, жүрөгү сезгич, **жүрөгү назик**, ачуусу келсе да анын артында кайсы бир адамдыктын учкундары көрүнүп турат. (С.Раев, Manas UdS), *куркак* (Ал калың: биринчи, кийиктин он улагын, жыйырма түлкү, отуз карышкыр, кырк арстан, элүү ат, алтымыш чидер, жетимиш аркан, сексен каны жок **кургаган жүрөк** берсин деңиз. (фольк., Manas UdS)), *сезимтал* (Солк этти **сезимтал** байкуш жүрөк, «кач» деди, кача албады канча куу болсо да, «бери

апкелгиле ошону, тактап сурайлы дешкен го» деп байлады үмүт, азгырылды, ырсайып бет ала басты... (Т.Касымбеков, Manas UdS)). Ал эми «жумшак/катуу» белгилери катыга элек сөз айкашы (*Эч нерсе түшүнбөй, бирок байкеси тигинтип отурса али жүрөгү катыга элек наристе чыдай албай ыңылдап, эзиле бышактап кошо ыйлап турду.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *элжиретүү* этиши (*Жолдун ортосунда селейип каткан Жамийла, ошондо жүрөктү элжиреткендей, муңга чайылган, жалынычтуу көз караи менен бир топко чейин Даниярды узата карап анан кайра артынан сендиректей келет.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)), жана *таш* зат атоочтору аркылуу берилет (*Билеги жоон, таш жүрөк* Миң дөөнү аман коёбу Бул өңдөнгөн бадирек? (фольк. Manas UdS)).

Каралып жаткан концепттердин баалык-баалуулук белгилери:

- моралдык баа: *жакшы* «*To her, and indeed to all the world, he was a nice, good-hearted man*» (Dreiser, Sister Carrie), *жаман* «*They must be bad-minded and hearted, she imagined. Still, a place had been offered her*» (Dreiser, Sister Carrie);
- мүлктүк баа: *алтын* «*He had a heart of pure gold*» (BNC), *күмүш* (*The silver heart left the office, swinging and banging itself independently against the office furniture as it indignantly departed*) (O. Henry, The Romance of a Busy Broker),
- эстетикалык-гигиеналык баа: *таза* «*It shows, I think, that although the tramp is physically grotesque, he is actually pure at heart, like a 'ruined temple' which, although a wreck and a complete mess, is still arguably sacred and a place of purity*» (BNC), «*Менин жүрөгүм таза эле. Жапаш менен бирге өмүр сүрүп, эл үчүн эмгек сиңирсем дечү элем*» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015), жана *кир* белгилерин камтыйт. «*Анын жүрөгүндө кенедей да кири жок*» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 1980).

Квантитативдик белгилер эки тилде тең сейрек кездешет. Англис тилиндеги «Heart» концептине *жарым* белгиси мүнөздүү: «*At last she yielded enough to ask Hanson. It was a half-hearted procedure without a shade of desire on her part*» (Dreiser, Sister Carrie); кыргыз тилиндеги концепт болсо, эки квантитативдик белгилерин алып жүрөт: «*Коркок бала мен беле я, Кош жүрөгүм алгандай*» (фольк. Manas UdS).

Колоративдик белгилер да эки тилде тең өтө сейрек кездешет. «Жүрөк» концептинин колоративдик белгилери эки гана өң аркылуу берилет: *ак* (А аскербашы өз иши үчүн бирөөнү жумшамак деген али оюна келбеген, ишин мансап деп эсептебеген, **ак жүрөк**, таза болучу. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), жана *кара* (Кокондо туруп, бүткүл тайпанын көңүлүнө медегер болуп, чыйралтып, касам урган Насирдинге да, **кара жүрөк** залым жарымпашага каршы күрөш алпара беришибиз ылайык (Т.Касымбеков, Manas UdS)). Ал белгилер аталган сын атоочтордон сырткары *агаруу* (Курумбай кудасына берген сөзүн жокко чыгарган Осмонкулга эми **жүрөгү агарбай** калган (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015)), жана *караруу* этиштери аркылуу актуалдашат (*Кимиси чыккынчы болду экен? – деп жүрөгү карайды* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *Жүрөгүндө кара жок* сөз айкашы кайраттуу (*Эр эле жүрөгүндө карасы жок*, көгөрсө душманынан кун төлөткөн (фольк. Manas UdS)), жана *ак ниеттүү* маанилерин камтыйт (**Жүрөгүндө кара жок**, бажактаган Тезекбай эми чындоочудай тебетейин тизесине кийгизе, багжайды досуна (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)).

Англис тилдеги «Heart» концептинин бир гана *кара* колоративдик белгиси табылды: «*Anyone who hates Sister Jean and this level of happiness has a **black heart***» (<https://www.dictionary.com>).

Изилденип жаткан концепттердин мейкиндиктик белгилери көбүнчө образдык түрдө берилээри байкалды. «Heart» концептинин эң кеңири таралган мейкиндиктик белгилерине «ландшафт» кирет. Ал белги *деңиз* (*And Catherine has a **heart as deep** as I have; the sea could be as readily contained in that horse-trough as her whole affection be monopolized by him.* (E.Bronte, Wuthering Heights)), *адам жашабаган арал* (*My feelings towards Miss Dombey is of that unspeakable description, that my **heart is a desert island**, and she lives in it alone.* (Dickens, Dombey and Son)), *жол* (*They listened a few moments in silence, touched by the same feeling, only hers **reached her through the heart**.* (Dreiser, Sister Carrie)), *үй* (*As time passed away I became more calm; misery had her **dwelling in my heart**, but I no longer talked in the same incoherent manner of my own crimes; sufficient for me was the consciousness of them.* (M.W.Shelley, Frankenstein, or the Modern Prometheus)), *умарам* (*He was close*

to tears when he started to read a statement in which he **opened his heart** as never before. (BNC)), *capaй* (**In the depths of every heart there is a tomb and a dungeon**, though the lights, the music and revelry, above may cause us to forget their existence and the buried ones or prisoners whom they hide. (Hawthorne, The Haunted Mind)), *короо* зат атоочтору аркылуу объективдешет (*A man of Hurstwood's age and temperament is not subject to the illusions and burning desires of youth, but neither has he the strength of hope which gushes as a **fountain in the heart** of youth.* (Dreiser, Sister Carrie)).

Ал эми кыргызча концептин мейкиндиктик белгилери кыйла кенен. Аларга *асман* (Алтындан сенин күбөгүң, **Ай жаркырайт жүрөктө**. Күмүштөн сенин күбөгүң, **Күн жаркырайт жүрөктө**. (Сүйүү ырлары)), *көл* (**Айланып жүрөк — көлүмдө**, Ак чардак болуп учасың. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *өлкө* (Себеби **жүрөгүмдө** дайым элим, Сөздөрүн сөөлөт кылып багып карайм. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *гүлзар* (Тең келбес көлдүн сулуу чүрөктөрү, Ак гүлүң өнүп чыккан жүрөктөгү. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *бакча* (**Жел жүрсө жүрөгүндө** кубангансып, Жымыңдап **жалбырактар ыгып турду**. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *имарат* (**Салт билги Жаңгара ч бий кадырлуу датка тууганынын урматын аны сайын көтөрүп, ... колунда эмне бар болсо ошонун баарын төгүп, жүрөгүн ачып**, өлчөмсүз ыклас менен тосту. (Т.Касымбеков, Manas UdS), үй белгилери кирет (*Ушул тарбияны көрүп эр жеткен жигит карыганга чейин «мен кыргызмын» деген ишеними жүрөгүндө жашайт* (А.Барыктабасова, Manas UdS)).

Темпоралдык же убакыт белгилери көбүнчө кыйыр мааниде колдонулат. Мисалы, күндүз белгиси күндүн (*Күмүштөн сенин күбөгүң, **Күн жаркырайт жүрөктө**. (Сүйүү ырлары)*), ал эми түн айдын тийиши менен көрсөтүлөт (*Алтындан сенин күбөгүң, **Ай жаркырайт жүрөктө**. (Сүйүү ырлары)*). Англис тилинде жарык убакыт күндүз (*As if the sunshine of the day were met with answering **brightness in the hearts** of all who walked with favoured ground* (Wordsworth, «The excursion»)), аркылуу түшүндүрүлөт.

Эки тилдеги сезондук белгилерге *кыш* жана *жаз* кирет. *Кыш* белгиси муз (*Мурунку ысык жүрөгүм, **Муз болуп барат утуру**. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна*

жүз келем»)), жана *кыш* зат атоочтору жана алардын дериваттары (*Кыш болуп жалын жүрөк*, *кычыраган*, *Куш болуп*, *кош канаты бычыраган*. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *Sufficient without such guilt is this nightmare of the soul, this heavy, heavy sinking of the spirits, this wintry gloom about the heart, this indistinct horror of the mind blending itself with the darkness of the chamber*. (Hawthorne, The Haunted Mind)), ал эми *жаз* белгиси эрүү этиши аркылуу актуалдашат (*Тоңгон жүрөк эрип*, *каткан чер жазыла түшсүн*, *үйгө чакырып ырдагып бериниз десем караманча болбой койдуңуз эле...* (Т.Абдумомунов, «Сүйүү жана үмүт»)), (*And when she went out in the morning, instead of working, she went from office to office and let her heart melt away in the drip of cold refusals transmitted through insolent office boys*. (O. Henry, The Skylight Room)).

Метерологиялык белгилер англис тилинде *storm* (алай-дүлөй түшүү) этиши (*...they could be reunited by a brave deed of the man lover, ... by lover storming girl's heart, by lover making long and noble self-sacrifice, and so on, endlessly*. (J.London, Martin Eden)), *cold* (муздак) (*Many of them are extremely cold-hearted, have no good feeling for any class but their own, are distant – even hostile to all others; call them useless*. (Ch.Bronte, Shirley)), жана *warm* (жылуу) сын атоочтору аркылуу берилет (*She must have a warm heart, when she loved her father so, to give so much to me*. (E.Bronte, Wuthering Heights)).

Кыргыз тилиндеги «Жүрөк» концептинин аба-ырайы белгиси жылуу (Ал «Ниваны» токтотту, Элес ылдам түшүп, алдыңкы орундукка олтурду жана дароо анын жүрөгү ого бетер жылый түштү. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), ысуу (*Жүрөгү бир ысып*, *өлгөнү тирилгендей кубанып*, *оозуна сөз кирбей*, *комузду кармалап*, *сыйпалап*, *туруп калды*. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), жана муздоо этиштеринин жардамы менен вербалдашат (*Аны уксак Баштан тартып бутка чейин Дүрр – этип Муздайт жүрөк*, *муздайт дене*. (Б.Сарногоев, «Кошмо Штаттар, кулак сал»)).

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин категориялык белгилери төмөндөгү таблицада берилди (Таблица №3)

Таблица №3. Категориялык белгилер

№	Концепттердин белгилери	жүрөк	heart
1	<i>Дименсионалдык белгилер</i>		
	оорлук	+	+
	көлөм	+	+
2	<i>Квалитативдик белгилер</i>		
	жөнөкөй	-	+
	сезимтал	+	+
	назик	+	+
	катуу	(+)	+
	жумшак	(+)	+
	куркак	+	-
3	<i>Квантитативдик белгилер</i>		
	жарым	-	+
	эки	+	-
4	<i>Баалык-баалуулук белгилер</i>		
	моралдык	-	+
	мүлктүк	-	+
	эстетикалык, гигиеналык	+	+
5	<i>Колоративдик белгилер</i>		
	ак	+	-
	кара	+	+
6	<i>Мейкиндиктик белгилер</i>		
	ландшафт	+	+
7	<i>Темпоралдык белгилер</i>		
	сутканын бөлүгү	(+)	(+)
	сезон	+	+
	аба-ырайы	+	+

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин категориялык белгилеринин салыштырмалуу анализи эки тилдик дүйнө таанымдардын структуралык уюштурулушундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды так көрсөтөт. Дименсионалдык белгилер (оорлук, көлөм) эки концептте тең толук актуалдашса, квалитативдик белгилерде маанилүү айырмачылыктар байкалат. Англис тилинде «Heart» концептинин сапаттык мүнөздөмөлөрү (simple, hard, soft, tender-hearted, ж.б.) туунду композиттер аркылуу толук вербалдашса, кыргыз тилинде «Жүрөк» концептинин «катуу/жумшак» белгилери *катыга элек, элжиретүү, таш жүрөк* сыяктуу туюнтмалар аркылуу кыйыр берилип, *назик, куркак, сезимтал* белгилери

гана түз сын атоочтор менен актуалдашат. Квантитативдик белгилерден кыргыз тилине «эки/кош жүрөк» (тайманбастык), англис тилине «half-hearted» (кайдыгер) конструкциялары мүнөздүү, бул сандык метафоралардын маданий өзгөчөлүгүн чагылдырат. Баалык-баалуулук белгилер системасында англис тилинин артыкчылыгы так көрүнөт: «Heart» концепти моралдык (good-hearted, bad-hearted) жана мүлктүк (heart of gold, silver heart) маанилерди толук камтыса, кыргыз тилинде жүрөк негизинен эстетикалык-гигиеналык (таза/кир жүрөк) маанилер менен чектелет.

Колоративдик белгилер тилдик дүйнө таанымдардын маданий детерминациясын ачып көрсөтөт. Кыргыз тилинде «ак жүрөк» (жаман оюн жок, ак ниет) жана «кара жүрөк» (кара ниет) оппозициясы түшүнүктүк дуализмди түзөт. Ал эми англис тилинде «white heart» (ак жүрөк) сөз айкашы колдонулбайт, жана колоративдик белгилерден бир гана «black heart» колдонулары байкалды. Мейкиндиктик белгилер (ландшафт) эки тилде тең метафоралар аркылуу актуалдашат. Англис тилинде жүрөк деңизге, аралга, жолго, үйгө, сарайга теңештирилсе, кыргыз тилинде ал асман, көл, өлкө, гүлзар, бакча, имарат сыяктуу образдар аркылуу кыйла кенен мейкиндик катары концептуалдаштырылат. Темпоралдык белгилерде эки концепт тең бирдей мүнөздөлөт. Мисалы, сутканын бөлүктөрү кыйыр түрдө күн менен айдын, жарык менен караңгынын образдары аркылуу, ал эми сезондук (кыш, муз, эрүү) жана аба-ырайы (жылуу, ысуу, муздоо) белгилери метафоралар аркылуу берилип, универсалдуу болуп эсептелет. Жалпысынан алганда, англис тилиндеги «Heart» концептинин категориялык белгилери кыргыз тилиндегиге караганда толуктуураак вербалдашып, лексикалык-семантикалык өрүсү кеңирээк болсо, кыргыз тилиндеги «Жүрөк» концепти эмоционалдык-руханий сфераны тереңирээк чагылдырат. Бул анализ эки маданияттын өзгөчөлүктөрүн жана баалуулуктар системасын көрсөтөт. Категориялык белгилердин жети тибин бөлүп чыгаруунун натыйжалары автордун Бектурова А.А. менен бирге жазылган эмгегинде жарыяланган (Байгобылова Г.А., Бектурова А.А. Категориальные признаки концептов жүрөк и heart в киргизской и

английской языковых картинах мира // Бюллетень науки и практики. 2022. № 12.
DOI: 10.33619/2414-2948/85/76).

2-баптан алынган тыянактар

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин кыргыз жана англис тилдериндеги лингвомаданий өзгөчөлүктөрүнүн салыштырмалуу анализи тилдик дүйнө сүрөтүнүн универсалдуу жана улуттук өзгөчө белгилерин көрсөттү. Изилдөөнүн жыйынтыгында концепттин мотивациялоочу, түшүнүктүк жана категориялык белгилери системалуу түрдө талданып, эки маданияттагы «Жүрөк» концептине болгон мамиленин окшоштуктары жана айырмачылыктары аныкталды.

Изилдөө учурунда 8 этимологиялык сөздүк талданып, «ички, ичтеги», «борбор», «жан», «кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк» жана «кыймыл» деген беш когнитивдик моделге бириктирилген 36 мотивациялоочу белги аныкталды (Таблица №1).

«Ички, ичтеги» белгиси эки тилде тең жүрөктүн *дененин ичинде жайгашкан орган* мааниси менен байланыштуу болуп, кыргызча *терең, түпкүр* сөздөрү, англисче *depth, down* сөздөрү аркылуу вербалдашат. Бул моделдин варианты катары «ички органдар» белгиси бөлүнүп чыкты: кыргыз тилинин этимологиялык сөздүктөрүндө жүрөк сөзүнүн *ашказан, курсак, өт* маанилери, англис тилинде *kardia* сөзүнүн *ашказан* мааниси жана *kalon* сөзүнүн *ичеги-карын* маанисине барып такалышы белгиленди. Герман тилдеринин сөздүктөрүндө «калта» белгиси аялдын репродуктивдик органы (жатын) маанисине чейин кеңейген. Ошондой эле жүрөктүн «өпкө» белгиси кыргызча *дем алуу* этиши, англисче *sigh* зат атоочу аркылуу актуалдашары аныкталды.

«Борбор, чордон» эки тилде тең негизги универсалдуу белгилерге кирет. Эски Ирландияча *críde*, славянча *serda* «борбор» дегенди билдирет. Англис тилинде *HEART* лексемасы этимологиялык деңгээлде сүрөттүн, жалындын, табияттын, мезгилдин ортосун, ал эми *core* сөзү менен байланышта өсүмдүктөрдүн өзөгүн (розанын, карагайдын жүрөгү) белгилөө үчүн колдонулат. Кыргыз тилинде

«борбор» мааниси бир гана этимологиялык сөздүктө берилгени менен, жүрөк сөзү бир нерсенин эң маанилүү бөлүгү катары колдонулары мисалдардан аныкталды.

«Жан» белгиси «Жүрөк» концептинин эң сакралдуу аспекти чагылдырып, жүрөктү жандын жайгашкан жери, материалдык дене менен руханий жандын ортосундагы көпүрө, өмүр менен өлүмдүн чеги катары концептуалдаштырат. Эки тилде тең жүрөк менен жан синоним катары колдонулуп, бул байланыш параллелдүү фразаларда айкын көрүнөт: *жүрөгү/жаны жок, жүрөгү/жаны оозуна келүү; pour one's heart/soul out, bless one's heart/soul*, ошондой эле *heart and soul* бирдиги «толугу менен» маанисинде колдонулат.

«Кайраттуу, эр жүрөк» белгиси түрк элдери үчүн өзгөчө маанилүү. Түрк тилдеринде жүрөк сөзү жана анын дериваттары аркылуу кеңири көрсөтүлөт: *жүрөктүү/жүрөксүз, жүрөктү/жүрөксүз*. Адамда жүрөктүн болушу тайманбастыктын кепилдиги. Англис тилинде *courage* сөзү латынча *cor* уңгусунан келип чыкканы менен, «эрдик» мааниси 14-кылымда гана пайда болгон. Азыркы учурдагы «чечкиндүү» белгиси *have heart to/for* фразасы жана *hearten/dishearten* этиштери менен вербалдашат.

«Кыймыл» белгиси жүрөктүн эч токтобостон согуу табиятына таянат, жана йүр- «жүрүү, кыймылдоо» этишинен келип чыккан деп эсептелет. Кыргызча *козголуу, солкулдоо, толкуу, титирөө* ж.б. этиштер, англисче *quake, tremble, flutter* ж.б. этиштери аркылуу актуалдашат, ал эми жүрөктүн секирүү, ыргуу сценарийи (*leap, jump, bound*) эки тилде тең кеңири колдонулат. Жүрөктүн вертикаль жана айлана боюнча кыймылы, ошондой эле анын көлөмүнүн өзгөрүшү эки тилде тең көрсөтүлсө, ичинен сыртты карай (аңтарылуу) жана астынан үстүн көздөй (оодарылуу) кыймылы кыргыз тилинде гана катталды.

Каралган сөздүктөрдө эң сейрек кездешкен маанилерге HEART лексемасынын «эс» белгиси (*by heart*) жана ЖҮРӨК лексемасынын «көңүл» белгиси кирет. «Көңүл» белгисинин этимологиялык сөздүктө берилиши мотивациялоочу катмарда жүрөк сөзү ал маанини алып жүргөндүгүн бидгизет, жана *жүрөгү жибүү – көңүлү жибүү, жүрөгүндө кири жок – көңүлүндө кири жок, жүрөгү айнуу – көңүлү айнуу* сыяктуу синонимдик фразалар да ал ойду ырастайт.

Мотивациялоочу белгилердин эки концепт боюнча бөлүштүрүлүшү (Таблица №1) төмөнкүдөй сүрөттү берди: 36 белгинин 23ү «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринде тең катталып, эки тилдин ортосундагы жалпы концептуалдык уюткуну түздү. Беш белги – энергия, эмгекчилдик, боорукердик, кыймылдоо/басуу жана адеп-ахлак – бир гана «Жүрөк» концептине, сегиз белги – калта, өзөк, ишенимдүүлүк, каалоо, сүйүү, тынчсыздануу, эс тутум жана секирүү – бир гана «Heart» концептине таандык болуп чыкты. Жалпы саны боюнча «Жүрөк» 28, «Heart» 31 белги менен катталды.

Бул көрсөткүчтөр эки концепттин универсалдуу физиологиялык өзөгү бирдей болгону менен, алардын улуттук-маданий периферияларынын айырмаланарын тастыктайт: кыргыз тилинде концепт кайраттуулук, кыймыл жана адеп-ахлактык өзөк маанилерине карай тереңдесе, англис тилинде борбордук-структуралык, репродуктивдик (калта → жатын) жана рационалдык-когнитивдик (*by heart*) маанилерге карай кеңейген.

Түшүнүктүк белгилер концепттин семантикалык өзөгүн түзүп, анын негизги мааниси катары сөздүктөрдө берилет. Салыштырмалуу анализдин жыйынтыгында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин 42 түшүнүктүк белгиси аныкталып, алар орган, кан айландыруучу, дененин бөлүгү, сезимдер топтолгон жер, кыйынчылыкты жеңүүчү күч, мүнөз, руханий дүйнө, борбор, оюн, кыймыл, акыл жайгашкан жер, адеп-ахлактык сапаттар ж.б. топторго бөлүндү. Алардын бөлүштүрүлүшү (Таблица №2) төмөнкүдөй: 42 белгинин 31и эки тилде тең актуалдашып, жалпы түшүнүктүк ядрону түздү; 7 белги – чыдамкайлык, ишенимдүүлүк, жупунулук, өзүмчүлдүк, өзөк, карта оюну жана семиз жер – англис тилине, ал эми 4 белги – каардануу, эрдик-баатырдык, айлана боюнча кыймыл жана толкуу – кыргыз тилине гана мүнөздүү болду. Жалпы саны боюнча «Жүрөк» 35, «Heart» 38 белги менен катталды.

Органдык жана физиологиялык белгилер эки тилде тең негизги мааниде берилет. Жүрөк адамдын жана жаныбарлардын кан айландыруучу борбордук органы катары, «согуу» жана «уруу» касиеттери менен мүнөздөлөт. Жүрөктүн тушу жана көкүрөк белгилери да эки тилге тең мүнөздүү: колду жүрөккө коюу

жести сый-урмат, толкундануу же чарчоо, текебердик жана боорукерлик сыяктуу ар кандай эмоционалдык абалдарды чагылдырат. Мотивациялоочу катмардагы «ички органдар» (калта) белгиси түшүнүктүк деңгээлде да жашырын түрдө сакталып, «семиз жер» (англ. in good heart) сыяктуу колдонуулар аркылуу уланганы аныкталды.

Сезимдер топтолгон жер эң чоң топтордун бири болуп саналат. Эки тилде тең жүрөк сезимдердин топтолгон жери катары көрсөтүлөт. Сүйүү, боор оруу, коркуу, кайгы, кубаныч жүрөктө топтолот. Сүйүү белгиси өзгөчө кеңири: кыргызча жүрөк энчиленет, тартылат, жаралайт, эзет, күйөт, жалындайт, сагынат. Англисче *compassion, love, affection* маанилери, *sympathetic heart, sweetheart* туюндурмалар колдонулат.

Кыйынчылыкты жеңүүчү күч белгиси эки тилдеги улуттук өзгөчөлүктөрдү ачык көрсөтөт. Кыргызча *жүрөктүүлүк* эрдикти, баатырдыкты, ал эми *жүрөгү жоктук* коркоктуку билдирет. Баатырдык же коркоктук зооморфтук (арстан – коён), стихиялык (от – суу), мейкиндиктик (жүрөгү тоо) ж.б. белгилер аркылуу актуалдашат. Англис тилинде да баатырдык мааниси кездешсе да (*stout heart, brave of heart*), негизинен «эрк, чечкиндүүлүк, чыдамкайлык» мааниси басымдуу: *emotional strength, confidence and courage*.

Мүнөз белгиси эки тилде тең жүрөктүн адамдын мүнөзүнүн көрсөткүчү экендигин чагылдырат. Жакшы сапаттарга боорукердик, чынчылдык, кең пейилдик, жупунулук (*kind-hearted, warm-hearted*), ал эми жаман сапаттарга таш боордук, өзүмчүлдүк, мерездик (*cruel hearted*) кирет. Адамдын мүнөзү кыргыз тилинде *ак жүрөк – кара жүрөк, таза жүрөк – кир жүрөк, муз жүрөк – таш жүрөк* оппозициялары аркылуу сүрөттөлөт.

Борбор белгиси «Heart» концептинин негизги маанилеринин бири. Борбор конкреттүү жана абстракттуу заттарда болот: жашоонун, теориянын, проблеманын, иштин маңызы. Жүрөк адамдын жан дүйнөсүнүн борбору, ал эми жүрөктүн борбору – анын эң негизги, эң ыйык бөлүгү (*heart of hearts, heart's core*).

«Акыл», «эс тутум», «ой», «каалоо», «ниет» белгилери сейрек кездешсе да, эки тилде тең симметриялуу сакталган. «Heart» концептинин «intellect» белгиси

бир канча фразада актуалдашат (*heart knows, heart understands*), жана көп учурда *heart* менен *mind* чогуу колдонулат. «Жүрөк» концептинин «акыл-эс» белгиси *түшүнүү, билүү, угуу, көрүү* этиштери аркылуу актуалдашат. Айырма каалоо жана ниет маанилеринде байкалат: мотивациялоочу катмарда жүрөк «көңүл» мазмунун толук камтыса, түшүнүктүк деңгээлде бул маанилер көбүнчө чектеш КӨҢҮЛ лексемасы аркылуу берилет. Бул бөлүштүрүлүш 3.2-параграфта кеңири каралат.

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу жана түшүнүктүк белгилеринин талдоосу эки башка элдин дүйнө көрүшү алардын тилдик аң-сезиминде кандай калыптанганын жана өнүккөнүн көрсөттү. Кан айландыруучу борбордук орган, көкүрөк, сезимдердин топтолгон жери, кыйынчылыкты жеңүүчү күч, борбор, кыймыл мотивациялоочу белгилери өзгөрүүсүз калып, мүнөз, карта оюну, жүрөк символу сыяктуу жаңы белгилер кошулганы байкалды. Ал эми адеп-ахлактык белгилер, акыл жайгашкан жай, ички органдар жашырын метафоралар катары фразаларда сакталган.

«Heart» концептинин категориялык белгилеринин ичинен дименсионалдык белгилерге *салмак (heavy/light heart)*, жана *көлөм (big heart, shrink/dilate)* кирет, ал эми кыргыз тилинде ал белгилер *жеңилдөө, кысылуу* этиштери жана *жоон* сын атоочу аркылуу, ошондой эле кыйыр түрдө *тоо* (чоң) жана *томуктай* (кичине) образдары менен актуалдашат.

Квалитативдик белгилер англисче *simple, hard, soft, tender-hearted* композиттери аркылуу, кыргызчада *назик, кургак, сезимтал* сын атоочтору жана *катыга элек, элжиретүү, таш жүрөк* туюнтмалары аркылуу вербалдашат.

Баалык белгилерге *моралдык (good/bad-hearted)*, *мүлктүк (gold/silver heart)*, *эстетикалык (pure heart, таза/кир жүрөк)* кирет. Англис концепти үч типтеги бааны тең толук камтыса, кыргыз концепти негизинен эстетикалык-гигиеналык баа менен берилип, бул эки лингвوماданияттын баалуулук багыттарынын айырмасын чагылдырат.

Квантитативдик белгилер сейрек кездешээри белгилүү болду. Англис тилинде *жарым (half-hearted)*, ал эми кыргыз тилинде *эки* (эки жүрөк, кош жүрөк) белгиси табылды.

Колоративдик белгилерден кыргыз тилинде *ак жүрөк* (жакшы), *кара жүрөк* (жаман) фразалары жана *агаруу/капаруу* этиштери, ал эми англисчеде болгону бир өң *black heart* аныкталды.

Мейкиндиктик белгилер эки тилде тең ландшафт метафоралары аркылуу берилет: англис тилинде *деңиз, арал, жол, үй, сарай* образдары, кыргыз тилинде *асман, көл, өлкө, чер, бакча, гүлзар* ж.б. образдары колдонулат.

Темпоралдык белгилер негизинен кыйыр мааниде берилип, эки концепт үчүн универсалдуу болуп саналат: сутканын бөлүктөрү *күн/ай, жарык/караңгы* образдары аркылуу, «сезон» белгиси *кыш, муз* зат атоочтору жана *эрүү, melt* этиштери аркылуу, «аба ырайы» белгиси англисче *storm* этиши менен *cold/warm-hearted* сын атоочтору, кыргызча *жылуу, ысуу, муздоо* этиштери аркылуу актуалдашат.

Жалпылап айтканда «Жүрөк» концепти эки маданиятка тең тиешелүү универсалдуу символ. Ал концепттин адамдын физиологиялык, эмоционалдык, интеллектуалдык жана руханий жашоосунун борбору катары колдонулушун «ички», «борбор», «жан», «кыймыл» белгилеринин эки тилде тең сакталып калышы тастыктап турат.

«Жүрөк» концептинин улуттук өзгөчөлүгү «кайраттуулук, эрдик» белгисинде айкын көрүнөт. Кыргызча жүрөк тайманбастыктын, баатырдыктын символу болсо, англисче чечкиндүүлүк, эрк, чыдамкайлык маанилери басымдуу. Бул түрк элдеринин согуш маданиятынын тилдик аң-сезимде чагылдырылышын көрсөтөт.

Эки тилдеги концепт үчүн бардык сезимдик белгилер, жана алардын ичинен сүйүү белгиси эң кеңири колдонулаары байкалды. Кыргызча сүйүү жүрөккө физикалык таасир тийгизүүчү күч (энчилейт, жаралайт, эзет, күйөт) болсо, англисче ал символикалык жана абстракттуу түрдө берилет.

Мүнөз белгилери жакшы жана жаман сапаттарга бөлүнүп, кыргызчада колоративдик (ак/кара), стихиялык (муз/таш), баалык (таза) белгилер, англисчеде аналитикалык сын атоочтор (*good/kind/warm/cold-hearted*) аркылуу актуалдашкандыгы белгилүү болду.

Категориялык белгилерден дименсионалдык, квалитативдик, жана баалык белгилер кеңири колдонулуп, квантитативдик жана колоративдик сейрек кездешээри, ошондой эле мейкиндиктик жана темпоралдык белгилер образдык мааниде, метафоралар аркылуу актуалдашары аныкталды.

Мотивациялоочу жана түшүнүктүк катмарларда орток бөлүк басымдуулук кылат: тиешелүүлүгүнө жараша 64 (23/36) жана 74 (31/42) пайыз (категориялык белгилер типтер боюнча ажыратылгандыктан, мындай эсепке келбейт). Универсалдуу менен этноспецификалыктын мындай катышы концепттин структурасынын касиети катары бир гана белгилердин инвентарында эмес, ошол белгилерди камтыган фразеологиялык бирдиктердин котормо дал келүүлөрүндө да көрүнүүгө тийиш; 3-бапта бул катыш образдык жана символдук катмарларда, ошондой эле котормо материалында каралат.

Эки катмардын жыйынтыгы боюнча концепттердин ортосундагы эң көрүнүктүү айырма – «ички дүйнө» талаасынын уюштурулушу. Англис тилинде акыл, ой, каалоо, ниет маанилери HEART лексемасына топтолсо, кыргыз тилинде алар ЖҮРӨК менен КӨНҮЛдүн ортосунда бөлүштүрүлгөн; мотивациялоочу катмарда жүрөк сөзүнүн өзү «көңүл» маанисин камтып турганы бул ажыроонун тарыхый жол менен калыптанганын көрсөтөт (3.2-параграфта кеңири каралат).

Жыйынтыктап айтканда, «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин салыштырмалуу изилдөөсү тилдик дүйнө таанымдын универсалдуу жана улуттук өзгөчө касиеттерин аныктоого, эки элдин маданий баалуулуктарын жана дүйнө көрүштөрүн түшүнүүгө мүмкүндүк берди. Кыргыз тили кайраттуулук-баатырдык жана адеп-ахлактык-эмоционалдык векторду, англис тили структуралык-рационалдык векторду тандап өнүккөн – бул эки вектор 3-бапта образдык жана символдук материалда кайра ырасталат. Концептуалдык анализдин методологиясы тилдик материалдын ар кыйла катмарларын (этимологиялык, лексикографиялык, текстуалдык) системалуу изилдөөгө, концепттин түзүлүшүн жана өнүгүшүн реконструкциялоого шарт түзөт.

3-БАП. «ЖҮРӨК» ЖАНА «HEART» КОНЦЕПТТЕРИНИН ОБРАЗДЫК, СИМВОЛДУК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ ЖАНА КОТОРМО ЭКВИВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ

3.1. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдык белгилери

Образдуу каражаттар – сезүү жана көрүү элементи камтыйт, эки өлчөмдүү мүнөзгө ээ, ассоциативдик түрдө кабыл алынат жана кептин экспрессивдүүлүгүн жана көрсөтмөлүүлүгүн жогорулатуучу функцияны аткарат. (Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. СПб.: Наука, 1993. 89-б.).

Образдуулук чындык менен анын чагылдырылышын жана түшүнүлүшүн байланыштыруучу функцияны аткарат. Образ – чындыктын мүмкүн болушунча алыстатылган жана орточолоштурулган көрүнүшү. Бирок ошол эле учурда ал чындык жөнүндө ой жүгүртүүгө таасир этүүчү рычагдардын бири катары белгилүү бир маданиятта чындыкты өзгөртүүчү фактор да болуп саналат. (Песина С.А. Философия языка. М.: Флинта, 2014. 300-б.)

Арутюнованын пикири боюнча кандайдыр бир образды кабылдоо, эс тутум, элестетүү жана жашоодогу топтолгон таасирлер түзөт, ал эми метафора объекттердин бир классы жөнүндө түзүлгөн образын башка класска же башка класстын белгилүү бир өкүлүнө карата колдонот. (Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 318–323-бб.)

Дж.Лакофф «Метафоры, которыми мы живем» атуу эмгегинде «Метафора тилге же сөзгө гана таандык эмес. Адамдын ой-жүгүртүү процессинин өзү метафоралык мүнөздө болгондуктан, адамдын концептуалдык системасы метафора аркылуу түзүлөт.» деген оюн билдирет. Анын айтымында адамзаттын жашоосунун бардык чөйрөлөрү тилде концептуалдык метафоралар менен чагылдырылат, бирок күнүмдүк кепте колдонулган лингвистикалык сөз айкаштар өзүнүн образдуулугун жоготкондуктан, эне тилинде сүйлөгөндөр үчүн байкалбай калат. (Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. М.: Эдиториал УРСС, 2004. 27-б.)

Арутюнова Н.Д. дагы Дж.Лакоффтун оюн кайталайт: «Сенсордук механизмдердин өзгөчөлүктөрү жана алардын психикага тийгизген таасири адамга

салыштырылгыс нерсени салыштырып, ченелбегенди ченөөгө мүмкүндүк берет. Бул аппарат тынымсыз иштеп, ар кандай дискурста метафораны жаратат. Күнүмдүк колдонууда метафора өчүп, жалпы негизде тилдин сөздүк курамына кирет.» (Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 374-б.)

Образдык белгилердин келип чыгышы көп изилдөөчүлөр үчүн кызыгуу жаратат, анткени концептуалдык метафоралар улуттук жана маданий мурастарды чагылдыруунун өзгөчө формасы болуп саналат. «Өз маданиятындагы символдорду билгенде гана, өчүп калган метафоралардын негизинде жайгашкан образдарды пайда кылуучу ой жүгүртүү механизм түшүндүрүүгө болот.» (Бакирова А.А. Ментальные образования звезда и star в русской и английской лингвокультурах: дис. ... канд. филол. наук. Тверь, 2020. 105-б.)

3.1.1. Жансыз табияттын образдык белгилери

Жансыз табияттын концептуалдык метафораларына стихиялык, заттык, буюмдук, тамактык жана артефакттык моделдер кирет.

1. Стихиялык белгилер

Табият стихияларынын негизги элементтери – от, суу, жер жана аба – адам организмдеги кан айлануу жана зат алмашуу процесстерин камсыз кылуучу борбордук орган катары жүрөктүн концептуалдаштырылышында өзгөчө роль ойнойт. Бул стихиялык белгилер жүрөктүн физиологиялык функцияларынан тышкары, анын эмоционалдык жана символикалык мааниси менен тыгыз байланышта турат.

Жүрөктүн «суу» белгиси эки тилде тең эң продуктивдүү когнитивдик моделдердин бири болуп саналат. Дж.Купердин айтымында «Жүрөктүн каны – бул өмүр» (Купер Дж. Энциклопедия символов. М.: Золотой век, 1995. 237–238-бб.), ал эми М.В. Пименова «Жүрөк тирүүлүктүн ички суу булагы» деп белгилейт. (Пименова М.В. Концепт Сердце. Образ. Понятие. Символ. Кемерово: КемГУ, 2007. 31-б.) Кыргыз тилинде «Жүрөк» концептинин «суу» когнитивдик модели бир катар динамикалык этиштер аркылуу актуалдашат:

- чайпалуу «Жүзүңдү көрө калганда, жүрөгүм менин зыры этти, козголуп **жүрөк чайпалды**, ким экениң билбеймин, атыңды мурун айтпады» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
 - толкуу «Барабыз улуу максат – ал чоң үйгө. Баарыбыз **толкуп жүрөк**, толуп билек» (Б.Сарногоев, «Жашасын»),
 - болкулдоо «Ошо Гекесинин алдында эт **жүрөгү болкулдап**, өңгүрөп ыйлап жиберер абалда калды Текеси» (Т.Касымбеков, Manas UdS)) этиштери менен,
 - көл «Айланып **жүрөк — көлүмдө**, Ак чардак болуп учасың» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
 - ташкын «Бу кандай жаштык талабы **жүрөктө ташкын** сыйбаган» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
 - толкун «Деңиз – акын, **жүрөк – толкун**, шамал – шык». (Кыргыз поэзиясынын антологиясы) зат атоочтору менен актуалдашат.
- Англис тилинде «Heart» концептинин «суу» белгилери
- *depth* зат атоочу («*The poorly clad girls who went blowing by her window evenings, hurrying home from some of the shops of the West Side, she pitied from the **depths of her heart***» (Dreiser, Sister Carrie),
 - *pour* «*Richards, culprit Richards, alone **poured out her heart** in broken words of welcome*» (Dickens, Dombey and Son),
 - *melt* этиштери менен актуалдашылганы байкалды «*And when she went out in the morning, instead of working, she went from office to office and let her **heart melt** away in the drip of cold refusals transmitted through insolent office boys*» (O. Henry, The Skylight Room). Бу метафоралар жүрөктүн эмоционалдык толкундануусун сууга мүнөздүү табигый көрүнүштөр аркылуу концептуалдаштырат.

Эки тилдеги «суу» моделинин лексикалык толукталышы бирдей эмес: кыргыз тилинде метафоралар реалдуу суу объекттеринин аталыштары аркылуу (көл, ташкын, толкун), англис тилинде абстракттуу мейкиндик түшүнүгү (*depth*) жана процесстик этиштер (*pour*, *melt*) аркылуу курулат. Айырма донордук

чөйрөнүн абалы менен түшүндүрүлөт: кыргыз тилинде «Суу» концепти жогорку номинативдик тыгыздыкка ээ болуп (Kalieva K.A., Naimanova Ch.K., Baygobylova G.A. [ж.б.]. Representation of the Concept "Water" in Literature: An Eco-Feminist Perspective // BIO Web of Conferences. 2024. Vol. 107. Art. 05005), метафоралык которулушка даяр конкреттүү образдарды берет. Демек, «суу» модели эки тилде тең катталганы менен, анын образдык толукталышы донордук концепттин лексикалык уюшулушу менен шартталат.

«Муз» концептуалдык модели «суу» макромоделинин варианты катары колдонулат. Эки тилде тең жүрөктүн «муз» белгиси аркылуу эмоционалдык салкындык же сезимдердин тоңушу чагылдырылат. Бул белги кыргыз тилинде муз зат атоочу (*Эгерде андай эмес башкача болсо, эгерде ал дити сунсак, жүрөгү муз болсо, жаратылыш аны кандай гана таңдайы жок обончу кылбасын, ал азыр минтип ырдай албайт эле* (Ч.Айтматов, Manas UdS)), жана тоңуу этиши (**Жүрөк тоңгон** суукта жылуу жазсын жаркындуу. (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»)), ал эми англис тилинде *ice* зат атоочу (*He told me and my own heart grew cold as ice as I listened.* (Doyle, His Last Bow)) менен объективдешет.

«Аба» белгиси кыргыз тилиндеги концептке гана мүнөздүү жана шуулдоо этиши менен объективдешет: *«Курмандын чаап келгенин көргөндө эле жүрөгү шуу ден, бардыгын түшүндү»* (Ч.Айтматов, Manas UdS).

Жүрөктүн «от» концептуалдык модели эң продуктивдүү жана семантикалык жактан байыркы стихиялык белгилердин бири болуп эсептелет. Кыргыз тилинде жүрөктүн «от» модели көптөгөн концептуалдык метафоралар аркылуу актуалдашат. Жүрөктүн жалыны түшүнүгү ички сезимдердин күчтүүлүгүн жана тазалыгын отко теңеп көрсөтөт:

«Анткени менен, бул сүрөт мен үчүн дүйнөдө эң кымбаттуу зат, анткени жүрөктүн эң асыл, алгачкы жалынын мен ушул сүрөткө бергенмин» (Ч.Айтматов, Manas UdS)

«Жүрөк» жагылат, тутандырылат деген метафоралар сезимдердин козголушун от жагуу процессине теңештирет.

«*Ойлоп өткөн чагыңды От жүрөгүң жагылды*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

«*Өзүң гана тутандырган бир кезде Өчөөр эмес жүрөгүмдүн жалыны*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

Күчтүү эмоциялардын таасиринен жүрөк күйөт (*Ата-энелүү балдарды, Көргөндө күйөт жүрөгүм.* (Арман ырлары)), алоолойт (*Антсе да ойлоп кыйналып, Алоолоп күйөт жүрөгүм.* (Арман ырлары)), өрт болот (*Санаага жүрөк өрт болду, Боздогон күнүм көп болду.* (Арман ырлары)). Бул сыяктуу этиштик туюндуруулар отко мүнөздүү касиеттерди жүрөккө жүктөйт.

Кызык туудурган метафораларга жүрөктүн жалынсыз күйүшүн киргизсек болот: «*Жарк этип үйдөн сен чыксаң, Жалынсыз күйөт жүрөгүм*» (Сүйүү ырлары)). Бул образ ички азаптын көзгө көрүнбөгөн табиятын чагылдырат.

Жүрөктүн түтөшү (*Тамызылып унутулган чылымдай, Түтөйт жүрөк сүйүү отуна жылынбай.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), чок болушу (*Күндө ыйлайм, арманым күч, жүрөгүм чок.* (Арман ырлары)), өчүшү (*Өзүң гана тутандырган бир кезде, Өчөөр эмес жүрөгүмдүн жалыны.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)) аркылуу жүрөктүн отко мүнөздүү ар түрдүү абалдарды көрсөтүлөт.

«Heart» концептинин «от» белгиси *glow* (*These reflections have dispelled the agitation with which I began my letter, and I feel my heart glow with an enthusiasm ... the soul may fix its intellectual eye.* (M.W.Shelley, *Frankenstein, or the Modern Prometheus*)), жана *burn* («*I swear,*» he cried, «*by the sun, and by the blue sky of Heaven, and by the fire of love that burns my heart, that if you grant my prayer, while they exist you shall never behold me again*» (M.W.Shelley, *Frankenstein, or the Modern Prometheus*)) этиштери менен актуалдашып, жүрөктөгү күчтүү сезимдердин отко окшош табиятын баса белгилейт.

Жүрөктүн «жер» концептуалдык модели *топурак* белгиси менен тыгыз байланышта турат. Кыргыз тилинде жүрөктө *гүл өнөт* метафорасы аркылуу жүрөк жерге, ал эми сезимдер өсүмдүктөргө салыштырылат:

«Тең келбес көлдүн сулуу чүрөктөрү, Ак гүлүң өнүп чыккан жүрөктөгү»
(Кыргыз поэзиясынын антологиясы)

Англис тилинде «Heart» концептинин «жер» белгиси продуктивдүү моделдерге кирет. Бул белги *root* (*I have to tell you, that for four years you have been growing in my tutor's heart, and that you are rooted there now. (Ch.Bronte, Shirley)*), *sow* (*To sow in her heart cravings for social position. (Hardy, The woodlanders)*), *plant* (*So I got up in haste, and, and, taking the knife, ... I fell heavily upon the youth holding in my hand the knife, which ... buried itself, as if planted in youth's heart. (Burton, The Arabian Nights)*) этиштери менен объективдешет.

Кыргыз тилинде «жер» элементинин бөлүгү катары *таш* (*Кантейин короолорго кол салдырды, Боору таш, жүрөгү таш ачкачылык. (Т.Кожомбердиев «Оттон өскөн кызыл гүл»)*), жана *кен байлык* (*Бүткүл элдин жүрөк каны, Кен байлыгы жердеги. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)*) белгилерли дагы стихиялык белгилерге кирет.

Англис тилиндеги «таш» когнитивдик моделинин белгилери *stone* (*«I don't know,» he laughed, «unless just by loving you, for I loved you hard enough to melt the heart of a stone, much less the heart of the living, breathing woman you are».* (Dickens, Martin Eden)), *flint* (*But my heart was flint, for he endured nothing which my innocent darling hadn't felt before him. (Doyle, His Last Bow)*), *marble, paving-stone* (*I often wish my heart was a marble slab, or a paving stone. (Dickens, Dombey and Son)*) зат атоочтору, аркылуу актуалдашат, жана бул белги жүрөктүн катуулугун, сезимдердин жоктугун же эмоционалдык кыстоону чагылдырат.

2. Заттык белгилер

«Жүрөк» концептинин заттык метафоралары лингвомаданияттык өзгөчөлүктөрдү чагылдырып, адам психикасынын ар түрдүү абалдарын материалдык дүйнөнүн объектилери аркылуу концептуалдаштырууга мүмкүндүк берет. Бул метафоралык моделдер жүрөктүн эмоционалдык, физикалык жана символикалык касиеттерин конкреттүү заттардын мүнөздөмөлөрү менен байланыштырып көрсөтөт.

«Күйүүчү зат» когнитивдик модели «Жүрөк» концептинин заттык метафораларынын ичинен эң продуктивдүүлөрүнүн бири болуп саналат. Кыргыз тилинде бул модель биринчи кезекте күйүү этиши менен актуалдашат

«*Жарк этип үйдөн сен чыксаң, Жалынсыз **күйөт жүрөгүм***» (Сүйүү ырлары)

Күчтүү эмоционалдык абалдарда жүрөк күйүүчү заттын касиеттерин алат. Кайгы жүрөктү куйкалайт (*Береги биздин маңдайыбызда калың апийимде жүргөн үч дуңгандын бири, Бежинден чыкканы, кырк жылдан бери жаңы эсине түшүп тургандай кишинин **жүрөгүн куйкалаган** бир түрдүү муңдуу, каралуу, обон салып узакка созуп, ысык күндү калтыратып барып коё коёт.* (М.Элебаев, «Узак жол»)), өрттөйт (*Ичтеги арман, ичтеги от жалындап-жалындап Жыпардын **жүрөгүн өрттөйт**.* (С.Карачев, «Эрксиз күндөрдө»)),

«Heart» концептинин «күйүүчү зат» белгиси

- *flame* (*The **flame** that feeds upon my **heart** fades or flares, by wild winds controll'd*) (Ch. J.Brennan, The Twilight of Disquietude),
- *fire* зат атоочтору («*When from Heavens I saw her first descend My **heart** took **fire**, and only burning pains They were my pleasures – they my Life's sad end; Love pour'd her beauty into my warm veins*» (Keats. Translated from a Sonnet of Ronsard),
- *burn* «*Birds, yet in freedom, shun the net Which Love around your haunts hath set; Or, circled by his fatal fire, Your **heart shall burn**, your hopes expire*» (Byron, Translation of a Romaic Love Song),
- *inflame* «*A few adroit words, one or two knowing tender glances of the eyes, and his **heart was inflamed** again and his doubts and suspicions forgotten*» (Thackeray. Vanity Fair),
- *kindle* «*For then her **heart shall kindle*** (Wordsworth, The excursion)), жана *strike* (*It **strikes** to the **heart** of all life, animate and inanimate*» (Dreiser, Sister Carrie) этиштери аркылуу объективдешет. Бул метафоралык мисалдар жүрөктү күйүүчү материалга теңештирип, адамдын жүрөгүндөгү эмоционалдык реакцияларды ар түрдүү интенсивдүүлөктөгү күйүү процессине окшоштугун баса белгилейт.

«Күйүүчү зат» когнитивдик моделинин варианты «жарылуучу зат» белгиси жүрөктүн эмоционалдык толкундануусунун эбегейсиз күчүн чагылдырат. Кыргыз тилинде күйүттөн, кайгыдан, коркуудан жүрөк *жарылат* (*Бир күнү таң эрте үйүрдө жүргөн Гүлсарыны көрүп, Танабай кубанганынан жүрөгү жарыла жаздады.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)), *атат* (*Муну көрүп Мусулманкулдун жүрөгү атып кетти.* (Т.Касымбеков, Manas UdS). Англис тилинде «жарылуучу зат» белгисин вербалдаштыруу үчүн *burst* этиши колдонулат: «*The heart of poor Freckles almost burst with dull pain and his great love for her*» (Stratton-Porter, Freckles). Бул белги аркылуу жүрөктү жарылуучу заттын деструктивдүү табиятына теңештирип, анын эмоционалдык чыңалуусунун чексиз эмес экендигин метафоралык жол менен көрсөтөт.

«Жүрөк/Heart» концептилеринин башка заттык метафораларына металлдар менен байланышкан когнитивдик моделдер кирет.

- *коргошун* «*Кара жалгыз бир башы, сан кишиге теңебес, сан-сагаксыз жоо келсе, шашылып койор бенде эмес, коргошун жүрөк, жел билек, корко турган мен эмес*» («Манас» Manas UdS), «*My heart had turned to lead*» (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes),
- *металл* «*Мен мынча неге күйөмүн? Металлдан болбой жүрөгүм*» (Сүйүү ырлары), *алтын* «*Not very prepossessing externally, as you can see, but a heart of gold, and devoted to the child*» (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes),
- *күмүш* «*The silver heart left the office, swinging and banging itself independently against the office furniture as it indignantly departed*» (O. Henry, The Romance of a Busy Broker),
- *болот* «*Rose was to have a fine, generous soul, a noble intellect profoundly cultivated, a heart as true as steel, but the manner to attract was not to be hers*» (Ch.Bronte, Shirley),
- *темир* «*And to that subtly a heart of iron. Yet the young Lady makes it melt.* » (Fletcher, The Island Princess),

- *магнит* («Бир күч бар сенде сыйкырдуу, **Акындын тарткан жүрөгүн**» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Бул метафоралар жүрөктүн катуулук-жумшактык, баалуулук, тартуу күчү сыяктуу ар түрдүү касиеттерин металлдардын физикалык мүнөздөмөлөрү аркылуу концептуалдаштырат. Мисалы, «алтын жүрөк» метафорасы адамдын ички баалуулугун, жакшылыгын билдирсө, «темир жүрөк» түшүнүгү эмоционалдык катуулукту же чыдамкайлыкты чагылдырат. Жүрөк-магнит анын тартуу күчүн, адамдарды же сезимдерди өзүнө тартуу касиетин көрсөтөт.

Англис тилинде жүрөк *чопого* (*Well, this cold **clay** clod was man's **heart**.* (Browning, In a Year)), жана *чаңга* салыштырылат, (*A wicked whisper came, and made my **heart** as dry as **dust*** (Coleridge, The Rime of the Ancient Mariner)), жана эмоционалдык кууркактыкты же сезимсиздикти метафоралык жол менен билдирет.

«Катуу/жумшак зат» когнитивдик моделдери жүрөктүн текстуралык мүнөздөмөлөрүн чагылдырат жана адамдын эмоционалдык абалы менен байланышын көрсөтөт. Катуу затка *так калат* (*Сууга жуусам, отко алсам өчпөдү **Жүрөгүмдө** сүйүү салган асыл **так**.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *жик кетет* (*Ошондон бери кыздын **жүрөгүнө жик кетип**, атасы менен сүйлөшпөй жүрөт* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015)), *сынат* (*She will have no heed of me, and my **heart will break*** (Wilde, The Nightingale and the Rose)), *ал жибийт* (*Ырас Түкө, дале жашсың, жигитсиң, Ырың менен эл **жүрөгүн жибиттиң*** (Б.Сарногоев, «Түмөнбай акынга»)). Бул метафоралар жүрөктү катуу, бирок сына турган материалга теңештирип, анын эмоционалдык таасирлерге берген реакциясын көрсөтөт.

Жумшак зат *эзилет* (*Тыңшап, **эт-жүрөгү кайра эилип**, жаны кайра ным чычала болуп күйүп жатты.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *элжирейт* (*Сейде **жүрөгү элжиреп**, аны көзүнөн, маңдайынан өптү, – уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)), *эрийт* (*Might have **dissolved his heart** into tenderness* (Wordsworth, The Excursion)), *жанчылат* (*Жалгызы элем бирөөнүн, **Жанчылып барат жүрөгүм.*** (Арман ырлары)). (*Танабай болсо, коштошорунда досунун **жүрөгүнө ийнедей сайылып**, чоктой куйкалаган сөздөрдү айтып салып,*

артына бир кылчайып койбостон кетти (Ч.Айтматов, Manas UdS)), (Т.Касымбеков, Manas UdS), Бул сөз Мала-хандын жүрөгүнө тикендей келип сайылды. (Т.Касымбеков, Manas UdS), «Look, look!» cried the Tree, «the rose is finished now»; but the Nightingale made no answer, for she was lying dead in the long grass, **with the thorn in her heart**. (Wilde, The Nightingale and the Rose)). Мындай метафоралар жүрөктүн жумшактыгын, эмоционалдык өткөрүмдүүлүгүн, сезгичтигин баса белгилейт.

Англис тилинде жүрөктүн жумшактыгы жана катуулугу адамдын мүнөзүн мүнөздөөдө маанилүү роль ойнойт. Жүрөктүн жумшак болушу мээримдүү, ак көңүл, кайрымдуу, боорукер (*Dobbin was very **soft-hearted*** (Thackeray, Vanity Fair)), ал эми катуулугу каардуу, кара мүртөз, ырайымсыздыкты билдирет. (*There was something cruel somewhere, and not being able to track it mentally to its logical lair, she concluded with feeling that he would never understand what Hurstwood had done and would see **hard-hearted** decision in her deed; hence her shame*. (Dreiser, Sister Carrie)). Кыргыз тилинде бул оппозициянын баалуулук багыты башкача: катуулук ырайымсыздыкты гана эмес, кайраттуулукту да билдирет. «Манас» эпосунда баатырдын жүрөгү дал ушул катуулук сапаттары аркылуу сүрөттөлөт: коргошун жүрөк, темир жүрөк, таш жүрөк. Демек, «катуу/жумшак зат» модели эки тилде тең катталганы менен, анын аксиологиялык мазмуну дал келбейт: англис тилинде жүрөктүн катуулугу терс баа гана берсе, кыргыз тилинде ал терс баа менен катар оң баага да ээ.

«Тамак» белгиси

«Жүрөк» концептинин тамак концептуалдык модели байыркы мифологиялык түшүнүктөрдөн келип чыккан терең семантикалык негизге ээ. Славян мифологиясында жезкемпирлер адамдардын жүрөгүн жеп, анын жанын уурдап, адамды жансыз өлүккө айландырат деген түшүнүк болгон. Скандинавия мифинде баатыр Сигурд ажыдаар жыландын жүрөгүн бышырып жегенде келечекти көрүү жөндөмүнө ээ болот. Манас эпосунда Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болгону жазылат. Бул мифологиялык түшүнүктөр жүрөктү тамак

катары концептуалдаштыруунун архетиптик негизин түзөт жана анын символикалык маанисин тереңдетет.

Кыргыз тилинде жүрөктүн тамак белгилери ар түрдүү формада берилет. Мисалы:

- *май* «Бала да... **Жүрөгү майлуу** да азыр булардын» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015),
- *алма* «Кыпкызыл **алмадай жүрөгүм**, Карс этип экиге бөлүнөт» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)),
- *бир жутум тамак* «Боз асман анын **жүрөгүн байкатпай** лук жутуп **коюп**, анан өзүн мисирейип карап тургандай болду» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- *мите курт тамагы* «Аман чыгып кеткен соң өкүнө баш чайкап, **жүрөгүн митедей жеген күдүгү** эми заарга, күйүткө, ачууга айланып, жаак териси тырышты» (Т.Касымбеков, Manas UdS), «Мына азыр да Момун небересин өңөрүп, анын көңүлү ачылганга, марал келгенге өзү жаркып баратса, тыякта Орозкул эмне шумдук ойлоп жатты экен деген түпөйүл коопчулук **жүрөгүнүн түбүн курттай оюп жеп келатат**» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- *куш тамагы* «**Кайманага жүрөгүмдү чокутуп**, Какшык уусун баштан ылдый төгүшөр» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Англис тилиндеги концепттин «тамак» белгисин актуалдаштырган метафораларга төмөнкүлөр кирет:

- *mammy* «His **sweetheart** viewed him with the most affectionate glance, her answer ready before the words were out of his mouth» (Dreiser, Sister Carrie),
- *ачуу* «We stood with **bitter hearts** on either sides of the mangled body, overwhelmed by this sudden and irrevocable disaster which had brought all our long and weary labours to so piteous and end» (Doyle, The Hound of the Baskervilles),
- *чуйку* «You made me tell you when it was like tearing the **heart raw** from my breast» (Stratton-Porter, Freckles),

- *таза, бузулбаган* «Our client appeared to have taken **fresh heart** at the little glimpse of hope which had been presented to him, and he even broke into a desultory chat with me over his business affairs» (Doyle, The Adventures of Sherlock Holmes),
- *бузулган* «But his **heart** is more **tainted**, and his soul more guilty» (Fielding, The crisis),
- *желчү* «These miserable details **ate the heart out** of Carrie» (Dreiser, Sister Carrie),
- *кемирилүүчү* «I wake to weep, And sit through the long day **gnawing** the core of my bitter **heart**, and like a miser, keep» (P.B.Shelley, Rosalind and Helen)
- *вино* «And love he sent to bind The disunited tendrils of that vine Which bears the **wine of life, the human heart**» (M.W.Shelley, Frenkenstein, or the Modern Prometheus),
- *салам* «Madam, I dare you to smile until you suffer this test: Let the Marechal Niel roses that Percy brought you on the night you gave him your **heart** be **served as a salad** with French dressing before your eyes at a Schulenberg table d'hote» (O. Henry, Springtime a la Carte).

«Жүрөк–олжо» белгиси «тамак» макромоделинин компоненти болуп саналат жана ал жүрөктү өзүн коргой албаган алсыз кылып сүрөттөйт. Жүрөккө *жебе* (Мунун баары Кубан үчүн айыккыс арман, *эт жүрөгүнө сайылган жебе* болгон. (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»)), (*With poison tipt, his **arrow** flies, Deep **in** my tortur'd **heart** it lies* (Byron, From Anacreon)), *найза* (*It sent a **shaft** like ice **through the heart** of the living man* (Lawrence, Women in Love)), *бычак кирет* (Бирок, кемпир оозун жапканы менен Карасакал өзү нес болуп, жер тиктеп отуруп калды, ошол замат *жүрөгүнө бычактай тийген* күдүк кирип, ... отуруп калды. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), (*Once the «World» came out with a flaring announcement about «80,000 people out of employment in New York this winter,» which **struck as a knife at his heart.*** (Dreiser, Sister Carrie)).

Бул сыяктуу метафоралар күчтүү эмоционалдык реакцияларды, катуу, орой сөздөрдү же окуяларды өткүр куралдарга теңеп, алардын жүрөккө тийгизген деструктивдүү таасирин көрсөтөт.

Жүрөктүн *капаска* («Келме кезек! Эми мени Мырза-Салиге башма-баш кылышат» деп өлүм азабы көңүлүнө кире берген сайын тула бою оорлошо чымырап, **жүрөгү капилет капаска камалган чымчыктай алдас ура тынырап жатты**. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *торго* (Курманжан оозуна кеп кирбей кеңгиреп, **жүрөгү капилеттен торго чалынган чымчыктай** алдас ура тыбырап, тула боюнан тер кетип, отуруп калды. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *капканга* (*By Allah, O Ja'afar, this is not of my choice, but my heart is caught in the snare of love and wot I not what is to be done!* (Burton, The Arabian Nights)) түшүшү эмоционалдык тоскоолдуктун күчүн, адамдын алдастаганын, маселенин чечилиш жолун таба албай кыйналган абалын көрсөтөт.

Ар түрдүү сезимдер жана окуялар жүрөктү *жаралайт* (Көңүлдү бузуп ичине туз салып, **жүрөгүмдү** далай **жаралаган**. (М.Элебаев «Узак жол»)), (*You have been in every line I have ever read since I first came here, the rough common boy whose poor heart you wounded even then.* (Dickens, Great Expectations)), *сыдырат* (*Ыракмат, ажсы, кудай эки дүйнөңүздү берсин! – деди Момун. Бирок, «менин куржунчум болуп келип» деген сөз жүрөгүн сыдырып өттү.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *сыйырат* (*Бир гана «чөктүм» деген гана жүрөк сыйрыган бир арман сезим араң келип, ал арман сезим менен кошо, коркунуч менен кошо өзүнө байкоосуз жан үчүн далбас күч да келгендей.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *тилет* (... а «малай», «дырдай томаяк» деген заар сөз ошол эле жерде **жүрөгүн** ырайымсыз **тилип**, үшүк алып, *Маамыт эси энги-деңги.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), (*He signed her to precede him; and casting back a look that cut my heart, she obeyed.* (E.Bronte, Wuthering Heights)), *эзет* (*Убайым - муңга салып, жүрөктү эзген* күдүк түпөйүл калтырып жоголгон, мына таң ата издеп чыкканы жаткан уулунун ашын да берди (Ч.Айтматов, Manas UdS)), *мыжыгат* («Кана, эми өзүңүз жоксуз го?...» деп азыр армандуу көңүлү, ушул бойдон бир көрүшпөй күйөөгө атказылып, түбөлүккө айырылып, жат болуп кетүү сезими жүрөгүн мыжыкты. (Т.Касымбеков, Manas

UdS)), (*Since school, which wasn't long ago, he'd worked as a butcher, **squeezed a heart** in a sink and got blood all over – sickened me, and latterly as a – guess it – hairdresser. (BNC)*), *мыкчийт (Жүрөктү мыкчыганды коёсуңбу? Же көздү тирүү бойдон оёсуңбу? (Т.Кожомбердиев «Оттон өскөн кызыл гүл»)), (Miss Keeldar, ... but seeing her change and sink from time to time when she paid her visit, alarm **clutched her heart** (Bronte, Shirley)), канталатат (О, кудай ай, жүрөгүмдү канталатты көз жашың... айтайынчы атаңа, айтайынчы – деп, үйдөн чыгып кетти. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), жанчат (Жанч жүрөктү, жанчыи үчүн жаралсаң, Жаны чыгып кетсе гана тез ара. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), толгойт, сыгат (He squeezes my hand tightly, much the same way as he might **wring my heart**. (BNC)), сындырам (What did **break her heart**, though, were the accusations that she had ruined the interior of one of England's most distinguished houses. (BNC)), саят, мешем (All night long you must sing to me, and the thorn must **pierce** your **heart**, and your life-blood must flow into my veins, and become mine. (Wilde, The Nightingale and the Rose)), жыптам, айрам (It was horribly painful, and his **heart was torn** (Maugham, Of Human Bondage)), муумеым, чагам (He travelled with **biting, stinging** jealousy in his **heart** (Stratton-Porter, Freckles)), оопымат (See those fiendish lineaments graven on the darkness, the writhed lip of scorn, the mockery of that living eye, the pointed finger **touching the sore place in your heart!** (Hawthorne, The Haunted Mind)).*

«Жүрөк-олжо» белгисинин колдонулушунун кенири вербалдык диапазону жүрөккө тийгизилген моралдык жана психологиялык зыяндын ар түрдүүлүгүн көрсөтүп, адамдын эмоционалдык жактан кыйналуусун физикалык азап чегүү менен салыштырат.

3. Буюмдук белгилер

«Жүрөк» концептинин буюмдук белгилери анын материалдык касиеттерин чагылдырып, адамдын эмоционалдык абалын физикалык объектилердин мүнөздөмөлөрү аркылуу концептуалдаштырат.

Эки тилде тең жүрөк жеңил же оор болушу мүмкүн: «*He halted in the district where by night are found the **lightest** streets, **hearts**, vows and librettos*» (O. Henry, The Cop and the Anthem), «*I came home with a **heavy heart** and wondered how on earth I*

could foster vocations» (BNC), «Жана көптөн күттүргөн телефон чалуу болгондо гана, алар сезим көлүнө чөмүлгөндө, ал өз иштери тууралуу, ал эми ал – өзүнүкү тууралуу айтып берип, алар бири-бирине жакында жолугушарын убадалашкан соң гана **жүрөгү жеңилдей** түшүтү» (Ч.Айтматов, Manas UdS).

Ар кандай нерсенин касиетин чагылдырып, жүрөк

- *жоголуп кетет* («*And the little one will **lose heart** and its life will drift away if it's cut off for too long from its own animal world*» (BNC),
- *бирөөгө берилет* «*Андай болсо **жүрөгүңдү берип** жаз. Арты-кийнин акыл менен көрүп жаз*». (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»), «*Let the woman ... she has but one thing she can really **give or refuse – her heart***» (Dreiser, Sister Carrie),
- *сынам* «*What did **break her heart**, though, were the accusations that she had ruined the interior of one of England's most distinguished houses*» (BNC).

4. Артефакттык белгилер

Артефакт адамдын колу менен жасалган материалдык объект катары «Жүрөк» концептинин кеңири топтоу түзгөн когнитивдик модели. Кыргыз жана англис тилдеринде жүрөктүн артефакттык белгилери адамдын жашоо-турмушуна тиешелүү ар түрдүү буюмдар менен ассоциацияланат.

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин артефакттык белгилеринен төмөнкүлөр аныкталды:

- *кеме* «*At this decision her **heart sank**, until she was the old Carrie of distress*» (Dreiser, Sister Carrie),
- *сүрөт* «*Кош, замандаш, **жүрөктөрдө элесин**, Кайда кеттиң таштан өмүр кемесин?*» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- *кумен* «*There were others there who were almost **reading his heart**, so close was their observation*» (Dreiser, Sister Carrie), «– Сен менин ойлорумду, **жүрөгүмдү окуй албаганыңа!**» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- *кагаз* «**Жүрөк кагаз** – жаштык күндөр катталган» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы), «– Адамды жаратканда, сөзсүз анын сүйүүсүн **жүрөгүнө жазып** туруп, кошо берет дейт, – деди Канат»

(Ж.Исабаева, «Махабат мазары»), «*Thus Jeremiah speaks of a «new covenant being **written in the heart**»*. (BNC),

- альбом «Бул дипломдук иш – көптөн бери ниет кылып, **жүрөгүмө сактап жүргөн сүрөт эле**» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- бычак «Буга жанагылардай **жүрөгү курч**, жалынга толгон жааштар керек» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015), «**Жүрөгүм мокоп калыптыр**» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015),
- казан «*Self-commiseration **brewed in her heart***. (Dreiser, Sister Carrie),
- балка «*With my **heart** beating like a heavy **hammer** of disordered action, I rose out of my chair*» (Dickens, Great Expectations),
- бурама «Кыдырып шаар ичин кара көпөлөк, кор кылып желдеттердин көзүн көзөп, адамдын канына мас мырзаларды муунтуп **жүрөктөрүн бурап өтөт**» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
- шам чырак «Ойготуп күлкүңдү бийикке, От коюп, **жүрөктө биликке**» (Ш.Мамбетайпова, «Көл боюна жүз келем»),
- кулпу «**Ачкычы болсом жүрөктүн, Дарысы болсом мүрөктүн**» (Сүйүү ырлары),
- сейф «Ал ырымды **жүрөгүңө катып ал!**» (А. Осмонов «Чыгармалар жыйнагы»), «*I will honour Christmas **in my heart**, and try to **keep** it all the year*» (Dickens, A Christmas Carol),
- төөнөгүч «*When she entered the store, she already had her **heart fixed upon** the peculiar little tan **jacket** with large mother-of-pearl buttons which was all the rage that fall*» (Dreiser, Sister Carrie). Бул көп түрдүү артефакттык ассоциациялар жүрөктүн функционалдык көп кырдуулугун көрсөтүп, анын баалуулугун, сактоочу касиетин, жана аны коргоонун зарылдыгын чагылдырат.

Музыкалык аспаптар менен байланышкан метафоралар «Жүрөк» концептинин өзгөчө тобун түзөт, анткени жүрөк адамдын эмоционалдык дүйнөсүнүн борборунда туруп, ар түрдүү сезимдердин «добушун» чыгарат:

«Кубанычтын күүсүн толгойт жүрөгүң, Бакыт ыры бардык жасктан угулуп» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Кыргыз жана англис тилдеринде жүрөктүн кылдуу аспап (Ошондой эле бул повесттен чыңалган драматизм, трагизм менен катар «кара сөз түрүндө ыр жараткан» жазуучунун көпчүлүк сынчылар тарабынан берилген мүнөздүү белгилеринин бири – **жүрөктүн назик кылдарын** күүгө келтирээр жумшак лиризмдин илеби уруп турат. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), (Yes, Mrs.Reed, to you I owe some fearful pangs of mental suffering, but I ought to forgive you, for you knew not what you did: while rending my heart-strings, you thought you were only uprooting my bad propensities. (Ch.Bronte, Jane Eyre)), барабан (His **drumming heart** cheers up his burning eye. (Shakespeare, The Rape of Lucrece)), коңгуроо белгиси дагы музыкалык аспап белгисинин вариациясы катары кабыл алынат (His **heart rang like a bell clanging inside** (Lawrence, Women in Love)).

«Кездеме-кийим» метафоралары продуктивдүү когнитивдик модель болуп саналат. «Кийим» модели эки тилде кийүү (Your father soon **wore his heart out** in prison. (BNC)), сыгуу ((He **squeezes my hand tightly**, much the same way as he might **wring my heart**. (BNC)), бырышуу («Well,» he said, as he took her arm – and there was an exuberance of good-fellowship in the word which fairly warmed the **cockles of her heart**. (Dreiser, Sister Carrie)), купун кемүү (She walked into the wholesale district, but as the thought of applying came with each passing concern, her **heart shrank**. (Dreiser, Sister Carrie)), айрылуу этиштери аркылуу актуалдашат (Мына бу чалынан... Жашынын кекиртеги корулдап жатканын көрсүн да. Бя, баласыдыр, же үкесидир, көрүүң сөөгү сыздасын, **жүрөгү айрылсын да**, ыя? (Т.Касымбеков, Manas UdS)), (His **heart was torn in anguish**. (Maugham, Of Human Bondage)).

«Жип» модели «Кездеме-кийим» макромоделинин вариациясы болуп саналат. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин бул белгиси байлануу (Ак эркем ошондо он беште экен, даланын кызыл гулкайырындай ачылып калган кези экен, көрүп **жүрөгүм байланып калды** (Касымбеков)), жана түйүү/түйүлүү этиштери аркылуу вербалдашат (Көптөн бери **жүрөгүмө түпөйүл болуп түйүлгөн**, бир зил кайгы бар шыпаасы табылбай жүргөн. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), (Унчукпайм,

жүрөккө түйүн коём, бир күнү ага да кезек келер. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), (*He cannot tie a knot of two more equal hearts and blood.* (BNC)). «Жүрөк-кездеме» метафоралары жүрөктүн физикалык таасирлерге болгон реакциясын көрсөтсө, жүрөк менен жиптин ассоциациясы адамдын эмоционалдык байланыштарын чагылдырат.

«Белек», «байге» жана «оюнчук» белгилери жүрөктүн эмоционалдык мамилелердеги ролун көрсөтөт. Жүрөктү *белек* катары берет (*Көкүрөктө жүрөктү, Сиз үчүн койдум энчилеп.* (Сүйүү ырлары)), («Ашыктык кат» деп башына кооздоп жазды да, анан: «Ушул алакандай **кагазга жүрөгүмдү ороп**, сулуулугу караңгы түндөгү чырактай көзүмө жарык, көңүлүмө жылуулук берген айлымдагы «М» тамгага **арнаймын**» деди. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), (*Let the woman you look upon be wise or vain,*» said Carrie, her eyes bent sadly upon the lover, who had sunk into a seat, «beautiful or homely, rich or poor, she has but one thing she can really **give or refuse—her heart.**» (Dreiser, Sister Carrie)), же *байге* катары жеңип алат (*The grace of this woman had won Carrie's heart.* (Dreiser, Sister Carrie)), кээде бирөөнүн колунда *оюнчук* болуп калат («*What a noble heart that man has,*» she thought, «and how shamefully that woman **plays with it!**» (Thackeray, Vanity Fair)). Мында жүрөк адамдардын ортосундагы эмоционалдык алмашууну, бирөөгө берилүү же манипуляцияга кабылуу касиетти чагылдыруучу объект катары көрсөтүлөт.

Жүрөктүн «контейнер» модели *канчык* ((*He gave her the money out of a good heart – out of a realization of her want.* (Dreiser, Sister Carrie))), *бааштык* (*Now the sweetness of that sick child, looking ever to her in love, patience, and gratitude, was as honey to her soul, and she carried her in her heart as well as in her arms, a precious burden.* (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)), *куту* белгилери менен актуалдашат (*Капкасы жүрөгүңдүн алтында алган, Аччу жол ача электе калтылдаган.* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)).

«Механизм» модели англис тилинде жүрөктүн физиологиялык функциясына негизделип, анын кан айландыруучу органдын ролун баса белгилейт. Ал *механизм* («*Meanwhile, my dear Mr. Begbie, knowing how essential a part of the human*

mechanisma heart truly is – I send you mine to take the place of the other. (J. K. Bangs, Lost and Found)), жана *насос* белгилери аркылуу объективдешет (*He did this for five minutes, violently, and his heart pumped enough blood to the surface of his body, and to all the extremities.* (J.London, To Build a Fire)).

«Жүрөк-үй» когнитивдик модели «Жүрөк» концептинин эң кеңири жана семантикалык жактан эң эски метафораларынан болуп эсептелет. «Жүрөк-үйгө» сезимдер, ойлор келет (*Бирок, эки жак тең сак болгонсун, эки жагынын тең жүрөгүнө келип турган Нүзүптүн өмүрү жактан кепке гана өтүшпөдү* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), кирет (*Айланайын абаке, акылдын кени береке, жеткирдин эми тилекке, жатса уйку кайгысыз, сүйүнүч кирди жүрөккө.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), чыгат/чыкпайт (*Байкачы, Бермет сулуунун жүрөгүнөн чыккан бул күйүт анын ошол эски замандын караңгы чөйрөсүнү н бөпөлөп өстүргөн кол баласы экенин айгинелеп турат.* (С.Байгазиев, «Иниме кат»)).

«Жүрөк-үйдүн» дубалы (*Кадырың жандан өзгөчө, Кадалып кетпей жүрөктөн.* (Сүйүү ырлары)), каалгасы (*Салт билги Жаңгара бий кадырлуу датка тууганынын урматын аны сайын көтөрүп, ... ага кошумча астейдил жадырап кубанып, жүрөгүн ачып, өлчөмсүз ыклас менен тосту.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), төрү бар (*Сени ойлосо канат бүткөн көңүлгө, Бек сакталып жүрөгүмдүн төрүндө.* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)) «жаныбар үйү, чээн, ийин» «жүрөк-үй» моделинин варианты катары колдонулат. (*Кескелдирик уя кылсын Жүрөгүңдүн толмосун.* (Т.Кожомбердиев «Оттон өскөн кызыл гүл»)).

«Heart» концептинин «үй» моделин актуалдаштырган белгилер абдан кенен. Ал белгилер кирүү (*But affection for thee hath entered into my heart.* (Burton, The Arabian Nights)), уурданып кирүү (*Mrs. Thompson did not answer, but a soft feeling crept into her heart.* (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)), чыгуу (*It was most likely that; for his will showed that the hatred which he had so long cherished had gone out of his heart.* (Thackeray, Vanity Fair)), жашоо этиштери аркылуу вербалдашат (*What passion can dwell in the heart of a child?* (Byron, When I Rov'd a Young Highlander))

«Жүрөк-үйгө» адамдарды кабыл алат (*You will not exclude me from your confidence if you **admit me to your heart***. (Ch.Bronte, Jane Eyre)), кээде «жүрөк-үй» бош калат (*Next morning, I met the whole family at the coach office, and saw them, with a **desolate heart**, take their places outside, at the back*. (Dickens, David Copperfield)). «Жүрөк-үйдүн» дубалы (*I am wearying to escape into that glorious world, and to be always there – not seeing it dimly through tears, and yearning for it through the **walls of an aching heart**, but really with it and in it*. (E.Bronte, Wuthering Heights)), каалгасы бар (*Just allow your intuitive faculties to operate, **open your heart** and be honest with yourself and the landscape* (BNC)).

«Жүрөк-үй» макромоделинин англис тилиндеги вариациясы катары «жүрөк-төшөк» модели колдонулат. «Heart» концептинин «жүрөк-төшөк» белгиси *жатуу* (*No other youth **upon my heart shall lie**, So do it often, dear, and do it long*. (Burton, The Arabian Nights)), *укмоо* (*The child paused with the cup in her hand, and answered with a look of gratitude that awoke to new life old human **feelings** which had been **slumbering in her heart** for half a score of years*. (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)), *ойгонуу* этиштери аркылуу объективдешет (*And now **in her heart** the queer wonder of him was **awake***. (BNC)).

Жүрөк / Heart концепттеринин «үй» макромоделине «очок» белгисин киргизсек болот. Ал белги «от» стихиялык белгиси жана «күйүүчү зат» заттык белги менен дал келет, жана *жагылуу, күйүү, жалындоо* сыяктуу этиштер аркылуу вербалдашат: «*Ойлоп өткөн чагыңды От жүрөгүң жагылды*» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»), «*A flame of envy **lighted in her heart***» (Dreiser, Sister Carrie).

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз табияттын образдык белгилеринин жалпыланган көрсөткүчтөрү №4 таблицада берилди (белгилердин толук тизмеси 3-тиркемеде).

Таблица №4. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз табияттын образдык белгилеринин жалпыланган көрсөткүчтөрү

Белгилердин тобу	Бардыгы	Эки тилде тең	«Жүрөк» гана	«Heart» гана
1. Стихиялык белгилер	4	3	1	0
2. Заттык белгилер	5	5	0	0
3. Тамак белгилери	14	2	5	7
4. Буюмдук белгилер	5	2	0	3
5. Артефакттык белгилер	29	9	8	12
Бардыгы	57	21	14	22

Таблицада көрүнүп тургандай, жансыз табияттын 57 образдык белгисинин 21и эки тилде тең кездешет. Окшоштуктар негизинен стихиялык жана заттык категорияларга топтолгон: заттык белгилерде толук симметрия байкалып, беш белги тең эки тилде катталды. Эң чоң асимметрия тамак жана артефакттык категорияларда аныкталды: «Жүрөк» концептине гана мүнөздүү 14 белгинин 13ү, ал эми «Heart» концептине гана мүнөздүү 22 белгинин 19ү ушул эки категорияга туура келет.

Стихиялык белгилер категориясында эки концепт тең суу, от жана жер элементтери менен байланышып, бул универсалдуу космологиялык метафоралардын тереңдигин көрсөтөт. Бирок аба элементи кыргыз тилинде гана катталды: бул кыргыз маданиятында жүрөктүн дем алуу, өмүр процесси менен тыгыз байланышта концептуалдаштырылышын айгинелейт. Заттык белгилердин толук дал келиши белгилердин курамына тиешелүү: анын аксиологиялык жүктөлүшү айырмаланат, анткени кыргыз тилинде жүрөктүн катуулугу терс баа менен катар оң баага да ээ.

Тамак белгилери категориясында эки концепттин образдык структурасындагы эң олуттуу контраст аныкталат. Кыргыз тилиндеги жүрөктүн өзү азык катары концептуалдашса (*май, алма, бир жутум тамак, куш тамагы* ж.б.), англис тилинде жүрөктүн абалы даамдык-сапаттык белгилер (*таттуу, ачуу, чийки*, ж.б.) аркылуу сүрөттөлөт. Демек, эки маданиятта эки башка метафоралык стратегия өнүккөн: кыргыз тилинде «жүрөк – тамак-азык», англис тилинде «жүрөктүн абалы – даам сезими». Артефакттык белгилерде да маанилүү

дифференциация байкалат: кыргыз концептинде визуалдык образдар жана сактоо функциясына байланышкан буюмдар (сүрөт, альбом, кулпу, куту ж.б.) басымдуулук кылса, англис концептинде техникалык механизмдер, ыргак-добуш жана функционалдык объектилер (механизм, насос, барабан, коңгуроо ж.б.) менен байланыш ачык көрүнөт. Бул айырмачылык эки маданияттын жүрөктү ар кандай буюмдук-функционалдык сфералар аркылуу түшүнүүсүн далилдейт.

3.1.2. Жандуу табияттын образдык белгилери

1. Вегетативдик белгилер

«Жүрөк» концептинин вегетативдик белгилери жүрөктү өсүмдүктөр дүйнөсү менен байланышып, аны органикалык, өсүп-өнүгүүчү объект катары концептуалдаштырат. «Жүрөк» концептинин вегетативдик белгилерине *бакча (Жел жүрсө жүрөгүндө кубангансып, Жымыңдап жалбырактар ыгып турду.* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *гүлзар (Күнүм белең, бактым үчүн атылган? Гүлүм белең, жүрөгүмдө ачылган?* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *алма (Кыпкызыл алмадай жүрөгүм, Карс этип экиге бөлүнөт.* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *гүл (Убара кылды махабат, Умсунтуп жүрөк гүлүнө.* (Сүйүү ырлары)), *чөп* белгилери кирет (*Ошого өзү ыктоо, ойгонсо да көзүн ачпай, былк этпей күүгө кошулуп жүрөгү ыргалып, көңүлү жубанып, кубанычтуу түш көрүп жаткандай жүзү нурлана уурту асте жымыйып жата берет* (Т.Касымбеков, Manas UdS)).

Англис тилинде «Heart» концептинин вегетативдик белгилеринин «жемиш» белгиси *fruit* зат атоочу (*O my beloved, and very **fruit of my heart**, there is none left to cheer me but thy dear self, and, if thou cast me off, who shall take me in?* (Burton, The Arabian Nights)), «гүл» белгиси *гүлдөө* этиши (*He felt like a prince returned from exile, and his lonely **heart burgeoned** in the geniality in which it bathed.* (J.London, Martin Eden)), «өсүмдүк» белгиси *root* зат атоочу (*A grief that smites My **heart at root**.* (Shakespeare, Antony and Cleopatra)), жана *grow* (*Both of them had sold him out, so to speak; but the woman had **grown up with his heart** and the boy was his by right of salvage—only he thought of the woman as he dreamed of her, not as he had seen her on the*

deck. (BNC)), *with* этиштери аркылуу актуалдашышы (*Besides, there is that peculiar voice of hers, so animating and piquant, as well as soft: it cheers my withered heart; it puts life into it.* (Ch.Bronte, Jane Eyre)) жүрөктүн физиологиялык жана эмоционалдык өзгөрүшүн өсүмдүктүн өсүшү, гүлдөшү же солүшү менен ассоциацияда көрсөтөт. *Ripe* сын атоочун колдонуу менен жүрөктүн жетилгендигин же жетилбегендигин өсүмдүктүн бышуу процесси аркылуу концептуалдаштырат: «*Unripe state of intellect and heart*» (Wordsworth, The Prelude)).

2. Соматикалык белгилер

«Жүрөк» концептинин соматикалык белгилери анын адам денесинин башка органдары менен тыгыз байланышын чагылдырат. Кыргыз тилиндеги «Жүрөк» концептинин соматикалык белгилери төмөнкүлөр:

- *дене «Сүйүүмдү жүрөгүмө канат кылып, Сезимдин жайлоосунан гүлдөр терем»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- *көкүрөк «Мындай карай калсам, Жамийла Даниярды бек кучактап, бир оокумга аны жүрөгүнө кысып алган экен»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- *эмчек «Буудай жүз, саргылт көз наристелерден Камчыбектин үрөйүн дагы сезип, аны сайын эт-жүрөгү ийикти»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- *баш «Ийкем менен салам айтып, эки колуң тең сунган бектин колун кыса, коё бербей туруп, «э, түзүк, кабагы жайнап келди го» деген жакшы үмүткөр ой-кыял анын жүрөгүн сылай жылытып өттү»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- *моюн «Жазуудагы жалындай жылуулукту, Жагоо кылып жүрөккө байлап алам».* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- *жүз «Мейли эрте, мейли кечте чыкканда үйдөн муздак жел жүрөктү өбөт, мен да сүйгөм»* (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
- *кол «Туу тутуп жүргөн жүрөккө, Жетпедим сага жетпедим»* (Manas UdS),
- *өпкө «Келчи кана сагынычтык тарасын, күткөн жүрөк демин кенен ала алсын»* (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),

- ашказан «**Жүрөктөрүнө чай барбай** эле бата кылып дасторкон жыйналды» (фольк. Manas UdS),
- кулак «**Жүрөгүмө жакшы ырларды шыбырап**, Эрте чыкты ушул жаздын гүлдөрү» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- көз «**Ай-ааламды жүрөк менен көрчү элең**, Айтыштарда жалын элең, өрт элең» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- тери «Топчубайым болсо кана?! Сүйүнүп ала барып бербейт белем...» деп **жүрөгү сыйрылды** Токтогулдун» (Т.Касымбеков, Manas UdS), «Бул жашырын сыр Макеңдин **жүрөгүн көп өйкөйт**, көп сар-санаа кылат» (С.Карачев, «Эркисиз күндөрдө»).

Англис тилинде «Heart» концептинин соматикалык белгилери дагы кеңири спектрди камтыйт:

- дене «*That opening sepulcher, **the naked heart** Bares with its buried woes – till Pride awake, To snatch the mirror from the soul, and break*» (Byron, The Corsair),
- көкүрөк «*Whilst the girl stood still, half smiling, with her **hands clasped over her heart**, the boy, a thin shape, with black hair and ragged clothing, raised his arms in the air with an appearance of menace and of unappeasable hunger and longing*» (M.R. James, Lost Hearts),
- баш «***An artist's heart is his head**,*» replied Trevor; «*and besides, our business is to realise the world as we see it, not to reform it as we know it. a chacun son metier*» (Wilde, The Model Millionaire),
- жүз «*My **heart** shall never **have a wrinkle** in it as long as I can cry hem with a clear voice*» (Dekker, The Honest Whore),
- кол «*Charge their wives, their children, and their virgin loves, Or whatsoever else the **heart holds dear***» (Wordsworth, The Prelude),
- бум «*It is young Orlando, that **tripped up** the wrestler's heels and your **heart** both, in an instant*» (Shakespeare, As You Like It),
- көз «*No you shall be Lucretia, Acte, or anybody your little **heart sees fit to become***» (J.London, The Son of the Wolf),

- кулак «*When the distraction of the tongue is removed, the **heart** listens*» (Dreiser, Sister Carrie),
- мепу «*That is the shopgirl smile, and I enjoin you to shun it unless you are well fortified with **callosity of the heart**, caramels and a congeniality for the capers of Cupid*» (O. Henry, A Lickpenny Lover),
- эрин «*She had such a kindly, **smiling**, tender, gentle, generous **heart** of her own.* » (Thackeray, Vanity Fair) моделдерин белгилесек болот.

Бул метафоралар жүрөккө дененин ар түрдүү бөлүктөрүнүн касиеттерин жүктөп, анын адам организминдеги интегративдүү ролун баса белгилейт.

3. Виталдык белгилер

Виталдык код бардык жандуу организмдерге тиешелүү болгон касиеттерди камтып, «Жүрөк» концептинин биологиялык табиятын чагылдырат. Кыргыз тилинде «Жүрөк» концептинин виталдык белгилери жандуу организмге мүнөздүү этиштер аркылуу актуалдашат:

- каруу/жашаруу «*Мен айтамын: «Ак жибектей созулган Кыз тыңшаган **ыр жүрөгү карыбайт!**»* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы), «*Сүйүшүү жок кеткен кептер азандан, сүйүшүү бар, солгон **жүрөк жашарган***» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
- жаралануу «***Жарадар кылып жүрөктү**, Болжолсуз санаа чер жатат.* » (Арман ырлары),
- ооруу/айыгуу «*Оң келбеди тилегим, **Оорукчан болду жүрөгүм***» (Сүйүү ырлары), «*Жараланган **жүрөк** кантип **айыгат**, көңүлдү ороп, андан бетер басты дат*» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»), «*Махабат жок!*» – деген өксүк кейиштен, ***Жүрөктөрдү сакайтууга** келишкен»* (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- ойгонуу «*Үйгө кирери менен суйсалган Карачач мойнуна асылып эркеледи, Ныязаалы көкүрөгүнө басып, мойнунан жыттап, жаш жувандын аңкыган жыпар жыты **жүрөгүн селт ойготуп жиберди***» (Т.Касымбеков, Manas UdS),

- өлүү «Кайсы күнү Кара Каган олжо кылып ат соорусуна салганда, колумду кайрып төшөгүнө алганда, «күн токол» атка конуп, ошол күнү шагым сынган, ошол күнү **жүрөгүм өлгөн**» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- жылуу «Бексаат менен Сейде анын айткандарына ого бетер **жүрөктөрү жылып**, кубанып олтурушту, себеп дегенде үчөөнүн тең ой-санаасын туюктан чыгарган, үчөөнүн тең ой-санаасын эми бир тарапты көздөй, Чаткалды көздөй жетелеген амал табылды» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- үшүү «Ошондуктан, эзелтен **жүрөк үшүп** жалкотой болгон кургурлар не бир бороондогон айсыз караңгыда, сак жат-кан кулактар алда кайдан ызылдап келе жаткан коңгуроонун дабышын уга коюп, төшөктөн ыргып туруп, бүлүк түшүп калар эле» (М.Элебаев, «Узак жол»),
- ырдоо «Билсең эгер далай күрөш өткөргөм, Аны **жүрөк ырдоо менен сездирет**» (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»),
- ыйлоо «Сүйүү аталган ырымды сенден көрдүм, Ыргып чыгып ыйлаган **жүрөгүмдөн**» (Кыргыз поэзиясынын антологиясы), «Бирок, баары бир эле эненин жүрөгү ыйлап туруп алган!» (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»).

Жүрөктүн үнү бар жана ал ички билимге, туура интуицияга ээ. Жүрөк кеңеш берет (**Жүрөктүн** «кайырчылыгыңды кыл да жөн жүр» дегенине адамдагы ачкөздүк напси деген болчубу? (Ч.Абыке уулу, «Миллионго бааланган өмүр»)), талап кылат (**Ырда деп жүрөк зырпылдайт**, Станок менен тең болуп. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)).

Тирүү жандыктарга кыймыл мүнөздүү болгондуктан, жүрөк дагы кыймылдуу объект катары концептуалдашат. «Жүрөк» концептинин «кыймыл» белгиси козголуу (*Кандайча кабар угам деп, Капалуу **жүрөк козголду***. (Арман ырлары)), титирөө (*Себеби эненин азабында – ойго келбес кырсыктар ээрчиген, **жүрөктөрдү титиреткен** бүтүндөй дүйнөнүн азабы жатат*. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), айлануу (*Кордук көрүп, жапа чеккен башым бу кермек жыты **жүрөк***

айланткан шыбактуу сур талааны сенделе кезип эмне азап? (Ч.Айтматов, Manas UdS)), *түшүү* (Сенин жылмайып өлгөнүндөн ак падышанын **жүрөгү түшөр**, ээ! (Т.Абдумомунов, «Сүйүү жана үмүт»)), *көтөрүлүү* этиштери аркылуу вербалдашат (*Көңүлүм караңгылап, жүрөгүм көтөрүлүп турат* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)). Бул кыймылдар эмоционалдык толкундануунун, коркуунун, кубанычтын же башка сезимдердин физикалык көрүнүштөрүн чагылдырат.

Англис тилинде изилденип жаткан концепттин виталдык белгилери дагы жандуу организмге мүнөздүү касиеттер аркылуу берилет. Ал белгилерге:

- *күчтүү* «*Having stamina, the ability to keep the body going, means having efficient muscles, good circulation and a **strong heart***» (BNC),
- *алсыз* «*He supplicated strength for the **weak-hearted**; guidance for wanderers from the fold: a return, even at the eleventh hour, for those whom the temptations of the world and the flesh were luring from the narrow path*» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- *муруу* «*Why, bless your **heart alive**, my dear, how late you are*» (Dickens, A Christmas Carol),
- *өлүү* «*Her **heart** was **dead** long before her body*» (Thackeray, Vanity Fair),
- *уктоо* «*The **heart** of man **sleeps***» (Wells, The War of the Worlds),
- *ойгонуу* «*When should I **awaken the heart** within her that was mute and sleeping now?*» (Dickens, Great Expectations).
- *жаралануу* «*His **heart** was **wounded**; he was touched; he was in love*» (Dickens, Dombey and Son),
- *ооруу* «*Her **heart** **ached** to add something good to eat to his meagre purchase, but her courage failed at the act*» (O. Henry, Witches' Loaves),
- *чарчоо* «*His chest heaved once, as if his large **heart, weary** of despotic constriction, had expanded, despite the will, and made a vigorous bound for the attainment of liberty.!*» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- *эс алуу* «*Alone there with serene, the blue, the sunlit sea, his **heart relaxed** a little*» (Galsworthy, The Apple Tree),

- ачка болуу/моюу «*But I always woke and found it an empty mockery; ... my soul athirst and forbidden to drink – my **heart famished and never to be fed***» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- жылуу «*Once the **heart was warm** with every feeling soft as thine*» (Byron, And Wilt Thou Weep When I am Low),
- үшүү «*And men forgot their passions in the dread of this their desolation; and all **hearts were chilled** into a selfish prayer for light*» (Byron, Darkness),
- сүйлөө «*And what does your **heart say?**» demanded St. John*» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- ыйлоо «*Farewell!*’ was the **cry of my heart** as I left him» (Ch.Bronte, Jane Eyre),
- шылдыңдоо «*We are going to supper, of course,*» he said, with a voice that was a **mockery of his heart**» (Dreiser, Sister Carrie),
- жааш «*The sight of a few boats in the Harlem and more in the East River tickled her **young heart***» (Dreiser, Sister Carrie),
- кары кирет «*It was all over so ... which was to lighten this load, too heavy for **old hearts** to bear*» (W.W. Jacobs, The Monkey’s Paw)).

«Heart» концептинин кыймыл белгисин актуалдаштырган этиштер: көтөрүлүү (*She gazed ahead through a long reach of future days strung together like pearls in a rosary, every one like the others, and all smooth and flawless and innocent, and her **heart went up** in thankfulness.* (M. E. Wilkins Freeman, A New England Nun)), түшүү (*Some old tunes crept to her lips, and, as she sang them, her **heart sank**.* (Dreiser, Sister Carrie)), секирүү (*His **heart** seemed to **be leaping** when his first rattler disputed the trail with him.* (Stratton-Porter Freckles)), мушурөө, калтыроо (*Unlike the head-jutting ectothermic desert lizard, who warms his head first, the hibernating homeotherms would **shiver** and warm the **heart** first, then pass warm blood outwards to the body and brain.* (BNC)). Бул метафоралар жүрөктүн эмоционалдык реакцияларынын динамикасын физикалык кыймыл аркылуу көрсөтөт.

«Жүрөк–оору» концептуалдык модели виталдык коддун ичине кирет. Жүрөктү шишик басат (***Шишик басып жүрөгүн, Ирип кетсин дедиңби?*** (Арман

ырлары)), жүрөк *сары зил* болот (*Жүрөгүм күчтүү, тил күчсүз, Болбосун жүрөк сары зил.* (Сүйүү ырлары)), «жүрөк-оорунун» дабасы (*Андай учурларда менин жүрөгүмдүн дабасы – сүрөттөгү Данияр менен Жамийла, алар көзүмө ушундай ысык көрүнүп, мени өзүнө тартып тургансышат.* (Ч.Айтматов, *Manas UdS*)), дарысы болот (*Жерим жүрөк дарысы.* (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»)).

«Жүрөк-оору» моделинин варианты «жүрөк-жара». «Жүрөк-жара» *канайт* (*Бирөөлөр чоң бакытка батып келсе, Бирөөлөр ызасына жүрөк канап.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *ооруйт* (*Баарысын жоруп коюп жакшылыкка, Баш катат болбогонго жүрөк ооруп.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *ачышат* (*Айталбай сырдын түгөлүн, Ачышып кетти жүрөгүм.* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *зырпылдайт* (*Муну ойлогондо Орозкулдун жүрөгү зырп этет.* (Ч.Айтматов, *Manas UdS*)), *сыздайт* (*Келинимдин ушундай абалга жеткенине жүрөгүм сыздап, өлүп кете жаздадым.* (Ч.Айтматов, *Manas UdS*)).

«Heart» концептинин «оору» белгиси вариативдүү. Ал *disease* (*When the doctors came they said she had died of **heart disease** – of the joy that kills.* (Chopin, *The Story of An Hour*)), *ache* (*If she could but stroll up yon broad walk, cross that rich entrance-way, which to her was of the beauty of a jewel, ... in an instant, would the **heartache** end.* (Dreiser, *Sister Carrie*)), *pain* (*As Carter glided away from the Biggest Store with his mother in his electric runabout, he bit his lip with a dull **pain at his heart**.* (O. Henry, *A Lickpenny Lover*)), *trouble* зат атоочтору (*Knowing that Mrs. Mallard was afflicted with a **heart trouble**, great care was taken to break to her as gently as possible the news of her husband's death* (Kate Chopin *The Story of An Hour*)), *sick* сын атоочу аркылуу актуалдашат (***Sick at heart** and in body, she turned to the west, the direction of Minnie's flat, which she had now fixed in mind, and began that wearisome, baffled retreat which the seeker for employment at nightfall too often makes.* (Dreiser, *Sister Carrie*)).

Англис тилинде жүрөктүн ооруларынан *эти* ысуу (*And vainly by all other means, he strove To mitigate the **fever of his heart**.* (Wordsworth, *The Excursion*)), *тапамыш тырышуу* (*I believe the deadly **spasm** passed from **his heart**.* (Ch.Bronte,

Shirley)), *баш айлануу (Such giddiness of heart and brain Comes seldom save from rage and pain. (Coleridge, Christabel))*, жана *чума* белгилери аныкталды (*They can only be a daily plague to your unnatural heart. (E.Bronte, Wuthering Heights))*. Бул метафоралар эмоционалдык азапты ар түрдүү оору симптомдору аркылуу концептуалдаштырып, психологиялык жана физикалык оорунун өз ара байланышын көрсөтөт.

4. Эмотивдик белгилер

Дене адамдын руханиятынын негизи, ал эми жүрөк денедеги эң негизги орган. Ал адамдын денесинин борборунда жайгашып, сезимдердин топтолгон жери болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде жүрөктөгү сезимдердин жаралышы адамдын эмоционалдык тажрыйбасынын пайда болуу процессин чагылдырат.

«Ошентсем да, өз эл-журтун, тууган жерин мындай сүйгөндүк, мындай өлчөмү жок сагынуу, көп жылдар бою алыста, четте жүрүп, көрүүгө зар болуп, эңсеген адамдын жүрөгүндө гана жаралып, пайда болорун өз акылымда түшүнүп да жүрдүм» (Ч.Айтматов, Manas UdS)

Жүрөктө жаңы сезимдер ойгонот (*Анткени, анын да көкүрөгүн кандайдыр туюк эңсөө кыстап, анын да жүрөгүндө жаңы тилектер ойгонгонун ичимден сезип жүрдүм. (Ч.Айтматов, Manas UdS)*), жүрөктүн тереңинде сезимдер бар (*Балким, анын ар тараптан кыйын адам экенин сезгениненби, генералдын жүрөгүнүн тереңинде тең көрүү, кадырлоо сезими жүрөр эле (Т.Касымбеков, Manas UdS)*),

Жүрөктүн эмотивдик белгилери эң чоң жана продуктивдүү топтордун бирин түзөт. Кыргыз тилинде «Жүрөк» концептинин эмотивдик белгилери *чоочуу, селт этүү (Муну генерал баамдап кое тургандай же бироо жеткирип сала тургандай жүрөгү чоочулап, ичи бир кымылдап, бир сыйрылып, жаны түтөп баратты. (Т.Касымбеков, Manas UdS))*, (*«Пуф!! – деп кыйыкырды, ал атканы экен, «пуф» деген өз оозунун желин өзү гана укту, жүрөгү селт этти, «эшендин замбиреги» атылбай койду. (Т.Касымбеков, Manas UdS))*, *сестенүү (Кернайлардын, дабылдардын тынымсыз дүргүрөшү, кан көксөгөн салтанаттын муздак сүрү*

жүрөк сестенет. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), алдастоо (Эми катаал суракка кириптер болорун билип, тула бою дүркүрөп, **жүрөгү алдастан**, Канаат-ша эки колун көкүрөгүнө ала бет алдына чөк түшүп отурган бойдон дагы бешенесин жерге ура бүгүлдү. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), апкааруу (Жолду андан ары улантуудан **жүрөгү апкаарыйт.** (С.Байгазиев, «Иниме кат»)), тартынуу, уялуу, жалтануу (Көк көйнөгүң чатырдай, Кара көз, **Көргөндө жүрөк батынбай.** (Сүйүү ырлары)), (**Жүзүңдөн жүрөк жалтанат**, Жүрсөк да дайым бирге эле. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), нестейүү (Ай... үнүңдөн айланайын ай. – деп, токтоно албай, **жүрөгү бир нестейип**, бир чайпалып кетти Токтогул. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), опкоолжуу (Ушу Кароол дөбөдө Ак кемени алгач көргөндө суктандырган көркүнө **жүрөгү опкоолжуп**, атам ушул кемеде иштейт деп ойлоду. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), капалануу (Кандайча кабар угам деп, **Капалуу жүрөк** козголдү. (Арман ырлары)), кабатыр болуу (Элчинин **жүрөгү кабатыр боло түштү.** (Т.Касымбеков, Manas UdS)), убайымдануу (Бир өз энеси Бурма, бир сырдаш Төрө гана билет, «сары ооруу болду кайран балам» деп, эне **жүрөгү** тымызын **убайым жейт.** (Т.Касымбеков, Manas UdS)), кыйналуу (Канчалык кайрат кылсам да, **Кыйналып турат жүрөгүм.** (Арман ырлары)), дегдөө (Бастырсам ойдон кетпейсиң, Барбасам **жүрөк дегдейсиң.** (Сүйүү ырлары)), энтелөө (Издегенде таба албай, **Энтелетти жүрөктү.** (Сүйүү ырлары)), алпыгуу (Мына Сарыбай азыр бу байыркы күнү **жүрөктү алпыктырган** кендик камтый, сезимди дүркүрөткөн кубаттуу сүр менен, убакытты тык токтотуп, жай ачты. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), элирүү (Ашыктыктын айынан, Албырып **жүрөк элирет.** (Сүйүү ырлары)), эригүү (Элибиз көчтү козголуп, **Эригип жүрөк** оштонуп. (Сүйүү ырлары)), ашыгуу (Келсең эркем батырак, Көрсөм деп **жүрөк ашыгат.** (Сүйүү ырлары)), талыгуу (Ар нерсени көп ойлоп, **Жаш жүрөгүм талыкты.** (Сүйүү ырлары)), эркелөө (Даниярдын обону бөтөнчө бир назик күйүт менен жалгыздыктын арманына толуп, адамдын **жүрөгүн эркелетип** муңкантты. (Ч.Айтматов, Manas UdS)), кусалануу (Аруу, эңсөө **кусалантат жүрөктү**, Көңүлүңдө таркабаган кумардай. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), сагынуу (Мен жүрөмүн сабылып, **Жүрөгүм сени**

сагынып. (Арман ырлары)), ыраазы болуу (Ушунчалык дилин сезип, элдин түгүл ырчысынын адат үйүтүнө чейин баамы бар бул жашыл көз адамга таң калып, **жүрөгү** жымырап **ыраазы болуп**, эми «ичип жибер» дегидей болсо, ... бу күнөө тамакты тартып жиберер абалга кабылды. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), сүйүнүү (Эт **жүрөгүм сүйүнөт**, Боз шинель адам көрүнсө. (Сүйүү ырлары)), сүйүү этиштери аркылуу актуалдашат (Элестетем, эч убакта унутпайм, Эркелетип эрип **жүрөк сүйгөндү**. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)).

Англис тилиндеги «Heart» концептинин эмотивдик белгилери да өтө кеңири спектрди камтыйт. HEART лексемасынын эмотивдик белгилери төмөнкү этиштер аркылуу вербалдашат: кабатыр кылуу (...*I can so sincerely forgive the first while I abhor the last: with this creed revenge never **worries my heart**, degradation never too deeply disgusts me, injustice never crushes me too low: I live in calm, looking to the end.* (Ch.Bronte, Jane Eyre)), тынчсыздандыруу (*Her **heart was troubled** by a kind of terror.* (Dreiser, Sister Carrie)), кыйноо (*It was my doing and one of those silly deeds it **distresses the heart** and sets the face on fire to think of.* (Ch.Bronte, Shirley)), кубантуу (*And a meek exultation **gladdened** her kind **heart** as she felt herself able to answer clearly and promptly the eager questions put by the two young girls.* (Ch.Bronte, Shirley)), таңдантуу (...*And indeed to open his eyes, through which she intended to **surprise his heart**.* (Fielding, The History of Tom Jones, a Foundling)), коркуу (*And the **heart** of man **dread** nothing* (Wordsworth, The Prelude)), сагынуу, куса болуу (*They were expensive combs, she knew, and her **heart** had simply craved and **yearned** over them without the least hope of possession.* (O. Henry, The Gift of the Magi)), элүүү (*Answer, first, why the **heart thrills**; explain wherefore some plaintive note goes wandering about the world, undying; make clear the rose's subtle alchemy evolving its ruddy lamp in light and rain.* (Dreiser, Sister Carrie)).

«Heart» концептинин эмотивдик белгилерин актуалдаштырган зат атоочторго *delight* (кубаныч) (*Hush! say nothing – my **heart is full of delight** – my senses are entranced – let the time I marked pass in peace.* (Ch.Bronte, Jane Eyre)), *gratitude* (ыраазычылык) (*Jane! you think me, I daresay, an irreligious dog: but my **heart swells with gratitude** to the beneficent God of this earth just now.* (Ch.Bronte, Jane

Eyre)), *pity* (аёо) (*He handed over a dime with an upwelling feeling of **pity** in his **heart**.* (Dreiser, *Sister Carrie*)), *striving* (умтулуу) (*Oh, Carrie, Carrie! Oh, blind **strivings** of the human **heart**!* (Dreiser, *Sister Carrie*)), *sympathy* (боорукерлик) (*She had gone willingly to seek him, with **sympathy in her heart**, when Hurstwood had reported him ill.* (Dreiser, *Sister Carrie*)), *despair* (үмүтсүздүк) (*Tears from the depths of some divine **despair** rose **in her heart** and gathered to her eyes.* (O. Henry, *Springtime a la Carte*)) *affection* (сүйүү) (*Love may, as Shakespeare said, feed on itself: but Sarah could not bring herself to eat the dandelions that had graced, as ornaments, the first spiritual banquet of her **heart's** true **affection**.* (O. Henry, *Springtime a la Carte*)), *disgust* (жийиркенүү) (*Soapy, with **disgust in his heart**, loafed along, twice unsuccessful* (O. Henry, *The Cop and the Anthem*)), *fluttering* (толкундануу) (*When he had gone, after an unusually pleasant little chat, Miss Martha smiled to herself, but not without a slight **fluttering of the heart**.* (O. Henry, *Witches' Loaves*)), *tumult* (алпыгуу) кирет (*But the **tumult in his heart** gave him courage* (O. Henry, *A Lickpenny Lover*)).

«Жүрөк» концептинин эмотивдик белгилери эки тилде тең анын адамдын эмоционалдык жашоосунун негизги борбору экендигин баса белгилейт. Жүрөк сезимдердин пайда болуучу, сакталуучу жайы катары концептуалдаштырылып, позитивдүү жана негативдүү эмоциялардын бүткүл спектрин камтыйт. Эмотивдик белгилердин лингвистикалык көп түрдүүлүгү жүрөктүн адам психикасындагы борборлук ролун, анын эмоционалдык тажрыйбанын маанилүү компоненти экендигин көрсөтөт.

5. Зооморфтук белгилер

Зооморфтук код адамзаттын эң байыркы метафоралык ой жүгүртүү системаларынын бирине кирет жана «Жүрөк» концептинин концептуалдашуусунда маанилүү роль ойнойт. Бул белгилер жаныбарлардын (анималисттик), куштардын (орнитологиялык), балыктардын (ихтиологиялык) жана курт-кумурскалардын (энтомологиялык) метафораларын камтып, жүрөктүн ар түрдүү абалдарын жана касиеттерин жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлдөрү аркылуу чагылдырат.

«Жүрөк» концептинин орнитологиялык белгилерине *куш* (*Эргиген куштай жүрөгүң.* (Жеңижок, Ырлар жыйнагы)), *чымчык* (*Курманжан оозуна кеп кирбей кеңгиреп, жүрөгү капилеттен торго чалынган чымчыктай алдас ура тыбырап, тула боюнан тер кетип, отуруп калды.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *бөдөнө* (*Анан тийген жоо, ... азыркы бардык кишилик өмүрдүн үмүтсүз кезинде, эт жүрөгү торго түшкөн бөдөнөдөй тыпырап, кантип чыгып, кантип канат серпип көккө эргип кетүүнү самайт.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *балапан* (*Сүйүүнүн татаал жолунда, Жүрөгүм сага талпынат.* (Сүйүү ырлары)), *сайран куш* (*Күздүн бул сандугачы бирде көңүлү эргип көтөрүңкү, ... өзү эрип жүрөгүнүн алабын сайрады, бирде жараткан аны алмусактан ылдыйбап жаратканына өктө айтып, өмүр өксүгүн муңканып кошту.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *туйгун* белгилери кирет (*Туйгун болуп туйлайт жүрөк, Туруп жүрөм минтип басып.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)). Жүрөктүн «куш» метафоралары жүрөктүн эркиндикке умтулуусун, бийик сезимдерге көтөрүлүүгө болгон аракетин чагылдырат.

«Жүрөк» концептинин «жаныбар» моделине кирген *арстан* (*Жапашым жүрөгүндө жалы бар, күйүп турган от эле, – деп, каңырыгын түтөттү карыя* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)), *ат* (*Күзөттө турган жүрөгүм айыл арасында ит үрүп, үн чыккан сайын үркүй берип, тамакка да табитим чаппады.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)), (*Калганча денесинде жарты жаны, Бир жигит, жаш жүрөгүн камчылады.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *тай* (*Эки жактан тен ат дүбүртү катуулап, дүбүр-дүбүр деп, эки жактан тең сестенген жүрөк тайдай туйлап, дүбүрткө дүбүрт кошулгандай, жер түйшөлгөндөй болуп кетти.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *коён* (*Тынч, коен жүрөктөр! – деп кыйкырып турду.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *жылан* (*«А балким, көңүлүмдү аруулап, жүрөгүмдү арбап алган перисиңби?»* (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»)) метафоралары кайраттуулукту жана коркоктукуту, контролсуз кыймылды жана кыйналууну көрсөтөт.

Англис тилинде зооморфтук белгилер да өзүнчө продуктивдүү топту түзөт жана жүрөктүн ар түрдүү абалдарын жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлдөрү аркылуу концептуалдаштырат. «Heart» концептинин зооморфтук белгилери *арстан* (*Here*

*this young fellow, ... had an undoubted courage and a **lion's heart**, poised, tried, bent, and balanced a weapon such as he thought would do execution amongst Frenchmen.* (Thackeray, *Vanity Fair*)), *am* (*By Jove! What a rate my **heart is galloping** at.* (Eliot, *Mr. Gilfit's Love Story*)), *um* (*But I knew better – knew that her **heart harked** back to her own people by the yellow beach of Akatan.* (J.London, *The Son of the Wolf*)), *күш* (*When he had gone, after an unusually pleasant little chat, Miss Martha smiled to herself, but not without a slight **fluttering of the heart**.* (O. Henry, *Witches' Loaves*)), көгүчкөн зат аоочтору аркылуу вербалдашат (*His **heart** beat like **a pigeon** in a trap* (Maugham, *Of Human Bondage*)).

Зооморфтук метафоралардын колдонулушу эки тилде тең бир катар жалпы өзгөчөлүктөргө ээ. Биринчиден, баатырдыкты билдирүү үчүн арстан образы универсалдуу колдонулат. Экинчиден, куштар менен байланышкан метафоралар негизинен эркиндикке умтулууну, же тескерисинче, тузакка түшүп калууну чагылдырат. Үчүнчүдөн, ат образы жүрөктүн тез согуусун, кыймылдуулугун көрсөтүүдө эки тилде тең колдонулат. Төртүнчүдөн, коркуу, үрөй абалын билдирүү үчүн алсыз жаныбарлардын же тузакка түшкөн куштардын образдары пайдаланылат.

Ушул сыяктуу «Жүрөк» концептинин зооморфтук белгилери эки тилде тең адамдын жаныбарлар дүйнөсү менен узак тарыхый байланышынын натыйжасы болуп саналат. Бул метафоралар жүрөктүн эмоционалдык жана физикалык абалдарын жаныбарлардын касиеттери, инстинкттери, жүрүм-турумдары аркылуу концептуалдаштырууга мүмкүндүк берет. Зооморфтук код жүрөктүн баатырдыгын, коркуусун, эркиндикке умтулуусун, кыймылдуулугун, үрөйүн жана башка көптөгөн мүнөздөмөлөрүн конкреттүү, образдуу жол менен чагылдырып, лингвокультуралык универсалдуу жана идиоэтникалык өзгөчөлүктөрдү камтыйт. Жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүү өкүлдөрүнүн тартылышы «Жүрөк» концептинин семантикалык байлыгын жана анын адам турмушундагы көп кырдуулугун көрсөтөт.

6. Антропоморфтук белгилер

«Жүрөк» концептинин антропоморфтук белгилери адамга тиешелүү ар түрдүү социалдык роллорду, кесиптерди, лингвомаданий типтерди, мүнөз өзгөчөлүктөрүн жана жаш-жыныс мүнөздөмөлөрүн камтып, жүрөктү адамга окшотуунун кеңири спектрин түзөт. Бул белгилер жүрөктүн антропоцентристтик табиятын баса белгилеп, анын адамдын ички дүйнөсүнүн борборунда турганын көрсөтөт.

«Кесип» модели жүрөктү ар түрдүү профессионалдык ишмердүүлүк менен байланыштырат. «Жүрөк» концептинин «кесип» модели учкуч (*Мекенине Лениндин, Учуп келди бир жүрөк.* (Б.Сарногоев, «Салам сага, Корвалан»)), жоокер (*Айтканга жүрөк багынбас, Сүйбөскө сөздөр табылбас.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), зергер (*Элесиң жүрөгүмө жакут болуп, Эстесем тоодой болгон бакыт болуп.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), ырчы (*Билсең эгер далай күрөш өткөргөм, Аны жүрөк ырдоо менен сездирет.* (А.Осмонов, «Чыгармалар жыйнагы»)), жана *сом* белгилерин камтыйт (*Махабатта акыл бей тарап, жүрөк сом.* (Макалдар, Manas UdS)).

«Heart» концептинин «кесип» модели да продуктивдүү. Англис тилинде жүрөк ырчыга (*As Freckles followed into the light and sounds of the camp, his **heart** and soul were **singing** for joy.* (Stratton-Porter, Freckles)), музалимге (*To minister to pain and grief, or the rough hard Captain Cuttle hand, that the time when the **heart** teaches, guides, and softens in a moment!* (Dickens, Dombey and Son)), *сомко* (*Ah! You **judge** me **with** your **heart**, Lina: you should judge me with your head.* (Ch.Bronte, Shirley)), чиновникке (*There is a chef in its kitchen who will prepare for you brook trout better than the White Mountains ever served, ... and Maine venison that would melt the **official heart** of a game warden.* (O. Henry, Transients in Arcadia)), *башкаруучуга* салыштырылат (*Further this act of grace: and from this hour The **heart** of brothers **govern** in our loves And sway our great designs!* (Shakespeare, Antony and Cleopatra)).

Лингвомаданий типтер модели жүрөккө социалдык статустарды жана абалдарды жүктөйт. «Жүрөк» концептинин «лингвомаданий типтер» модели *туткун* (*Азыр эле тапкан атасы кантер экен деп, мына ошондо жакын кишиси үчүн мурда баштан өтпөгөн коркунуч тууп, ал коркунуч баланын жүрөгүн камады*

(Ч.Айтматов, Manas UdS)), кеңешчи (**Жүрөктүн** «кайырчылыгыңды кыл да жөн жүр» дегенине адамадагы ачкөздүк напси деген болчубу? (Ч. Абыке уулу, Миллионго бааланган өмүр)), ыр сүйүүчү (**Ырда деп жүрөк зырпылдайт**, Станок менен тең болуп. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), көзү ачык, олуя (**Жүрөгү бирдемени сезип**, ылдый тиктеп, Атакул шалдырады. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), сүйүүгө чалдыккан адам («Сүйөм» деген сөзүмдү **Сүйүп жүрөк сагынды**. (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), алсыз адам (**Ырыс алды** — ынтымак, күч—биримдик деп, ... кай бир «эртең эмне болот» деген ойдо калтылдап тургандын да колуна таяк карматкандай кайрат, **жүрөгүнө төтөк берди** Токтогул. (Т.Касымбеков, Manas UdS)), оорукчан (Оң келбеди тилегим, **Оорукчан болду жүрөгүм**. (Сүйүү ырлары)) белгилерин камтыйт.

Англис тилиндеги концепттин «лингвомаданий типтер» модели абдан чоң топту түзөт. Ал моделге жолоочу (*And how her overcharged young **heart** was **wandering** to find some natural resting place.* (Dickens, Dombey and Son)), диктатор (*Whether it was the **heart** which **dictated** this new system of complaisance and humility adopted by our Rebecca, is to be proved by her after-history.* (Thackeray, Vanity Fair)), баатыр (*It is not that the hand is heavy and will fall down when released; it is not that the heart and pulse are still; but that the hand was open, generous, and true; **the heart brave**, warm, and tender; and the pulse a man's.* (Dickens, A Christmas Carol)), жеңилген адам (*The grace of this woman had **won** Carrie's **heart**.* (Dreiser, Sister Carrie)), багынган адам (*Carrie turned her face to the west with a **subdued heart**.* (Dreiser, Sister Carrie)), козголоңчу (*She felt as though she should be better served, and her **heart revolted**.* (Dreiser, Sister Carrie)), туткун (*So **imprisoned** and **tortured** was this little **heart**, when in the month of March, Anno Domini 1815. Napoleon landed at Cannes, and Louis XVIII fled, and all Europe was in alarm, and the funds fell, and old John Sedley was ruined.* (Thackeray, Vanity Fair)), адепсиз (*By those things which **address the heart** was she steadily recalled.* (Dreiser, Sister Carrie)), шепук (*And also in a moment his **heart responded** thrillingly to this novel mood.* (O. Henry, The Cop and the Anthem)), кожойкеси бар адам (*He paid, if anything, more attention to his old friend than usual, and yet in no way held him up to that subtle ridicule which a lover in favour may so*

*secretly practise before **the mistress of his heart**.* (Dreiser, Sister Carrie)), *көчмөн* (*They flit from furnished room to furnished room, transients forever—transients in abode, **transients in heart and mind**.* (O. Henry, The Furnished Room)), *кедей адам* белгилери мүнөздүү (*'It'll soften your **poor heart**, Dan'l,' - laying her head upon his shoulder, 'and you'll bear your sorrow better; for you know the promise, Dan'l.* (Dickens, David Copperfield)).

«Мүнөз» модели жүрөккө адамдын психологиялык мүнөздөмөлөрүн жүктөйт. «Жүрөк» концептине «мүнөз» моделинин чынчыл (*Санды көрсө көп дебес, шашып **жүрөк калп дебес**.* («Манас», Manas UdS)), *коркок* (*Мынабу наристе өзүнүн бөлтүрүктөрүнүн эле бири сыңары өңдөндү – болгону адамдын баласы – ушул белгисиз туйгу-сезим карышкырга кандайча келди – белгисиз эмне болсо да, бала эч душмандыгы жок бу иттин башын сыламакчы болгондо, Акбаранын кайгыдан канат турган **жүрөгү титиреп кетти**.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)), *тартынчаак* (*Көк көйнөгүң чатырдай, Кара көз, **Көргөндө жүрөк батынбай**.* (Сүйүү ырлары)) белгилери, ал эми «Heart» концептинин «мүнөз» моделине *тамашакөй* (*«We are going to supper, of course,» he said, with a voice that was a **mockery of his heart**.* (Dreiser, Sister Carrie)), *ынак, кыйбас* (*In vain beats **the faithfullest heart** above a 52-inch belt.* (O. Henry, The Skylight Room)), *назик* (*Though rough in exterior, Joe Thompson, the wheelwright, had a **heart**, and it was very **tender** in some places* (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)), *боорукер* белгилери кирет (*What a thing it would be for art and perspective if genius were backed by two thousand dollars in bank, a bakery, and a **sympathetic heart** to – But these were day-dreams, Miss Martha* (O. Henry, Witches' Loaves)).

«Жаш жана жыныс» моделдери жүрөккө демографиялык мүнөздөмөлөрдү жүктөйт. «Жүрөк» концептинин «жаш/жыныс» модели *бала* (*Энеге **бала** кымбат, **жүрөгүбүз**. Эркиндик, тынчтык биздин тилегибиз.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *жаш адам* (*Кадырыңа жете албай, Кайгырган биздин **жаш жүрөк**.* (Сүйүү ырлары)), *эне* (*Анткени **эне жүрөгү** – Ар дайым мээрим түнөгү.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)), *жигит* (*Эликтей түптүз буттарын көрүп, Эркисизден **жигит жүрөгү** ийип.* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз

келем»)) *ата* (Аргасыздан **ата жүрөгү** тызылдап, бала калды боору катып солуп ыйлап (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015)) белгилерин, ал эми «Heart» концептинин «жаш/жыныс» модели *жааш адам* (*The sight of a few boats in the Harlem and more in the East River tickled her young heart.* (Dreiser, *Sister Carrie*)), *кары адам* белгилерин камтыйт (*It was all over so quickly that at first they could hardly realize it, and remained in a state of expectation as though of something else to happen – something else which was to lighten this load, too heavy for old hearts to bear.* (W.W. Jacobs, *The Monkey's Paw*)). Бул метафоралар жүрөктүн жашка жана жынысына жараша өзгөрүүчү эмоционалдык жана психологиялык касиеттерин чагылдырат.

Антропоморфтук белгилер жүрөккө социалдык роллорду, кесиптерди, мүнөз өзгөчөлүктөрүн, жаш-жыныс мүнөздөмөлөрүн жүктөп, анын адамдын социалдык жана психологиялык портретинин эң маанилүү компоненти экендигин баса белгилейт.

7. Менталдык белгилер

«Жүрөк» концептинин менталдык белгилери анын когнитивдик функцияларын көрсөтүп, өзүнчө маанилүү топту түзөт. ЖҮРӨК лексемасы ЭС (*Бул дипломдук иш – көптөн бери ниет кылып, жүрөгүмө сактап жүргөн сүрөт эле.* (Ч.Айтматов, *Manas UdS*)), жана ОЙ лексемаларынын синоними катары колдонулат (*Бирок, эки жак тең сак болгонсун, эки жагынын тең жүрөгүнө келип турган* Нүзүптүн өмүрү жактан кепке гана өтүшпөдү (Т.Касымбеков, *Manas UdS*)), ошондой эле билүү этиши аркылуу актуалдашат (*Аны сезген, билген жалгыз жүрөгү, көңүлү болду.* (С.Карачев, «Эркисиз күндөрдө»)).

Англис тилиндеги «Heart» концептинин менталдык белгилери дагы негизинен «эс», «ой» жана «интеллект» белгилерин чагылдырганы менен, кеңири когнитивдик функцияларды камтыйт. Ал концепттин «ой» белгиси *think* (ойлонуу) этиши менен (*Rebecca thought in her heart, «Ah, mon beau Monsieur!»* Thackeray, *Vanity Fair*)), ал эми «эс» белгиси *know by heart* (жатка билүү) (*She knew its dull, little round by heart.* (Dreiser, *Sister Carrie*)), *forget* (унутуу) этиштери менен вербалдашат (*«Dear friend», she explained, in a transport of enthusiasm, «some hearts can never forget benefits; all women are not Blue Crawley's!»*

(Thackeray, Vanity Fair)). «Интеллект» белгиси *know* (билүү) (*Whether it be the tinkle of a lone sheep bell o'er some quiet landscape, or the glimmer of beauty in sylvan places, or the show of soul in some passing eye, the **heart knows** and makes answer, following.* (Dreiser, Sister Carrie), *understand* (түшүнүү) этиштери (*The **heart understands** when it is confronted with contrasts.* (Dreiser, Sister Carrie)) жана *watchful* (сак) (*An't my **heart** been heavy and **watchful** always along of him and you?* (Dickens, Dombey and Son)), *determined* (чечкиндүү) (*What can stop the **determined heart** and resolve will of man?* (M.W.Shelley, Frankenstein, or the Modern Prometheus)), *suspicious* (шектүү) сын атоочтору аркылуу актуалдашат (*Nor could she; but she acceded to their overtures with a very heavy and **suspicious heart**, was always uneasy during the child's absence from her, and welcomed him back as if he was rescued out of some danger.* (Thackeray, Vanity Fair)). Менталдык белгилер жүрөктү эс тутуунун, ойлонуунун, түшүнүүнүн, билүүнүн борбору катары концептуалдаштырып, анын когнитивдик функцияларынын кендигин көрсөтөт.

8. Перцептивдик белгилер

«Жүрөк» концептинин перцептивдик белгилери анын сезүү органдарынын функцияларын аткаруу жөндөмдүүлүгүн чагылдырат. «Жүрөк» концептинин перцептивдик белгилери *көрүү* (*Ай-ааламды **жүрөк менен көрчү элең, Айтыштарда жалын элең, өрт элең.*** (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)), *угуу* (*Үндөрдүн бирине бири жалгануусун **жүрөгү менен угуп**, кыял эргүүсүнө берилип кетти.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), *сезүү/туюу* этиштери аркылуу актуалдашат (***Жүрөгү бирдемени сезип**, ылдый тиктеп, Атакул шалдырады.* (Т.Касымбеков, Manas UdS)), ***Жүрөгү бир нерсени туйгандай** лакылдап чыкты.* (Ч.Айтматов, Manas UdS)).

Англис тилинде перцептивдик белги *see* (көрүү) (*No you shall be Lucretia, Acte, or anybody your little **heart sees** fit to become.* (J.London, The Son of the Wolf)), *listen* (угуу) (*When the distraction of the tongue is removed, the **heart listens.*** (Dreiser, Sister Carrie)), *forebode* (сезүү) этиштери (*Yet so my **heart forebodes**, but must not fear, Nor shall my followers find me falter here.* (Byron, The Corsair), жана *instinct* (инстинкт) зат атоочу менен объективдешет (*Some make the criterion external to the*

*moment of perception, putting it either in revelation, the consensus gentium, the **instincts of the heart**, or the systemized experience of the race.* (W. James, The Will to Believe)).

Бул перцептивдик белгилер жүрөккө сезүү органдарынын функцияларын жүктөп, жүрөктүн физикалык орган эле эмес, эмоционалдык жана интуитивдүү таанып билүү борборуна айландырат.

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жандуу табияттын образдык белгилеринин жалпыланган көрсөткүчтөрү №5 таблицада берилди (белгилердин толук тизмеси 4-тиркемеде)

Таблица №5. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жандуу табияттын образдык белгилеринин жалпыланган көрсөткүчтөрү

Белгилердин тобу	Бардыгы	Эки тилде тең	«Жүрөк» гана	«Heart» гана
1. Вегетативдик белгилер	7	3	4	0
2. Соматикалык белгилер	14	8	4	2
3. Виталдык белгилер	33	13	6	14
4. Эмотивдик белгилер	27	12	9	6
5. Зооморфтук белгилер	12	3	7	2
6. Антропоморфтук белгилер	38	4	15	19
7. Менталдык белгилер	3	2	0	1
8. Перцептивдик белгилер	3	3	0	0
Бардыгы	137	48	45	44

Аныкталган 137 белгинин 48и (болжол менен үчтөн бири) эки тилде тең кездешти, ал эми 45и кыргыз тилине, 44ү англис тилине гана мүнөздүү болуп чыкты. Окшоштуктар менен айырмачылыктардын категориялар боюнча бөлүштүрүлүшү бирдей эмес: перцептивдик белгилер толугу менен, менталдык жана соматикалык белгилердин көпчүлүгү эки тилге орток болсо, кыргыз тилине гана мүнөздүү белгилер вегетативдик (4), зооморфтук (7) жана эмотивдик (9) категорияларда, ал эми англис тилине гана мүнөздүү белгилер антропоморфтук (19) жана виталдык (14) категорияларда топтолду. Эки тилге орток белгилер

жүрөктүн «жашоонун булагы» жана «сезимдердин борбору» катары кабылдануусу бардык элге ортоктош экенин тастыктайт: *көрүү, угуу, сезүү* перцептивдик белгилери, *эс, ой* менталдык белгилери, ошондой эле *жылуу/үшүү, жаралануу, ооруу, өлүү* сыяктуу виталдык өзөк белгилер жалпы адамзаттык когнитивдик негизди түзөт.

Кыргыз тилинде гана кездешкен белгилер эки багытта топтолгон. Биринчиден, вегетативдик белгилердин басымдуу бөлүгүнүн (бакча, гүлзар, токой, чөп) кыргыз тилинде гана катталышы жүрөктүн жаратылыш, жер жана өсүмдүк дүйнөсү менен органикалык байланышы кыргыз поэтикалык аң-сезимине терең сиңгендигин көрсөтөт. Экинчиден, зооморфтук белгилердин арасындагы *бөдөнө, балапан, туйгун, тай, коён* сыяктуу образдар көчмөн жашоо образынын, мергенчилик маданиятынын жана жаратылышка жакындыктын изи болуп саналат. Эмотивдик белгилердин кыргыз тилиндеги молдугу (*нестейүү, энтелөө, эркелөө* ж.б.) кыргыз тилинин жогорку деңгээлдеги экспрессивдүүлүгүн жана кыргыз элинин ички сезим дүйнөсүнө өзгөчө маани бергенин айгинелесе, *ата, эне, бала* белгилеринин кыргыз тилинде гана кездешиши жүрөктүн «үй-бүлөлүк сүйүүнүн борбору» семантикасы кыргыз маданиятында айрыкча күчтүү экенин далилдейт.

Англис тилине гана мүнөздүү белгилер эки чоң топто топтолгон. Антропоморфтук белгилердин ичинен диктатор, баатыр, козголоңчу, шерик, көчмөн сыяктуу белгилер жүрөктү коомдук ролдор жана социалдык мамилелер системасы аркылуу концептуалдаштырат. Виталдык белгилерде да англис тили алда канча бай экени байкалды: *уктоо, эс алуу, чарчоо, ачка болуу, тоюу* ж.б. белгилер жүрөктү биологиялык жандык катары майда деталдарга чейин конкреттүү сүрөттөйт. Эмотивдик белгилердин ичинен *боор ооруу, аёо, жийиркенүү* ж.б. англис тилинде гана кездешип, жүрөктүн эмоционалдык диапазонунун кыргыз тилине салыштырмалуу «сырткы», социалдык сезимдерге ыңгайлашканын көрсөтөт.

Ошону менен бирге антропоморфтук категорияны эки тилди бөлүп турган чек катары кароого болбойт. Ал жалпы саны боюнча эң чоң топ (38 белги) болуп, анда орток белгилер аз (4), ал эми уникалдуу белгилер эки тилде тең мол: англис

тилинде 19, кыргыз тилинде 15. Демек, айырма категориянын көлөмүндө эмес, анын багытында: кыргыз тилинде жүрөккө үй-бүлөлүк-туугандык жана поэтикалык типтер (ата, эне, бала, ыр сүйүүчү, кеңешчи), англис тилинде коомдук-иерархиялык типтер (диктатор, башкаруучу, чиновник, шерик, көчмөн) ыйгарылат. Ушул эки нукту айырмалоо салыштыруунун сандык жыйынтыгын мазмундук жактан тактайт

Жалпылап айтканда кыргыз тилинде «Жүрөк» жаратылыш менен синхрондошкон, нукура ички, жымжырт жана лирикалык образ; анын образдуулугу табигый дүйнөдөн, туугандык мамилелерден жана эзелтен сиңген нукура кыргыз сезимдеринен курулган. Англис тилинде «Heart» коомдук ролдорго, социалдык иерархияга жана биологиялык реализмге бет алган, алда канча «экстравертивдик» образ; анын антропоморфтук белгилеринин молдугу жүрөктүн ачык коомдук аренада иш кылган субъект катары концептуалдашканын айгинелейт. Образдык мазмундагы метафоралык моделдерди талдоонун натыйжалары автордун Бектурова А.А. менен бирге жазылган эмгегинде жарыяланган (Байгобылова Г.А., Бектурова А.А. Метафорические признаки в образном содержании концепта Жүрөк/Heart // Международный журнал экспериментального образования. 2024. № 4).

3.2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин символдук белгилери

Символ өзүнүн жаратылышы боюнча семиотикага тиешелүү. Бирок тил илиминде символ бир белгинин ичиндеги башка бир белгини түшүндүрөт. Көпчүлүк учурда символдоштурууда абстракттуу нерсе конкреттүү нерсе аркылуу көрсөтүлөт.

Э.Бенвенистин айтымында «Символдоо жөндөмү психикалык функциялардын негизинде жатат. Ойлонуунун өзү нерселердин сүрөттөлүштөрүн жаратуу жана бул көрүнүштөр менен иштөө жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Ойлонуунун табияты символикалуу». (Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. 29-б.)

Ал эми М.Л.Ковшова символдор жөнүндө «Символдуулук каада-салттар, жөрөлгөлөр, үрп-адаттар, ырым-жырымдар, маданий көрсөтмөлөр, фольклордук, библиялык, адабий тексттер сыяктуу маданият фактылары аркылуу далилдениши керек, анткени аларды белгилүү бир реалиянын туруктуу мааниси өзүнүн терең чагылдырылышын тапкан» деп жазат. (Ковшова М.Л. On symbols and quasi-symbols in semantics of idiomatic expressions // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2009. 27-32-бб.)

«Жүрөк» жана «Heart» концепттери англис жана кыргыз лингвомаданияттарында кылымдар бою физиологиялык түшүнүктөрдүн, диний ишенимдердин жана маданий практикалардын таасири астында калыптанган бай символдук мазмунга ээ.

1. Жүрөк – жашоонун маңызы

Бул концепттердин эң байыркы жана универсалдуу символдук белгилеринин бири жүрөктүн жашоонун маңызы менен байланышы болуп саналат.

Адамдын жүрөгүнүн согуп турушу тирүүлүктү, ал эми токтошу жашоонун бүтүшүн көрсөтөт.

«Сен токтосоң, анда менин өлгөнүм, Сок **жүрөгүм, сого бергин**, өлбөгүн!» (Б. Сарногоев, «Сок жүрөгүм»)

Эки тилде тең жүрөктүн жашоонун булагы символикасы *жүрөк* менен *жандын* синоним катары колдонулушунан көрүнүп турат:

жүрөгү күйүү – жаны күйүү (Жүрөгүм күйүп кайыштым, Таята сенин кебиңе (фольк. Manas UdS)), (Мени келебай кылбагыла, – деп Баяздын жаны күйүп айтты (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015))

*bless one's heart/soul (Why, **bless your heart** alive, my dear, how late you are. (Dickens, A Christmas Carol)), (May God **bless your soul** and keep you safe» (BNC))*

2. Жүрөк – бир нерсенин борбору, маңызы

Англис тилинде жүрөк бир нерсенин маанилүү бөлүгү, маңызы, өзөгү катары колдонулган көптөгөн фразеологиялык бирдиктер жана метафоралык

туюндуруулар бар. «The heart of the matter» (иштин өзөгү/мааниси) туюндурмасы маселенин борбордук, өтө маанилүү бөлүгүн көрсөтөт.

*«He made a China voyage the **heart of this play**, which began to grow in him on the «Arabian Sea en route for China» and on the «China Sea» (BNC)*

«Heartbeat» (жүрөктүн согушу) метафорасы түз физиологиялык мааниде гана эмес, жашоонун ритми, анын пульсу үчүн да колдонулат: «the heartbeat of the city» (шаардын пульсу).

Мисалы: *«Music is the **heartbeat** of our community» (BNC)*

Кыргыз тилинде жүрөктүн жашоонун маңызы борбору катарындагы символикасы дагы да таасирдүү көрүнөт, жана ал кыргыз элинин салттуу дүйнө таанымы менен шартталган. «Жүрөгүм күйгүчө, билегим күйсүн» макалы жүрөк адамдын жашоосунун борбору экендигин тастыктайт. «Жүрөгү күйүү» фразеологизми өтө күчтүү кайгыруунун же кайгыдан азап чегүүнү, «жүрөгү туйлоо, алеп-желеп болуу» толкунданууну, сүйүнүчтү, «жүрөгү калтыроо» өтө коркууну билдирет. «Жүрөгүн алуу, жүрөгүнүн сары суусун алуу, жүрөгүн калтыруу» аркылуу адамдын жашоо күчүн алат.

«Алар тиги байланып турган адам өлсө эле көптөн бери жадааткан, жүрөктөрүнүн сары суусун алган тополоң бутуп кетерине ишенип, үмүт кылып калышты» (Т.Касымбеков, Manas UdS)

3. Жүрөк – эмоциялардын жана сезимдердин орду

Жүрөктүн эмоционалдык чөйрө менен символдук байланышы «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин борбордук белгилеринин бири болуп саналат. Эки лингвомаданиятта тең жүрөк сезимдерди баштан кечирүү жана туюндуруу үчүн жооптуу орган катары концептуалдашат, жана ал фразеологиянын жана метафориканын кеңири катмарында чагылдырылат.

Англис тилинде жүрөктүн эмоционалдык символикасы өтө кеңири. Лакофф жана Жонсондун изилдөөлөрүнө ылайык, *Heart is a container for emotions* (жүрөк – бул эмоциялар үчүн контейнер) концептуалдык метафорасы көптөгөн туюндурмалардын негизинде жатат: «to pour one's heart out» (жүрөгүн төгүү), «to open one's heart» (жүрөгүн ачуу), «to have a heavy heart» (оор жүрөккө ээ болуу).

Мисалы:

«Mrs. Thompson did not answer, but a soft **feeling crept into her heart**» (T.S. Arthur, An Angel in Disguise)

«**Her heart was full of benevolence** to our own species, and most sensitively alive to suffering animals, and might in truth be called as a member of the society to which she belonged, the Animals' Friend» (BNC)

«So, while Martin **poured out his heart** to her, elated with the first success his chosen work in the world had received, she paid heed to his bare words only, gazing now and again about the room, shocked by what she saw» (Dickens, Martin Eden)

Бул метафоралар эмоциялардын жүрөктүн ичинде жайгашкандыгын жана алардан жүрөккө кириши же тескерисинче чыгышы, жүрөктүн толушу жана ашып төгүлүшү мүмкүн экендигин түшүндүрөт.

Эмоционалдык абалдардын жүрөктүн мүнөздөмөлөрү аркылуу дифференцияланышы англис тилинде продуктивдүү модель болуп саналат. Позитивдүү эмоциялар төмөнкү фразалар аркылуу туюндурулат: «light-hearted» (жеңил жүрөктүү, кайгысыз), «loving heart» (сүйгөн жүрөк), «grateful heart» (ыраазы). Терс эмоционалдык абалдар «broken-hearted» (сынган жүрөктүү), «heavy-hearted» (оор жүрөктүү), «cold-hearted» (суук жүрөктүү), «hard-hearted» (катуу жүрөктүү) ж.б. сөз айкаштары менен түшүндүрүлөт.

Мисалы:

«This woman also had a **loving heart** and a capacity to understand another fallible human being» (BNC)

«It's a rough journey, and a **sad heart** to travel it; and we must pass by Gimmerton Kirk to go that journey!» (E.Bronte, Wuthering Heights)

Кыргыз тилинде жүрөктүн эмоционалдык символикасы метафоралык моделдердин системасы аркылуу көрсөтүлөт, алар англис тилиндеги түшүнүктөр менен дал келген жерлери болгону менен, улуттук-маданий өзгөчөлүккө дагы ээ. «Жүрөк» концепти үчүн дагы контейнер метафорасы мүнөздүү. Англис тилиндеги сыяктуу эле жүрөккө сезимдер кирет, чыгат, толот, ташкындайт. Жүрөктө ар түрдүү сезимдер жашайт.

Мисалы:

«Катынын төркүнүнө жиберген болуп, өзү артынан кетип калдыбы?» деп, **жүрөгүнө таарыныч келди**» (Т.Касымбеков, Manas UdS),

«**Жүрөгүм толгон шаттыкка**, Сен бата турган орун жок» (Б.Сарногоев, «Кел жаңы жыл»),

«Ошентсем да, түнкүсүн айылга кайтып бара жатып, Данияр обон салганда, алар үчүн менин ичим ушунчалык жылып, **жүрөккө толгон кубаныч** ушунча **ташкындайт**, жанагынын баары эстен чыгып, мен үчүн анда дүйнөнүн рахаты гана бар» (Ч.Айтматов, Manas UdS),

«**Махабат ташып жүрөктө**, Бактылуу болуп жашайын» (Б.Сарногоев, «Бир каксын»)

«Эми, үкөм, башынан ырчы көп өткөн, баарысы кайгы жеп өткөн, алакчы күндөн тарыгып, **арман төгүп жүрөктөн**» (Т.Касымбеков, Manas UdS)

Кыргыз тилинде эмоционалдык абалды чагылдырууда жүрөктүн температуралык мүнөздөмөлөрү менен байланышкан туюндурмалардын бай палитрасын колдонулат:

- өрттөнүү: «Кара түтүндөй каптап келген ыза **жүрөгүн өрттөп**, кыйкырып ыйлап жибере сактады» (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- күйүү: «Антсе да ойлоп кыйналып, Алоолоп **күйөт жүрөгүм**» (Арман ырлары),
- ысуу: «Үйрөтүп койгон салт үйүтүн өтөп, колуктуу ага саал таазим кылгандай нышана байкатканда кыраа күйөөнүн **жүрөгү жымырап ысып кетти**» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- жылуу: «Кыйды элчинин **жүрөгү жылый** түштү» (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- үшүү: «Өз кулагыңыздан өзүнүз үркүп, жедеп жүрөгүңүз үшүп калган окшобойбу!» (Т.Абдумомунов, «Сүйүү жана үмүт»),
- тоңуу: «Мурунку ысык **жүрөгүм**, Муз болуп барат утуру» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),

Өзгөчө топту жүрөктүн физикалык өзгөрүүлөрү аркылуу эмоционалдык тажрыйбанын динамикасын сүрөттөгөн туюндурмалар түзөт:

- атып кетүү: *«Муну көрүп Мусулманкулдун жүрөгү атып кетти»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- жарылуу: *«Ал өлбөсө доңуз копсун, тиги чал ылайым ит өлүмүн тапса экен же жүрөгү жарылып, өзү ушул жерде калса да мейли!»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- эзилүү: *«Кыпчактардын канын Мусулманкулдун бутуна чачыратып, жүрөгүн эзип, ошону менен анын эркин сындырмакчы эле»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- элжирөө: *«Сейде жүрөгү элжиреп, аны көзүнөн, маңдайынан өптү, – уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- шишүү: *«Шишик басып жүрөгүн, Ирип кетсин дедиңби?»* (Арман ырлары),
- жанчылуу: *«Жалгызы элем бирөөнүн, Жанчылып барат жүрөгүм»* (Арман ырлары),
- сыйрылуу: *«Жаратын жсаап жүрөгүмдүн сыйрыктуу, Жашайм күлүп, ырым менен сыймыктуу»* (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»),
- калтыроо: *«О, атаңдын көрү! Адам баласы деген ушубу?!» деген өкүнүч жүрөгүн калтылдатты»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- толкуу: *«Барабыз улуу максат – ал чоң үйгө. Баарыбыз толкуп жүрөк, толуп билек»* (Б.Сарногоев, «Жашасын»),
- ыргалуу: *«Ошого өзү ыктоо, ойгонсо да көзүн ачпай, былк этпей күүгө кошулуп жүрөгү ыргалып, көңүлү жубанып, кубанычтуу түш көрүп жаткандай жүзү нурлана уурту асте жымыйып жата берет»* (Т.Касымбеков, Manas UdS),
- термелүү: *«Бактысын, махабатын издеп чыккан Чолпон деген кыздын тагдыры биздин эки жүрөктү термелтип жатты»* (Ч.Айтматов, Manas UdS).

Кыргыз тилинде эмоционалдык мазмун ЖҮРӨК лексемасы менен гана эмес, КӨҢҮЛ лексемасы аркылуу да берилет. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө көңүл сезимдердин, каалоолордун, маанайдын жана ниеттин жайгашкан жери катары аныкталат (Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1985. Т. 1. 423-б.), демек ал орус тилиндеги *сердце* сөзүнүн «ички дүйнө» маанисине түздөн-түз дал келет. Бир катар туруктуу сөз айкаштарда эки лексема эркин алмашып, бирдей эмоционалдык мазмунду туюндурат: *жүрөгү айнуу – көңүлү айнуу, жүрөгү алып учуу – көңүлү алып учуу, жүрөгү жибүү – көңүлү жибүү* (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015). «Көңүл» белгиси мотивациялоочу белгилердин катарында да катталып (Таблица №1, 32-позиция), сегиз этимологиялык сөздүктүн бешинде тастыкталат (1-тиркеме).

4. Жүрөк – сүйүүнүн борбору

Жүрөктүн сүйүү менен символдук байланышы англис жана кыргыз лингвомаданияты үчүн мүнөздүү болгон эң туруктуу жана универсалдуу маданий коддордун бири болуп саналат. Бул символика байыркы тамырларга ээ жана азыркы дискурста активдүү колдонулат.

Англис тилинде «жүрөк – сүйүү» ассоциациясы көптөгөн туруктуу туюндурмаларда жана маданий практикаларда бекитилген. «To give one's heart to someone» (бирөөгө жүрөгүн берүү) метафорасы бирөөнү сүйүү дегенди билдирет. «To win someone's heart» (бирөөнүн жүрөгүн жеңүү) туюндурмасы ошол адамдын сүйүүгө ээ болуу процессин сүрөттөйт. «To steal someone's heart» (бирөөнүн жүрөгүн уурдоо) фразеологизми ашык болуунун күтүлбөгөн нерсе экендигин жана ал өз эркинен тышкары болгондугун түшүндүрөт.

Мисалы:

*«I thought it affecting to see such a sturdy fellow as Ham was now, trembling in the strength of what he felt for the pretty little creature who had **won his heart**»* (Dickens, David Copperfield)

*«Let the woman you look upon be wise or vain,» said Carrie, her eyes bent sadly upon the lover, who had sunk into a seat, «beautiful or homely, rich or poor, she has but one thing she can really **give or refuse—her heart**»* (Dreiser, Sister Carrie)

«*As Gwen, an endearing liar and fantasist, Goldie literally invades Martin's home – and ends up **stealing his heart***» (BNC)

Сүйүүнүн башка адамдын жүрөгүнө ээлик катары концептуалдашуусу мындай туюндурмаларда чагылдырылат: «you have my heart» (сен менин жүрөгүмө ээсиң), «she owns his heart» (ал анын жүрөгүнө ээ). Сүйүү мамилелеринин бузулушунун метафорасы сынган жүрөк образы аркылуу берилет: «to break someone's heart» (бирөөнүн жүрөгүн сындыруу).

Мисалы:

«*He stood up and walked about, dreaming his delightful dream of a life continued with this lovely **possessor of his heart***» (Dreiser, Sister Carrie)

«*Daddy, you know it would **break my heart**, if anything happened to you*» (BNC)

Англис макалдарында да бул символика сакталат:

«*Absence makes the heart grow fonder*» – Айрылуу сүйүүнү күчөтөт (түз маанисинде: жоктук жүрөктү мээримдүү кылат).

Жүрөк формасындагы символу батыш маданиятында сүйүүнүн жана романтикалык мамилелердин универсалдуу визуалдык белгиси болуп саналат. Акыркы убактарды Ыйык Валентин күнүндө бардык өлкөлөрдө жүрөк формасындагы валентинкаларды белек кылуу ритуалы калыптанып баратат.

Кыргыз тилинде сүйүү контекстиндеги жүрөк символикасы да өтө таасирдүү көрсөтүлгөн. «Жүрөгүн берди» туюндурмасы ашык болууну, бирөөгө сүйүүсүн берүүнү билдирет. «Жүрөгү ээлеп алды» фразеологизми сүйүктүүнүн жүрөгүн багындыруу процессин сүрөттөйт.

Мисалы:

«*Көкүрөктө **жүрөктү**, Сиз үчүн койдум **энчилеп***» (Сүйүү ырлары)

«*Өнөрүң кылдат токуучум, **Өзүңө тартып жүрөктү***» (Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

«*Бүт **ээледиң жүрөгүмдү** бийледиң, Тамтаңдаттың такыр көлгө тийбедиң*». (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)

Кыргыз фразеологиясы бир тараптуу сүйүүдөн же сүйгөн адамынан ажыроодон болгон азапты чагылдырган көптөгөн метафораларды камтыйт:

- жаралоо: *«Өткөн сүйүү жүрөгүңдү жаралап, Билем, алтын, санааң алыс таралат»* (Кыргыз поэзиясынын антологиясы),
- тилинүү: *«Тек гана уулун аягандан жүрөгү барча-барча тилинип, сай сөөгү сыздайт, кабыргасы кайышат»* (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»),
- ачышуу: *«Өпкөсү кара казандай, ичке толгон ызасы жүрөгүн ачыштырып, көзүн тумандатып барат»* (Ч.Айтматов, Manas UdS),
- тызылдоо: *«— А эмне экен? — деди Зарина жүрөгүнүн саал тызылдай түшкөнүн кыздарга билгизгиси келбей»* (Ж.Исабаева, «Махабат мазары»).

Сүйүү сезиминин интенсивдүүлүгү күйүү, от жана жалындын образдары аркылуу берилет:

«Жарк этип үйдөн сен чыксаң, Жалынсыз күйөт жүрөгүм» (Сүйүү ырлары)

«Өзүң гана тутандырган бир кезде Өчөөр эмес жүрөгүмдүн жалыны»

(Ш.Мамбетаипова, «Көл боюна жүз келем»)

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай кыргыз фольклорунда «Жүрөк» концепти сүйүү лирикасында борбордук орунду ээлейт. Көптөгөн ырлар жана поэзиялык чыгармаларда жүрөк сүйүү жашаган жер катары кабыл алынат.

5. Жүрөк – адеп-ахлактын жана руханияттын борбору

Жүрөктүн моралдык сапаттардын жана руханий умтулуулардын орду катарындагы символдук белгиси «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Эки лингвомаданиятта тең жүрөк эмоциялардын орду гана эмес, жеке адамдын адеп-ахлактык башталышынын борбору катары концептуалдашат.

Англис тилинде адамдын моралдык баасы көбүнчө анын жүрөгүнүн мүнөздөмөлөрү аркылуу туюндурулат. Оң адеп-ахлактык сапаттар «a good heart», «a pure heart», «a generous heart» сыяктуу туюндурмалар аркылуу берилет:

- good (жакшы): *«He gave her the money out of a good heart – out of a realisation of her want»* (Dreiser, Sister Carrie),

- faithful (ишенимдүү): «*In vain beats the **faithfullest heart** above a 52-inch belt*» (O. Henry, The Skylight Room),
- kind (мээримдүү): «*Be thankful for me, if you have a **kind heart**, as I think you have,*» she said, «*that while I know well what I am, I can be cheerful and endure it all*» (Dickens, David Copperfield),
- gold (алтын): «*He'd do anything for anybody. Anything. Has a **heart of gold***» (BNC),
- pure (таза): «*There is no doubt whatever that I was a lackadaisical young spooney; but there was a **purity of heart** in all this, that prevents my having quite a contemptuous recollection of it, let me laugh as I may*» (Dickens, David Copperfield).

Терс моралдык мүнөздөмөлөр «a cruel heart» «a hard heart» фразалар аркылуу туюндурулат.

hard (катуу): «*Crack my son over the head, will you, you **hardhearted**, murtherin' divil?*» (Dreiser, Sister Carrie)

«Акыл – жүрөк» оппозициясы эки маданиятта тең түзүлөт, бирок анын статусу жана мазмуну айырмаланат. Англис тилинде ал лексикалашкан жуп аркылуу берилип (to follow one's heart – to follow one's head), рационалдык жана эмоционалдык-адеп-ахлактык башаттардын дихотомиясын түзөт. Кыргыз тилинде мындай туруктуу жуп калыптанган эмес жана оппозиция дихотомия эмес, иерархия мүнөзүнө ээ: жүрөктүн өзүнө таанып-билүү функциялары ыйгарылат («жүрөктүн көзү», ислам салтындагы qalb – түшүнүү органы), демек жүрөк акылга каршы коюлбастан, андан жогору турган таанып-билүү формасы катары каралат.

«*Fliess's pseudoscientific numerology probably owes an unconscious debt to cabalistic number mysticism altogether, an unlikely consort for the Helmholtzian, scientifically rigorous Freud, but the **heart has its reason**, and a passionate relationship developed between the two men*» (BNC)

Англис маданиятына олуттуу таасир эткен христиан салтында жүрөк адамдын руханий жашоосунун борбору катары каралат. Библияда жазылган «Blessed are the pure in heart» (Бактылуу таза жүрөктүүлөр, анткени алар Кудайды

көрөт) аяты жүрөктүн тазалыгын руханий бийиктик менен салыштырылат. Католик салтындагы «Sacred Heart» (Ыйык Жүрөк) концепти Ыйса Машайактын кудайлык сүйүүсүн символдоштурат.

Кыргыз тилинде жүрөктүн адеп-ахлактык символикасы ислам дин салты жана кыргыз элинин Аллахка болгон ишенимдери менен тыгыз байланышкан. «Таза жүрөк» туюндурмасы адамдын эң жогорку адеп-ахлактык мүнөздөмөсү болуп саналат, ал чынчылдыкты, ак көңүлдүктү жана руханий ыпласыздыкты чагылдырат. Түрк символикасында ак түс салттуу түрдө тазалык, асылдык жана руханият менен байланыштырылганлыктан, «ак жүрөк» концепти боорукер, чынчыл, адилеттүү адамды сүрөттөйт, Анын карама-каршы мүнөздөмөсү «кара жүрөк» – жамандыкты, бузукулукту билдирет. «Ак жүрөк» жана «кара жүрөк» карама-каршылыгы жакшылык менен жамандыктын фундаменталдык адеп-ахлактык дихотомиясын чагылдырат.

«Досун жолго тааштабас, бирөөгө кара санабас ак жүрөк баатыр» (Ч.Айтматов, Manas UdS))

«Мээримсиз, таш боор, кара жүрөк атасы кулак салбады» (С.Карачев, «Эрксиз күндөрдө»)

Ички тазалык зонасында *жүрөк* менен *көңүлдүн* синонимиясы сакталат (*жүрөгүндө кири жок – көңүлүндө кири жок, жүрөгү агаруу – көңүлү агаруу*), бирок моралдык баа берүү зонасында ал жоголот: *ак жүрөк – кара жүрөк* оппозициясында КӨҢҮЛ лексемасы колдонулбайт.

Кыргыз маданиятында ислам салты терең таасир эткендиги үчүн, жүрөк (араб. qalb – калб) адамдын руханий борбору, ыйман жайгашкан жер катары каралат. «Жүрөгү ыйман менен толгон» туюндурмасы терең диндүү адамды мүнөздөйт. Куранда адамдын жүрөгү шам чырак, кудайдын жарыгын чагылдырган күзгү менен салыштырылат. (Ал-Газали Ыйман илимдерин кайра жандандыруу Ихйа’ улум ад-дин. М.: Нуруль Иршад, 2007. 232-б.)

Өзгөчө кызыгууну «жүрөктүн көзү» концепциясы жаратат. Ал руханий түшүнүктү, чындыкты акыл менен эмес, жүрөк менен көрүү жөндөмүн

чагылдырат. Куранда «көздөр сокур эмес, көкүрөктөгү жүрөктөр сокур» деп жазылган. (Куран, 22:45/46, К.)

«Өзүң – азиз, **көздүү эле жүрөгүң, Өргө карай көздүүлөрдү сүрөдүң. Ай-ааламды жүрөк менен көрчү элең»** (Кыргыз поэзиясынын антологиясы)

6. Жүрөк – эрдик жана баатырдыктын символу

Англис жана кыргыз тилиндеги «Жүрөк» жана «Heart» концепттери эрдик, баатырдык жана чечкиндүүлүк сапаттарынын символдук белгисин алып жүрөт, бирок алардын символдук даражасы англис жана кыргыз лингвомаданияттарында бирдей эмес.

Эски англис тилинде эрдикти жүрөк аркылуу концептуалдаштыруу чоң мааниге ээ болгон. Тарыхый мисал катары англис королу Ричард I-нин ысымын алсак болот, *Richard the Lionheart*, ал королдун согушта көрсөткөн эрдигин символдоштурат. «Brave heart – faint-hearted» туюндурмалары эрдикти жана коркоктукуту мүнөздөгөн дихотомия болуп саналат.

*«It is not that the hand is heavy and will fall down when released; it is not that the heart and pulse are still; but that the hand was open, generous, and true; the **heart brave**, warm, and tender; and the pulse a man's»* (Dickens, A Christmas Carol)

*«**Faint heart** never won fair lady»* (BNC)

Бирок заманбап англис тилинде жана адабий чыгармаларда ал маани жумшарып, чечкиндүүлүк, эрк жана кайраттуулукту билдирет. «To have heart», «To put heart into something», «to take heart» фразеологизми чечкиндүүлүккө ээ болууну билдирсе, «to lose heart» коркуу же бир нерсе кылуу үчүн эркинин, чечкиндүүлүгүнүн жетишсиздигин көрсөтөт.

Кыргыз тилинде эрдик контекстиндеги жүрөк символикасы эң маанилүү орунга ээ. Адамдын «жүрөгү бар» болушу анын тайманбас, коркпос экендигин билдирет, ал эми «жүрөгү жок» фразеологизми коркок адамды мүнөздөйт.

*«Кылыч сууруп кындатып, **Жүрөктүүсүн** эрлерин, Олуязаада эр эле Бакай канга сындатып»* («Манас», Manas UdS)

*«**Жүрөгү жок** ургандар, Качып берип сайдырар»* (фольк. Manas UdS)

Баатырдык сапаттардын деңгээли жүрөктүн көлөмүнө жана санына жараша болот.

«**Жүрөгү тоо, Каармандар жанына**» (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. 2015)

«**Жүрөгү эки**» деп айтып, кыздын баары жагынып» (фольк. Manas UdS)

«Манас» эпосунда жана башка кыргыз фольклор чыгармаларында баатырдын жүрөгү көбүнчө катуулук сапаттары аркылуу сүрөттөлөт:

«**Коргошун жүрөк, жел билек, корко турган мен эмес**» («Манас», Manas UdS)

«Баарысына карасам - Билеги жоон, **таш жүрөк**, Бил мүчөлүү бадирек, Тоодой, таштай бөлүнөт» (фольк. Manas UdS)

Бул метафоралар жоокердин рухунун бекемдигин, коркунучтун алдында кайратын жоготпостугун баса көрсөтөт.

«Эр жүрөк» фразеологизми адамдын баатырдыгынын, эрдигинин түз мүнөздөмөсү болуп саналат. «Эр жүрөк» концепти кыргыз маданиятындагы салттуу эркектик касиеттерине кирет. Белгилей кетсек, бул мүнөздөмө жалгыз эркектер үчүн эмес, эрдик көрсөткөн аялдарга да колдонулушу мүмкүн.

«Сиз **эр жүрөк** адамсыз,» – деп мактады губернатор. (Т.Касымбеков, Manas UdS)

Ошентип, кыргыз тилинде «ички дүйнө» талаасы ЖҮРӨК жана КӨҢҮЛ лексемаларынын ортосунда функционалдык жактан бөлүштүрүлгөн: эмоционалдык абал менен ички тазалык зонасы экөөнө тең ачык, эрдик менен моралдык баа зонасы *жүрөккө*, ал эми маанай, ниет жана мамиле зонасы (көңүлү чөгүү, көңүл буруу, көңүлүн калтыруу, көңүл айтуу) *көңүлгө* таандык. Бул бөлүштүрүү котормо аспектисинде да көрүнөт: англис тилинде сезимди ачык билдирүү жана чынчылдык талаасын тейлеген *heart* компоненттүү бирдиктердин (wear one's heart on one's sleeve, in one's heart of hearts, from the heart) кыргызча дал келүүчүлөрү *жүрөк* аркылуу эмес, *көңүл* аркылуу берилет (3.3-параграфты кара). Символдук белгилерди аныктоодо макал-лакаптардын материалы да тартылып, бул багыттагы алгачкы натыйжалар автор тарабынан жарыяланган (Baigobylova

G.A. Interpretation of the concept of Heart in English and Kyrgyz views of the world (based on proverbs and sayings) // *Interstudia*. 2021. No. 31).

3.3. «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгү

Концептти котормо материалында текшерүү үчүн фразеологиялык бирдиктердин тандалышы 1.4-параграфта негизделген: фразеологизм сүйлөө учурунда жаңыдан курулбай, тилде даяр бирдик катары сакталат; түзүлүшү да, мааниси да туруктуу; сөздүктөрдө катталгандыктан, тандалма чектелүү жана кайра текшерилүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ушул үч касиет соматикалык фразеологизмдерди эки лингвимаданияттын концептуалдык асимметриясын аныктоо каражаты катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз материалы кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрүнөн (Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2015; Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, ред. кол.: Э. Абдулдаев ж.б., 1980; Мусаева В.И. Фразеологиялык сөздүк, 2016; Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү, 2016), англис материалы англис тилинин сөздүктөрүнөн (Cambridge Dictionary, Merriam-Webster, Oxford Learner's Dictionaries, Collins English Dictionary, Longman Dictionary of Contemporary English) алынды. Инвентарга сөздүктө өз алдынча берилген бирдиктер гана киргизилди; котормо эквиваленти катары котормо тилинде даяр түрдө колдонулуучу туруктуу бирдик кабыл алынып, анын түшүндүрмө сөздүктө же корпуста тастыкталышы жетиштүү деп эсептелди.

Салыштыруунун негизги куралы – А.В. Кунин менен Л.К. Байрамова иштеп чыккан эквиваленттүүлүктүн төрт баскычтуу типологиясы (Байрамова Л.К. 1994; Кунин А.В. 1996). Ага ылайык ар бир бирдик мааниси, образдык негизи (ички формасы), структуралык-грамматикалык модели жана лексикалык курамы – айрыкча жүрөк/heart соматизминин сакталышы – боюнча төрт класстын бирине киргизилди: толук эквиваленттер, жарым-жартылай эквиваленттер,

фразеологиялык аналогдор жана эквивалентсиз бирдиктер (лакуналар). Классификациялоо чечими ушул төрт белгинин негизинде гана кабыл алынды.

Алынган типтер андан ары эки алкакта, Х.Ф. Айхеланын маданий-спецификалык бирдиктерди берүүнүн «сактоо – алмаштыруу» шкаласында жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо моделинде (Aixelá J.F. 1996; House J. 1997), чечмеленди. Бул алкактар бирдиктерди класстарга бөлүүгө катышпай, класстардын котормо практикасы үчүн эмнени билдирерин түшүндүрөт, ошондуктан классификациялоо каражаты болуп саналбайт.

Мындай градациялык кароонун теориялык өбөлгөсү – 1.4-параграфта талкууланган салыштырмалуу которулуучулук принциби: ар кандай мазмун которулушу ыктымал, бирок ар дайым бирдей тилдик каражаттар колдонулбайт жана ар дайым жоготуусуз болбойт. В.Н. Комиссаровдун беш деңгээлдүү теориясы боюнча котормодо коммуникация максаты сакталып, образдык негиз же лексикалык курам ар кандай деңгээлде жоголушу мүмкүн (Комиссаров В.Н. 1990). Төмөнкү классификация так ушул градацияны чагылдырат: толук эквиваленттен лакунага карай жылган сайын котормочунун трансформациялык аракети жана «маданий чыпканын» ролу өсөт.

Эсептөө бирдиги катары сөздүктө өз алдынча берилген фразеологиялык бирдиктин ар бир мааниси алынды. Компоненттери синонимдик катышта болуп, бирдей дал келүүгө ээ бирдиктер бир бирдиктин варианттары катары эсептелди («жүрөгү калтыроо» – «жүрөгү титирөө»; «жүрөгү ачышуу» – «жүрөгү сыздоо»); каузативдик түгөйлөр актанттык түзүлүшү боюнча айырмаланып, өз алдынча бирдик катары калды («жүрөгү түшүү» – «жүрөгүн түшүрүү»). Кыргыз корпусу 93 бирдикти камтыйт, алардын төртөө эки мааниде катталгандыктан талдоо 97 маанини түзөт; англис корпусу 83 бирдикти камтыйт, алардын ичинен 15 терминологиялык композит (heart attack, heart block, heart murmur, congenital heart disease, congestive heart failure ж.б.) фразеологиялык бирдик болбогондуктан талдоого кирген жок, ошондуктан англис тили боюнча эсептөө 68 бирдик боюнча жүргүзүлдү. Жалпысынан талдоого «жүрөк/heart» компоненттүү 176

фразеологиялык бирдик тартылып, эквиваленттүүлүк боюнча 165 маани каралды (кыргызча 97, англисче 68).

1. Толук эквиваленттер

Толук эквиваленттерде маани, образдык негиз жана соматикалык компонент дал келет, айырма структуралык моделдин деталдарында гана байкалат (Таблица №6). Бул топтун болушу соматикалык фразеологиянын универсалдуу концептуалдык негизин тастыктайт.

Таблица №6. Толук эквиваленттер (тандалма)

Кыргызча фразеологизм	Англисче дал келүүсү	Жалпы мааниси
таш жүрөк (2-мааниси)	a heart of stone	ырайымсыз, таш боор
жүрөгү оозуна тыгылуу	one's heart is in one's mouth	капысынан катуу коркуу
жүрөгү каноо	one's heart bleeds	аябай боору ооруу
жүрөгү ачышуу	one's heart aches	жан кейүү, кайгыруу
жүрөгү калтыроо	one's heart trembles	катуу коркуу
жүрөгү жибүү	one's heart melts	ийүү, жумшаруу
жүрөгү жылуу	one's heart warms to sb	жакшы көрүп калуу
жүрөгү жаралуу	a wounded heart	катуу кайгыруу
жүрөгү кара	a black heart	ниети бузук
жүрөгү таза	a pure heart	ак пейил, арамдыгы жок

«Жүрөгү оозуна тыгылуу ↔ one's heart is in one's mouth» жубу өзгөчө көрсөткүчтүү: мында «жүрөк + ооздо жайгашуу» деген структуралык модель да толук дал келет. Тектеш эмес тилдерде мындай структуралык-семантикалык окшоштук сейрек кездешет жана ал денелик тажрыйбага негизделген универсалдуу метафоранын жемиши.

Топтун курамы бир тектүү эмес. Анын өзөгүн органдын өз сезими же абалы түзгөн бирдиктер ээлейт: оору, кан, титирөө, жумшаруу, жылуулук, жара. Аларга жүрөккө түс же тазалык ыйгарылган бирдиктер кошулат (жүрөгү кара – a black heart, жүрөгү таза – a pure heart). Демек, эки тилдин дал келүү өзөгүн универсалдуу

денелик тажрыйба гана эмес, жүрөктүн эң жөнөкөй баалуулук метафорасы да түзөт.

Эквиваленттүүлүктүн деңгээлдик моделдери жагынан бул топ өзгөчө статуска ээ: мында Ю. Найда ажыраткан формалдык жана динамикалык эквиваленттүүлүк дал келет (Nida E.A. 2021) – котормо булак бирдиктин формасын да, окурманга тийгизген таасирин да сактайт. Дж. Кэтфорддун терминдеринде формалдык дал келүү тексттик эквиваленттүүлүк менен биригип, котормо жылыштарына муктаждык жаралбайт (Catford J.C. 1965). Ушундан улам толук эквиваленттер котормо практикасында контексттен көз карандысыз «даяр чечимдердин» фондун түзөт. Х.Ф. Айхеланын шкаласында бул топ сактоо стратегияларынын эң жеңил түрүнө – лингвистикалык котормого жана калькага – туура келет; Ж. Хаус боюнча мындай бирдиктер жашыруун котормого толук мүмкүндүк берет, анткени маданий чыпканы колдонуунун зарылдыгы минималдуу.

Ошону менен бирге толук эквиваленттүүлүк бирдиктин бир гана маанисине тиешелүү болушу мүмкүн. «Таш жүрөк» кыргыз тилинде эки мааниге ээ: 1) «ашкан кайраттуу, тайманбас» жана 2) «ырайымсыз, таш боор». Экинчи маанисинде ал а heart of stone бирдигине толук эквивалент болсо, биринчи маанисинде түз котормого жол берилбейт: англис тилинде таш образы эрдикти эмес, сезимсиздикти билдирет, ошондуктан а heart of stone мактоону эмес, айыптоону берип, баанын инверсиясына алып келет. Бул мааниде дал келүү башка образ аркылуу (lion-hearted) гана мүмкүн. Демек, «катуу зат» метафорасы эки тилде тең кездешкени менен, анын баалуулук багыты айырмаланат.

2. Жарым-жартылай эквиваленттер

Жарым-жартылай эквиваленттерде маани жана образдык негиз сакталып, айырма лексикалык курамда же структуралык моделде байкалат; соматизм эки тилде тең сакталат (Таблица №7).

Таблица №7. Жарым-жартылай эквиваленттер (тандалма)

Кыргызча	Англисче дал	Айырманын мүнөзү
----------	--------------	------------------

фразеологизм	келүүсү	
жүрөгү муз	cold-hearted	муз ↔ суук: заттын жана сапаттын алмашуусу
жүрөгү майлуу	stout-hearted	май ↔ бекемдик
жүрөгү ак	good-hearted	ак ↔ жакшылык: түс ↔ сапат
жүрөгү ысуу	one's heart warms	ысуу ↔ жылуу: даража айырмасы
жүрөгү даабоо	not to have the heart to (do sth)	абал этиши ↔ ээлик этиши
жүрөгүн сууруп берүү	to give one's heart	кошумча компонент: сууруп
жүрөгү бүтүн	in good heart	бүтүндүк ↔ жакшы абал
жүрөгүн өйүү	sth gnaws at sb's heart	өйүү ↔ кемирүү

Мисалы, кайраттуулуктун образы кыргызча «май» аркылуу («жүрөгү майлуу»), англисче «бекемдик» аркылуу (stout-hearted) курулат; тазалыктын образы кыргызча түс аркылуу («жүрөгү ак»), англисче сапат аркылуу (pure of heart) берилет. Маани бир, образдын өзөгү бир, айырма аны берген лексикалык каражатта.

В.Н. Комиссаровдун шкаласы боюнча мында коммуникация максатынын, кырдаалды сүрөттөөнүн жана айтымдын деңгээлдери сакталып, айырма тилдик белгилердин деңгээлинде гана байкалат. Я.И. Рецкердин терминологиясында мындай дал келүүлөр туруктуу эквиваленттерге эмес, варианттык дал келүүлөргө кирет: котормочу бир нече мүмкүн болгон варианттын ичинен контекстке ылайыгын тандап, семантикалык өзөктү сактаган лексикалык трансформация жасайт (Рецкер Я.И. 1974). Айхеланын шкаласында бул топ алмаштыруу тарабына бир кадам жылат: синонимия жана чектелген универсалдаштыруу колдонулат. Ж. Хаус боюнча котормо жашыруун бойдон калат, бирок маданий чыпка активдүү иштейт.

3. Фразеологиялык аналогдор

Фразеологиялык аналогдордо маани бирдей, бирок образ башка негизде курулат; көп учурда котормо тилинде соматизм өзгөрөт (Таблица №8). Бул топ котормодо образды сактабай, функционалдык дал келүүнү тандоону талап кылат.

Таблица №8. Фразеологиялык аналогдор (тандалма)

Кыргызча фразеологизм	Англисче дал келүүсү	Образдардын айырмасы
жүрөгү тоо	lion-hearted	тоо ↔ арстан
жүрөгү жок (1- мааниси)	faint-hearted	жоктук ↔ алсыздык
жүрөгүндө оту бар	fire in the belly	от жүрөктө ↔ от ичте
жүрөгү туйлоо	one's heart races	туйлоо ↔ жарышуу
жүрөгү кабынан чыгуу	heart nearly jumped out of one's chest	кабынан чыгуу ↔ секирип чыгуу
жүрөгү муздоо	to grow cold towards sb	жүрөктүн муздашы ↔ мамиленин суушу
жүрөгүн ачуу	to welcome sb with open arms	жүрөк ↔ кучак
жүрөгүнүн сары суусун алуу	to strike fear into sb's heart	сары суу ↔ коркунучту киргизүү
жүрөгү үшүү	one's blood runs cold	жүрөк ↔ кан
жүрөгү айлануу	to turn sb's stomach	жүрөк ↔ ашказан
жүрөгүнөн кайнап чыккан	from the bottom of one's heart	кайноо ↔ түпкүр

Баатырдык микроталаасында сегиз кыргыз бирдиги катталып, ал бул топто ачык асимметрияны көрсөтөт. Алардын жетөө бир эле англис тилиндеги эки бирдикке – lion-hearted, heart of oak – карай агылат: «жүрөгү курч», «жүрөгү тоо», «жүрөгү экөө», «жүрөгүндө кара жок» (1-мааниси), «эр жүрөк», «таш жүрөк» (1-мааниси) фразеологиялык аналогдорго кирсе, «жолборс жүрөк» жарым-жартылай эквивалент болуп калат, анткени анда жырткыч образы эки тилде тең сакталып, жаныбардын түрү гана айырмаланат. Сегизинчи бирдик – «жүрөгү майлуу» – stout-hearted менен дал келип, ал да жарым-жартылай эквивалентке кирет: «май» менен «бекемдик» образдары бир эле метафоралык багытты, толуктук менен бекемдикти сактайт. Демек, микроталаанын бирдиктери бир мааниге ээ болгону менен, котормодогу тагдыры бирдей эмес: эквиваленттүүлүктүн деңгээли англис тилинде туугандаш образдын табылышы менен гана көтөрүлөт. Кыргыз тилинин образдык вариативдүүлүгүнүн жогорулугу ушул катыштан көрүнөт: алты образ котормодо бир образга айланып, образдык маалымат системалуу түрдө жоголот.

Х.Ф. Айхеланын классификациясында аналогдор алмаштыруу стратегияларынын өзөгүн түзөт: толук универсалдаштыруу же натурализация аркылуу улуттук образ (тоо, экөө, сары суу) котормо тилинине мүнөздүү бирдик менен алмаштырылат. Ж. Хаустун терминдеринде бул – жашыруун котормонун чеги: функционалдык эквиваленттүүлүк сакталганы менен, түпнуска тексттеги маданияттын образдык өзгөчөлүгү чыпкадан өтпөй жоголот. Демек, аналог менен которуу прагматикалык жактан адекваттуу, бирок лингвوماданий маалыматты жоготуучу чечим. Бул чечимдин маданий-этикалык өлчөмүн Л. Венутинин доместикация – форенизация дихотомиясы ачат: аналог менен которуу доместикациянын таза көрүнүшү, анткени котормо текст котормо тилинин нормаларына толук баш ийип, котормочу «көрүнбөс» абалга келет (Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London; New York: Routledge, 2008. 319 p.).

4. Эквивалентсиз бирдиктер (лакуналар)

Лакуна катары бирдик котормо тилинде эч кандай туруктуу бирдик менен берилбей, сүрөттөөчү котормону же түшүндүрмөнү талап кылганда гана каралат. Образдын жөн гана айырмаланышы лакуналыктын белгиси болбойт – мындай учурлар фразеологиялык аналогдорго кирет. Ушул чектөө менен кыргыз материалында төрт лакуна аныкталды жана алар эки чакан блокко бөлүнөт.

а) Элдик медицина. «Жүрөк көтөрүү» жана «жүрөгү түшүү» (2-мааниси) элдик медицина менен ырым-жырымга байланышкан: алар аталышында гана эмес, түшүнүктүн өзүндө улуттук практиканы болжолдойт, ошондуктан англис тилинде алардын фразеологиялык эмес, түшүндүрмөлүү котормосу гана мүмкүн.

б) Улуттук предметтик образдар. «Жүрөгүнө чок салуу» (жүрөккө салынган кызыган чок образы – тынчсыздануу) жана «жүрөк эти толуу» (эрезеге жетүү) улуттук предметтик образга негизделет. Англис тилинде бул образдар фразеологиялык деңгээлде бекитилген эмес.

С. Влахов менен С. Флориндин терминологиясында элдик медицина менен ырым-жырымга байланышкан бирдиктер этнографиялык реалиялардын катарына

кирет: аларга англис лингвوماданиятында дал келүүчү денотаттын өзү жок (Влахов, С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. М.: Р.Валент, 2009. – 360 с). Реалияларды берүүнүн белгилүү ыкмаларынын ичинен бул топко калька түшүндүрмө менен (to lift the heart) жана сүрөттөөчү котормо гана жарамдуу; жакындаштырылган котормо ырым-жырымдын этнографиялык мазмунун жоготуп, реалияны жалпы медициналык түшүнүккө сиңирип жиберет. Демек, лакуналар – Х.Ф. Айхеланын аныктамасындагы маданий-спецификалык бирдиктердин (culture-specific items) таза мисалы: аларды берүүдө котормочу сактоо стратегияларын (калька, тексттеги же тексттен тышкаркы түшүндүрмө) тандаса булак маданияттын өзгөчөлүгү сакталат, алмаштыруу стратегияларын (толук универсалдаштыруу, түшүрүп калтыруу) тандаса жоголот.

Ачык котормонун зарылдыгын Ж. Хаустун модели таянган регистрдик талдоо да тастыктайт: каада-салттык лакуналар кездешкен тексттерде талаа (field) булак маданияттын ырым-жырым практикасына, тон (tenor) салттуу коомдун катышуучуларынын мамилесине түздөн-түз байланган (House J. 1997; Halliday M.A.K., Hasan R. 1976). Бул параметрлерди «которуп салуу» мүмкүн эмес, ошондуктан регистрди бузбай берүүнүн бирден-бир жолу – окурманга тексттин башка маданиятка таандыгын ачык сездирген котормо.

Англис материалында бирден-бир лакуна аныкталды – wear one's heart on one's sleeve: анын образы орто кылымдагы рыцардык салтка байланган жана кыргыз тилинде туруктуу дал келүүсү жок. Демек, эквивалентсиздик материалга жайылган көрүнүш эмес, так локалдашкан бир нече чекит; ал эми багыттардын ортосундагы айырма (4 : 1) кыргыз соматикалык микроталаасында маданий жактан белгиленген бирдиктердин көбүрөөк экенин көрсөтөт. Айхела боюнча бул топ сактоо стратегиясынын эң «оор» түрүн – калька менен түшүндүрмөнү, кээде сүрөттөөчү котормону – талап кылат; Ж. Хаус боюнча бул ачык котормонун зонасы: котормо текст булак маданиятка байланганын жашырбайт.

5. Жалган дал келүүлөр

Формалдык окшоштугуна карабай маанилери дал келбеген түгөйлөр эквиваленттүүлүктүн өз алдынча тибби эмес: алар бирдиктин өз дал келүүсүнө эмес, окшош бөтөн бирдикке карата мамилесин билдирет. Ошондуктан алар шкалага киргизилбей, өзүнчө каралат. Материалда үч мындай түгөй аныкталды. «Жүрөгү ылдыйлоо» сөздүктө «санаасы тынып, эс ала түшүү» деп чечмеленет, ал эми структуралык жактан дээрлик бирдей *one's heart sinks* тескерисинче үмүт үзүлүүнү билдирет. «Таш жүрөк» биринчи маанисинде «кайраттуу, чыдамкай» дегенди берсе, анын формалдык кош өңүрү *a heart of stone* ырайымсыздыкты. «Жүрөгү жок» биринчи маанисинде «коркок» дегенди түшүндүрсө, *heartless* – ырайымсыз дегенди билдирет. Үч учурда тең сөзмө-сөз котормо семантикалык инверсияга алып келет, ошондуктан бул түгөйлөр котормо практикасы жана эки тилдүү лексикография үчүн өзгөчө белгиленүүгө тийиш.

6. Соматизмдин туруктуу жылышуу зонасы

Материалда жеке гана дал келбөөлөр эмес, бүтүн бир микроталаанын системалуу түрдө жылышы аныкталды. Ашказан-тамактануу чөйрөсүндөгү төрт бирдикте – «жүрөгү айлануу» (кускусу келүү), «жүрөгү көтөрүлүү» (окшуу), «жүрөгү караюу» (ачкадан кубаты кетүү), «жүрөккө барбоо» (табити тартпоо) – кыргыз тили абалды жүрөккө локалдаштырса, англис тили ошол эле маанилерди *stomach* соматизми аркылуу бепет (*to turn sb's stomach, to heave, one's stomach is rumbling, to have no stomach for sth*). Демек, кыргыз тилинде жүрөк физиологиялык-табиттик сезимдердин да борбору катары кызмат кылса, англис тилинде бул зона ашказанга бекитилген. Котормодо бул төрт бирдик сөзсүз түрдө соматизмдин алмаштырылышын талап кылат, ошондуктан алардын баары фразеологиялык аналогдорго кирет.

7. Семантикалык талаалардын асимметриясы

Эки тилде тең «коркуу – чочуу – тынчсыздануу» микроталаасы жүрөк аркылуу берилет: кыргызча «жүрөгү үшүү», «жүрөгү калтыроо», «жүрөгү опколжуу», «жүрөгү зыр дей түшүү», англисче *one's heart is in one's mouth, one's heart sinks, one's heart skips a beat, faint-hearted*. Кыргыз тилинде каузативдик катар

өзгөчө өнүккөн: «жүрөгүн үшүтүү», «жүрөгүн түшүрүү», «жүрөгүнүн сары суусун алуу», «жүрөк алды кылуу» – коркутуунун ар кандай даражасын жана ыкмасын ажыратат. Англис тилинде каузативдик зона негизинен бир модель менен – *strike fear into sb's heart* – берилип, калган учурларда башка соматизмдер тартылат (*one's blood runs cold, not to turn a hair*).

Тескери багытта асимметрия башка мүнөзгө ээ. Кыргыз тилинде ички дүйнөнү туюнткан башка лексема бар, ал КӨҢҮЛ, жана ага маанай, ниет жана мамиле зонасы таандык (көңүлү чөгүү, көңүл буруу, көңүлүн калтыруу, көңүл айтуу). Бул бирдиктердин *жүрөк* аркылуу берилген варианты жок. Англис тилинде мындай бөлүнүү жок: аталган маанилердин баары HEART лексеманын үлүшүнө туура келет. Демек, коркуу талаасында эки тил детализациянын деңгээли боюнча айырмаланса, ички дүйнө талаасында айырма кыргыз тилиндеги эки лексеманын ортосундагы бөлүштүрүү аркылуу жүрөт.

8. Сандык бөлүштүрүү

Аныкталган төрт топтун сандык катышы изилдөөнүн бүткүл материалы боюнча эсептелди (Таблица №9).

Таблица №9. Фразеологиялык бирдиктердин эквиваленттүүлүк типтери боюнча сандык бөлүштүрүлүшү

№	Эквиваленттүүлүк тиби	Кыргыз → англис (97)	%	Англис → кыргыз (68)	%
1	Толук эквиваленттер	17	17,5	15	22,1
2	Жарым-жартылай эквиваленттер	19	19,6	16	23,5
3	Фразеологиялык аналогдор	57	58,8	36	52,9
4	Эквивалентсиз бирдиктер (лакуналар)	4	4,1	1	1,5
	Бардыгы	97	100,0	68	100,0

Эскертүү. Англис корпусундагы 15 терминологиялык композит фразеологиялык бирдик болбогондуктан эсептөөгө кирген жок. Жалган дал келүүлөр (3 түгөй) шкаланын тиби эмес жана өзүнчө каралат.

Толук эквиваленттер эки багытта тең чектелген үлүштү түзөт (17,5 % жана 22,1 %), жарым-жартылай эквиваленттер андан бир аз көбүрөөк (19,6 % жана 23,5

%), ал эми эң чоң топту фразеологиялык аналогдор ээлейт (58,8 % жана 52,9 %). Лакуналар эң аз (4,1 % жана 1,5 %), бирок алардын лингвомаданий салмагы санына туура келбейт: дал ушул зонада концепттердин улуттук өзгөчөлүгү эң ачык көрүнөт.

Топтордун өсүү тартиби маанилүү: тип толук дал келүүдөн канчалык алыс болсо, ошончолук көп кездешет. Образ дал келген учурлар кыргыз материалында 37,1 %, англис материалында 45,6 % гана; калган учурларда образ алмашат. Демек, эки лингвомаданияттын айырмасы маанилердин деңгээлинде эмес, ошол маанилерди берген образдардын деңгээлинде жатат. Бул айырма кыргызча-англисче багытта күчтүүрөөк: кыргыз бирдигин которууда образды алмаштыруу үч учурдун экисинде талап кылынат.

9. Образдын катмары менен эквиваленттүүлүк тибинин катышы

Жогорудагы бөлүштүрүү котормо эквиваленттүүлүгүнүн деңгээлин көрсөтөт, бирок анын себебин түшүндүрбөйт. Себепти аныктоо үчүн эквиваленттүүлүк тибин концепттин структурасы менен салыштырылды: ар бир бирдикке 2- жана 3-баптарда аныкталган образдык белгилердин негизинде образдын катмары ыйгарылды. Катмар бирдиктин өз тилиндеги образы боюнча гана аныкталып, экинчи тилдеги эквивалентине да, эквиваленттүүлүк тибине да караган жок. Бул шарт принципиалдуу, себеби эгерде образдын улуттуктугу эквивалентинин жоктугу боюнча аныкталса, «улуттук образ лакуна берет» деген тыянак тавтологияга айланмак. Катмар котормо материалына кайрылганга чейин, концептти сыпаттоо этабында аныкталгандыктан, эки белги бири-биринен көз каранды болбойт.

Төрт катмар ажыратылды: А – органдын өз сезими же абалы (оору, титирөө, жылуулук, кыймыл, кан); Б – жүрөккө ыйгарылган сырткы предмет, зат, жаныбар, түс же сапат (таш, муз, от, жолборс, ак); В – жүрөк объект же идиш катары (берүү, уурдоо, ачуу, орун алуу); Г – улуттук практикага байланган образ. Кошумча формалдык белги катары котормо дал келүүсүндө соматизмдин сакталышы эсепке алынды.

Таблица №10. Образдын катмары × эквиваленттүүлүк тиби (кыргыз материалы, 97 маани)

Эквиваленттүүлүк тиби	А	Б	В	Г	Бардыгы
Толук эквивалент	13	3	1	0	16
Жарым-жартылай эквивалент	11	6	2	0	19
Фразеологиялык аналог	37	13	6	1	58
Лакуна	0	1	0	3	4
Бардыгы	61	23	9	4	97

Таблицанын эки чети ачык корреляцияны көрсөтөт. Толук эквиваленттердин басымдуу бөлүгү А катмарына кирет (16 бирдиктин 13ү), ал эми лакуналардын дээрлик баары Г катмарына топтолгон (4 бирдиктин 3ү); В катмарында бир дагы толук эквивалент жок. Демек, эквиваленттүүлүктүн жогорку чеги органдын универсалдуу денелик тажрыйбасы менен, төмөнкү чеги улуттук практика менен аныкталат. Бул – 3.1- жана 3.2-параграфтарда образдык жана символдук белгилер боюнча алынган жыйынтыктардын котормо материалындагы сырткы тастыкталышы.

Ошону менен бирге таблица баштапкы болжолдун толук эместигин көрсөттү. Аналогдор бир катмарга топтолбой, бардыгына жайылган: А – 37, Б – 13, В – 7. Демек, аналог образдын улуттук өзгөчөлүгүнөн гана эмес, бир эле денелик негизде эки тилдин ар башка образды тандашынан да келип чыгат: «жүрөгү үшүү» да, one's blood runs cold да универсалдуу муздактык сезимине таянат, бирок сезим ар кандай органга бекитилген.

Бул айырманы соматизмдин сакталышы түшүндүрөт. Толук жана жарым-жартылай эквиваленттердин бардыгында (35 бирдик) жүрөк компоненти эки тилде тең сакталат, лакуналардын бирөөндө да сакталбайт, ал эми аналогдордо 9 учурда жүрөк башка соматизм менен алмашат (кан, ашказан, ич, чач). Ошентип, эквиваленттүүлүктүн деңгээли эки эмес, үч шартка баш ийет: денелик негиз универсалдуу болуп, соматизм да дал келсе – толук же жарым-жартылай эквивалент; денелик негиз универсалдуу болсо да, образ же соматизм айырмаланса – аналог; образ улуттук практикага байланса – лакуна.

Мындай үч баскычтуу шарт котормо практикасы үчүн да мааниге ээ: котормочу үчүн чечүүчү суроо бирдиктин «улуттуктугу» эмес, анын образынын кайсы органга бекитилгени болуп чыгат. Кыргыз фразеологизминдеги жүрөк англис тилинде автоматтык түрдө heart'ка айланбайт – ашказанга, канга же ичке жылышы мүмкүн, жана дал ушул жылыш толук эквиваленттүүлүктү мүмкүн эмес кылат.

10. Эквиваленттүүлүк типтери жана котормо стратегиялары

Аныкталган төрт типтин Х.Ф. Айхеланын «сактоо – алмаштыруу» шкаласы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели менен системалуу түрдө дал келиши, ошондой эле ар бир типке туура келген бирдиктердин саны төмөнкү таблицада жалпыланды.

Таблица №11. Эквиваленттүүлүк типтеринин котормо стратегиялары менен дал келиши

Эквиваленттүүлүк тиби	Саны (кырг./англ.)	Айхела боюнча стратегия	Хаус боюнча котормо модели
Толук эквивалент	16 / 15	сактоо: лингвистикалык котормо, калька	жашыруун котормо, маданий чыпкасыз
Жарым-жартылай эквивалент	19 / 16	алмаштыруу: синонимия, чектелген универсалдаштыруу	жашыруун котормо, маданий чыпка менен
Фразеологиялык аналог	58 / 36	алмаштыруу: толук универсалдаштыруу, жергиликтүү образ менен алмаштыруу	жашыруун котормонун чеги: улуттук образ жоголот
Лакуна	4 / 1	сактоо: калька + түшүндүрмө, сүрөттөөчү котормо	ачык котормо: булак маданиятка байлануу сакталат

Эскертүү. Жалган дал келүүлөр шкаланын өз алдынча тиби эмес; котормодо алар түз котормого жол бербейт жана маданий чыпканы милдеттүү колдонууну талап кылат.

Ошентип, эквиваленттүүлүктүн төрт баскычтуу шкаласы Айхеланын сактоо – алмаштыруу континууму жана Хаустун ачык/жашыруун котормо модели менен системалуу дал келет: бирдик универсалдуу денелик тажрыйбага канчалык жакын болсо, сактоо стратегиясы менен жашыруун котормо ошончолук жетиштүү; бирдик улуттук-маданий катмарга канчалык терең кирсе, ачык котормо менен түшүндүрмө ошончолук зарыл. Котормо ыкмаларынын мындай бөлүштүрүлүшү эки тилдеги концептуалдык асимметриянын сапаттык-сандык көрсөткүчү болуп саналат. Мында дал келүүнүн өзү лексикографиялык материалдын негизинде түзүлгөн проекция экенин эске алуу зарыл: ал котормочунун конкреттүү тексттеги чечимин эмес, типке ылайык мүмкүн болгон стратегиялардын чөйрөсүн көрсөтөт. Демек, образдын сырткы окшоштугу дайыма мазмундук эквиваленттүүлүктү камсыз кылбайт: котормочу концептуалдык мазмунду образдын формасынан ажырата билиши зарыл.

Бул тыянак 1.4-параграфта каралган салыштырмалуу которулуучулук принцибин эмпирикалык жактан тастыктайт: «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык фондунда абсолюттук которулбастык да, тоскоолдуксуз толук которулуучулук да жок – которулуучулуктун чеги тилдин өзүндө эмес, концептин структурасында жатат.

11. Аныкталган эквиваленттүүлүк типтеринин көркөм котормо тексттериндеги ишке ашышы (сынамык текшерүү)

Жогоруда аныкталган эквиваленттүүлүк типтери лексикографиялык материалдын негизинде түзүлгөн: алар сөздүктөрдө катталган потенциалдуу дал келүүлөрдү чагылдырат. Бул типтердин көркөм котормодо кандай ишке ашарын алдын ала текшерүү үчүн эки котормо тексти тартылды. Текшерүүнүн максаты – котормочунун стратегиясын аныктоо эмес, сөздүк боюнча болжолдонгон чечим менен тексттеги иш жүзүндөгү чечимдин дал келишин же келбешин каттоо.

Материал катары эки булак алынды. Биринчиси – К. Акматовдун «Архат» романы жана анын А. Керексизова аткарган англисче котормосу. Экинчиси – «Манас» эпосунун Саякбай Каралаевдин вариантындагы «Манастын төрөлүшү»

эпизоду (3430–4900-саптар) жана анын Э. Кёчүмкулкызы аткарган англисче котормосу. Эки котормо тең кыргыз тилинен түздөн-түз жасалган.

Бардыгы 31 контекст каралды: «Архаттан» 20, эпостон 11. Ар бир контексттеги котормо чечими беш категориянын бирине киргизилди: 1) сөздүктө катталган дал келүү колдонулган; 2) башка туруктуу бирдик тандалган; 3) эркин айкаш же сүрөттөө колдонулган; 4) образ түшүрүлүп калтырылган; 5) образ башка жерде компенсацияланган.

Таблица №12. Котормо чечимдеринин бөлүштүрүлүшү

Чечимдин категориясы	«Архат» (20)	«Манас» эпосу (11)	Бардыгы (31)
1. Сөздүк дал келүүсү	5	2	7
2. Башка фразеологизм	4	2	6
3. Эркин айкаш	9	5	14
4. Түшүрүп калтыруу	—	—	—
5. Компенсация	1	2	3
Тактоону талап кылат	1	—	1
Бардыгы	20	11	31

Берилген сандар статистикалык жалпылоого негиз бербейт, бирок үч байкоо бир нече контексте кайталангандыктан белгилөөгө татыктуу.

Сөздүк дал келүүсүнүн тастыкталышы

Толук эквиваленттердин бир бөлүгү тексттик деңгээлде тастыкталды. «Жүрөгү сыздоо» жана «жүрөгү ачышуу» бирдиктери англис котормосунда сөздүк дал келүүсү менен – one's heart aches – берилген: «Ичи боору ачышып, жүрөгү сыздап-сыздап алды» – «His heart ached, filling his insides with the sharp pain...». Эпосто «боконо жүрөк болкулдап, көкүрөгү кирилдеп, тула бою дирилдеп» үч мүчөлүү параллелизми толук сакталып берилген: «His ribs and heart throbbed, his voice trembled, his entire body shook».

Сөздүк дал келүүсүнүн колдонулбашы

Ошону менен бирге сөздүктө катталган дал келүү бар туруп колдонулбаган учурлар да катталды. «Ранкин Томас менен аялы Софи экөө жүрөктөрү ооздоруна

тыгылат» деген сүйлөмдө «жүрөгү оозуна тыгылуу» бирдигинин толук эквиваленти (one's heart is in one's mouth) англис тилинде бар, бирок котормодо «panic soon seized them» деген эркин чечим тандалган. Ушул эле формула эпосто да ушундай тагдырга кабылат: У. Мэйдин котормосунда «жүрөгүм оозума тыгылды» (Орозбаков, 1932-сап) «my heart had a spasm tight» деп берилет. Демек, толук эквиваленттин болушу анын тексттеги колдонулушун автоматтык түрдө камсыз кылбайт: контексттин ыргагы жана котормочунун чечими системалык дал келүүдөн үстөм чыгышы мүмкүн.

Кайталанган чечимдер

Үч бирдик боюнча чечим бир нече контексте кайталанып, туруктуу мүнөзгө ээ экени байкалды. «Жүрөгү туйлоо» үч контексте тең кагуу образын сактаган этиштер аркылуу берилген (thumping, pounding, leapt), бирок сөздүктөгү races варианты бир жолу да колдонулган эмес. «Жүрөгү түшүү» эпосто эки жолу кездешип, эки жолу тең соматизмсиз берилген: «died of fright», «Died from shock». «Жүрөгү күйүү» болсо эки контексте тең сөзмө-сөз которулган: «your burning heart will cool», «my heart is burning», – ал эми сөздүктө катталган аналог (to eat one's heart out) колдонулган эмес.

Соматизмдин тескери багыттагы жылышы

Эң көрүнүктүү натыйжа – соматизмдин тескери багыттагы жылышы. Эпостун каралган үзүндүсүндө кыргызча текстте «жүрөк» тогуз жолу, англисче котормодо «heart» тогуз жолу кездешет, бирок алар бир эле тогуз орун эмес. Эки учурда кыргыз жүрөгү котормодо жоголсо (жүрөгү түшүп өлүптүр → died of fright), эки учурда англисче heart түп нускада жүрөк жок жерде пайда болгон: «көңүлү кетип бөлүнүп» эки жолу тең heart аркылуу, үстүнө жаңы образ кошулуп берилген – «bay Jakir's heart melted» жана «His heart broke into pieces».

Бул байкоо 3.3-параграфтын жетинчи бөлүмүндө сөздүк материалынын негизинде аныкталган асимметрияны тексттик жактан тастыктайт: кыргыз тилинде ички толкундануунун жана ыраазычылыктын зонасы «көңүл» компонентине таандык болсо, англис тилинде ошол эле зона heart аркылуу тейленет. Котормодо

бул эки багытта тең иштейт: жүрөк коркуу зонасынан чыгып, көңүл зонасынан кирет. «Архат» материалында да ушундай учур катталды: «көөдөнүндө бороон улуп жүргөн Нуржамал» – «the anger and stormy emotions she had stored in her heart».

Бир мотивдин эки котормосу

Каралган эпизоддун экинчи англисче котормосу да бар: У. Мэй 1995-жылы «Манасты» ыр менен которгон, котормо орус тилиндеги ыр котормосу аркылуу аткарылган. Бирок Мэй Сагымбай Орозбак уулунун вариантына таянат, ал эми Э. Кёчүмкулкызы Саякбай Каралаевдин вариантынан которгон, ошондуктан эки котормону сап-сапка коюп салыштырууга болбойт. Варианттардын айырмасы жүрөк образына түздөн-түз тиет: Орозбаковдо Чыйырды жолборстун ЖҮРӨГҮНӨ талгак болсо (1-китеп, 1321–1400-саптар, 128–130-беттер), Каралаевде ал «шерге талгак» болуп, эпизоддо жүрөк таптакыр аталбайт. Демек, Мэйдин котормосундагы жүрөк аталышынын көбү котормочунун чечими эмес, вариантынын мазмуну.

Эки вариантта тең кездешкен бирден-бир мотив – «кубанычтан жүрөк жарылат» мотиви. Каралаевде ал «Сүйүнгөн бойдон жүрөгүм / Ортодон тарс – деп айрылар» түрүндө берилсе (92-бет), Орозбаковдо «„Эркек!“ – деп, бирөө жүгүрсө, / Жарылып кетер жүрөгүм» түрүндө келет (1490–1492-саптар, 133-бет). Мотив бир, образ бир: кубанычтан жүрөктүн жарылышы.

Котормо чечимдери болсо айырмаланат. Кёчүмкулкызы образды толук сактайт: «From happiness, my heart / Will break in two» (3640-сап). Мэйде жүрөк компоненти сакталганы менен жарылуу образы жоголуп, «Then my heart's work soon is done» деген башка чечим тандалат (1472-сап). Ушул эле котормодо «жүрөгү оозуна тыгылуу» формуласы да (Орозбаков, 1932-сап) толук эквиваленти бар туруп «But my heart had a spasm tight» деп сүрөттөөчү жол менен берилген.

Бул салыштыруу котормо каналынын таасирин далилдей албайт: варианттар да, ыр формасы да (Мэйде уйкаштуу кош сап, Кёчүмкулкызыда эркин ыр) ар башка. Бирок ал башка нерсени ачык көрсөтөт: бир эле мотив эки котормодо эки башка

чечим алат, демек эквиваленттүүлүктүн тиби котормочунун чечимин алдын ала аныктабайт. Сөздүк дал келүүсү мүмкүнчүлүктөрдүн чегин гана белгилейт.

Сынамык текшерүүнүн жыйынтыгы

Каралган 31 контексттин 7синде сөздүк дал келүүсү түздөн-түз ишке ашкан, бсында котормочу башка туруктуу бирдикти тандаган, 14үндө эркин чечим колдонулган, 3үндө соматизм башка жерде компенсацияланган. Демек, лексикографиялык деңгээлде аныкталган типтер тексттик деңгээлде толук кайталанбайт: сөздүк дал келүүсү котормочу үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн чегин белгилейт, бирок конкреттүү чечимди контекст аныктайт. Бул жыйынтык 3.3-параграфта берилген классификацияга каршы келбейт, тескерисинче, анын статусун тактайт: түзүлгөн сыпаттама котормо тексттериндеги чечимдердин эмес, тилдик системадагы потенциалдуу дал келүүлөрдүн картасы болуп саналат.

Эскертүү. Сынамык текшерүүнүн материалы 7-тиркемеде толук келтирилди: ар бир контексттин кыргызча тексти, англисче котормосу, сөздүк боюнча күтүлгөн тип, чечимдин категориясы жана котормо каналы көрсөтүлдү.

1.4-параграфта көрсөтүлгөндөй, Кыргызстанда котормо илими негизинен кыргызча-орусча көркөм котормонун материалында калыптанып (К.Х. Джидеева, В.И. Шаповалов, Т. Абдиев), кыргызча-англисче тил түгөйүндө концепттик деңгээлдеги котормо маселелери системалуу түрдө иштелип чыга элек. Жүргүзүлгөн талдоо бул боштукту жарым-жартылай толтурат: эквиваленттүүлүктүн төрт баскычтуу шкаласын Айхеланын стратегиялары жана Хаустун модели менен айкалыштыруу кыргызча-англисче фразеологиялык эквиваленттүүлүктүн системалуу сыпаттамасын берет. Бул сыпаттама лексикографиялык булактарда катталган потенциалдуу дал келүүлөрдүн деңгээлин чагылдырат жана эки тилдүү фразеологиялык сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле котормочуларды даярдоодо колдонулушу мүмкүн. Аныкталган типтердин көркөм котормо тексттериндеги ишке ашышы сынамык деңгээлде текшерилди (11-бөлүм); кеңири котормо корпусунда системалуу түрдө текшерүү андан аркы изилдөөнүн милдети болуп саналат.

3-баптан алынган тыянактар

3-бапта жүргүзүлгөн изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдык жана символдук белгилерин салыштырууга жана «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүн талдоого арналган. Изилдөө концептуалдык метафоралар теориясына, лингвомаданият изилдөөлөрүнүн ыкмаларына, когнитивдик лингвистиканын принциптерине жана котормо таануунун заманбап моделдерине негизделген.

Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдуулугу көп деңгээлдүү жана ар тараптуу структурага ээ. Дж. Лакофф жана М. Джонсондун теориясына ылайык, адамдын концептуалдык системасы метафора аркылуу түзүлөт жана жашоонун бардык чөйрөлөрү тилде концептуалдык метафоралар менен чагылдырылат.

Стихиялык метафоралар «Жүрөк» концептинин эң байыркы жана универсалдуу катмарын түзөт. «Суу» когнитивдик модели эки тилде тең продуктивдүү болуп, кыргыз тилинде *чайналуу*, *толкуу*, *болкулдоо* этиштери жана *көл*, *ташкын*, *толкун* зат атоочтору аркылуу, англис тилинде *depth* зат атоочу жана *pour*, *melt* этиштери аркылуу актуалдашат. Бул метафоралар эмоционалдык абалдардын динамикасын, сезимдердин көлөмүн жана интенсивдүүлүгүн чагылдырат. «Муз» модели сезимдердин тоңушун, эмоционалдык салкындыкты билдирет. «Аба» модели кыргыз тилинде гана аныкталып, *шуулдоо* этиши аркылуу объективдешет, бул кыргыз тилиндеги эмоционалдык реакциянын үн аркылуу берилишинин өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

«От» модели өтө кеңири жайылган жана продуктивдүү. Кыргыз тилинде *жалын*, *жагылуу*, *күйүү*, *алоолоо*, *өрт болуу* сыяктуу бай метафоралык палитра аныкталды. Англис тилинде *glow*, *burn*, *flame*, *inflammе* этиштери колдонулат. «От» метафорасы негизинен интенсивдүү эмоционалдык абалдарды – сүйүү, арман, кайгы, ачуу сезимдерин чагылдырат.

«Жер» концептуалдык модели *топурак*, *таш*, *кен байлык* белгилери менен берилет. Кыргыз тилинде *өнүү*, англис тилинде *root*, *sow*, *plant* этиштери

колдонулат. «Таш» когнитивдик модели жүрөктүн катуулугун билдирет: *жүрөгү тааш болуу, stone heart, heart of flint*.

Заттык метафораларга кирген «күйүүчү зат» когнитивдик моделинде жүрөк от жагуучу заттын касиеттерине ээ. «Жарылуучу зат» белгиси эмоциялардын чектен ашкандыгын көрсөтөт: *жүрөгү жарылды, атып кетти, heart burst*. Металлдык белгилер (*коргошун, алтын, болот, темир*) жүрөктүн ар түрдүү моралдык жана эмоционалдык мүнөздөмөлөрүн чагылдырат.

«Катуу/жумшак зат» когнитивдик моделдери эмоционалдык сезгичтикти көрсөтөт. Англис тилинде жүрөктүн жумшак болушу мээримдүүлүктү (*soft-hearted*), катуулугу каардуулукту (*hard-hearted*) билдирет. Кыргыз тилинде бул оппозициянын баалуулук багыты башкача: катуулук ырайымсыздыкты гана эмес, кайраттуулукту да түшүндүрөт (*коргошун жүрөк, темир жүрөк, тааш жүрөк*).

«Тамак» белгилери эки концепттин образдык структурасындагы эң олуттуу контрастты көрсөттү: кыргыз тилинде жүрөктүн өзү азык катары концептуалдашса (*май, алма, бир жутум тамак*), англис тилинде жүрөктүн абалы даамдык-сапаттык белгилер (*sweet, bitter, raw*) аркылуу сүрөттөлөт, башкача айтканда, эки маданиятта эки башка метафоралык стратегия өнүккөн.

Артефакттык метафоралар абдан көп белгилерди ичине алган чоң топту түзөт. Жүрөк/Heart *кеме, сүрөт, китеп, альбом, бычак, казан, балка, шам чырак, кулпу, сейф* сыяктуу артефакттар менен салыштырылат. Музыкалык аспаптар менен ассоциация жүрөктө ар түрдүү сезимдердин «ойнолушун» чагылдырат.

Жип-кездеме-кийим метафоралары кенири топту түзөт. Жүрөктү кийүүгө болот (*wear heart out*), жуулган кийимди сыгат (*wring my heart*), ал айрылат, байланат (*жүрөгү айрылды, heart was torn*).

«Жүрөк-үй» когнитивдик модели контейнер метафорасынын варианты болуп саналат, жана ал өтө продуктивдүү. Кыргыз тилинде жүрөккө сезимдер келет, кирет, чыгат, жүрөктүн дубалы, каалгасы, төрү бар. Англис тилинде *enter into heart, steal into heart, go out of heart, live in heart, walls of heart* туюндурмалары бул моделди чагылдырат.

Соматикалык белгилер жүрөктүн башка дене бөлүктөрү менен байланышын көрсөтөт. Эки тилде тең *дене, көкүрөк, баш, жүз, кол, көз, кулак, тери* белгилери аныкталса, *моюн, эмчек, өпкө, ашказан* кыргыз тилинде гана, *бут, эрин* англис тилинде гана катталды.

Перцептивдик белгилер жүрөккө *көрүү, угуу, туюу/сезүү* жөндөмдөрүн берет. Кыргыз тилинде *жүрөгү менен көрөт, жүрөгү менен угат*, англис тилинде *heart sees, heart listens, heart feels* туюндурмалары бул белгилерди чагылдырат.

Эмотивдик белгилер эң чоң топтордун бирин түзөт. Кыргыз тилинде *чоочуу, алдастоо, капалануу, кыйналуу, элрүү, сагынуу, сүйүү* ж.б. этиштер, ал эми англис тилинде *worry, trouble, gladden, surprise* этиштери жана *joy, anger, pity, love, despair* зат атоочтору аркылуу ар түрдүү сезимдер көрсөтүлөт.

Виталдык белгилер бардык тирүү жандыктарга тиешелүү белгилерди камтыйт жана жашоо процессин чагылдырат (*каруу/жашаруу, жаралануу, ооруу/айыгуу, уктоо/ойгонуу, тирүү/өлүү, жылуу, ысуу, үшүү, өсүү, чоңоюу, күчтөнүү, алсыроо, чарчоо, сүйлөө, ыйлоо*). Кыймыл белгиси да тирүү жандыктарга мүнөздүү: эки тилдеги концепттердин «кыймыл» белгиси *козголуу, айлануу, титирөө, түшүү, көтөрүлүү, секирүү* этиштери менен актуалдашышы байкалды.

«Жүрөк-оору» модели виталдык коддун ичине кирет. Кыргыз тилинде *ишиик, сары зил* белгилери, англис тилинде эти ысуу, тарамыш тырышуу жана чума (*fever, spasm, plague of heart*) менен байланышкан белгилер аныкталды.

Вегетативдик белгилер (*бакча, гүлзар, гүл, чөп*) негизинен кыргыз тилинде катталып, жүрөктүн жаратылыш жана өсүмдүк дүйнөсү менен органикалык байланышы кыргыз поэтикалык аң-сезимине терең сиңгендигин айгинелейт. Зооморфтук код байыркы метафораларды камтыйт: кыргыз тилинде *куш, чымчык, арстан, ат, коён, балык* белгилери, англис тилинде *lion, horse, bird, pigeon* белгилери колдонулат.

Антропоморфтук белгилер «кесип» моделин (*сот, учкуч, жоокер, ырчы, дарыгер, баатыр, мугалим* ж.б.), «лингвомаданий типтер» моделин (*туткун, жеңүүчү, жолоочу, кедей адам* ж.б.), «мүнөз» моделин (*чынчыл, коркок,*

тартынчаак ж.б.), «жаш/жыныс» моделдерин (бала, жаш адам, эне, жигит, ата ж.б.) камтыйт. Менталдык белгилер өзүнчө топту түзөт: жүрөк эс, ой, акыл функцияларын аткарат, англис тилинде ал белгилер *think, know, understand, learn by heart* ж.б. этиштери аркылуу объективдешет.

Жансыз табияттын образдык белгилеринин сандык талдоосу (Таблица №4) аныкталган 57 белгинин 21и эки тилде тең кездешерин, 14ү «Жүрөк», 22си «Heart» концептине гана мүнөздүү экенин көрсөттү; заттык белгилерде толук симметрия байкалса, эң чоң асимметрия тамак жана артефакттык категорияларга туура келди. Жандуу табияттын белгилери боюнча (Таблица №5) аныкталган 137 белгинин 48и эки тилге орток, 45и кыргыз тилине, 44ү англис тилине гана мүнөздүү болду: перцептивдик белгилер толугу менен орток болсо, кыргыз тилине гана мүнөздүү белгилер вегетативдик, зооморфтук жана эмотивдик категорияларда, ал эми англис тилине гана мүнөздүү белгилер антропоморфтук жана виталдык категорияларда топтолду. Эки топту бириктиргенде 194 образдык белгинин 69у эки тилге орток, 59у «Жүрөк», 66сы «Heart» концептине гана таандык болуп чыгат: орток бөлүк 36 пайызды түзөт. Жалпылап айтканда, кыргыз тилинде «Жүрөк» жаратылыш менен синхрондошкон, ички, лирикалык образ катары, ал эми англис тилинде «Heart» коомдук ролдорго жана биологиялык реализмге багытталган «экстравертивдик» образ катары концептуалдашат.

«Жүрөк» жана «Heart» концепттери универсалдуу жана улуттук-спецификалык компоненттерди камтыган бай символдук мазмунга ээ экендиги аныкталды.

Жүрөк жашоонун булагы катары эки лингвомаданиятта тең негизги символдук функцияны аткарат. Жүрөктүн согуп турушу тирүүлүктү, токтошу өлүмдү билдирет. Эки тилде тең Жүрөк менен Жандын синоним катары колдонулушу байкалат: *жүрөгү күйүү – жаны күйүү, bless one's heart/soul*.

Жүрөк бир нерсенин өзөгү, маңызы катары экинчи символдук функцияны аткарат. Англис тилинде ал бир нерсенин эң маанилүү, борбордук бөлүгүн билдирет: *the heart of the matter* – маселенин өзөгү, *heartbeat* – жашоонун ритми, пульсу (*the heartbeat of the city*). Кыргыз тилинде бул символиканын мааниси чоң:

«Жүрөгүм күйгүчө, билегим күйсүн» деген элдик формула жүрөктү адамдын жашоосунун борбору катары тастыктаса, *жүрөгүн алуу, сары суусун алуу* туюндурмалары жашоо күчүн жоготууну билдирет.

Жүрөк эмоциялардын жана сезимдердин орду катары концептуалдашат. «Heart is a container for emotions» концептуалдык метафорасы *pour one's heart out, open one's heart, have a heavy heart* сыяктуу көптөгөн туюндурмалардын негизинде жатат. Кыргыз тилинде да контейнер метафорасы продуктивдүү, мисалы, жүрөккө сезимдер *келет, кирет, чыгат, толот*.

Эмоционалдык абалдардын дифференциациясы жүрөктүн мүнөздөмөлөрү аркылуу ишке ашат. Эки тилде позитивдүү эмоциялар *light-hearted, loving heart, жүрөгү жымырап ыраазы болуу* сөз айкаштары, терс эмоционалдык абалдар *broken-hearted, heavy-hearted, cold-hearted, жүрөгү эзилди, жүрөгү тоңду* туюндурмалары аркылуу берилет.

Кыргыз тилинде эмоционалдык абалды чагылдырууда жүрөктүн температуралык мүнөздөмөлөрү менен байланышкан туюндурмалардын бай палитрасы колдонулат: *өрттөнүү, күйүү, ысуу, жылуу, үшүү, тоңуу*. Жүрөктүн физикалык өзгөрүүлөрү аркылуу эмоционалдык тажрыйбанын динамикасы сүрөттөлөт: *атып кетүү, жарылуу, эзилүү, элжирөө, ишишүү, жанчылуу, сыйрылуу, калтыроо, толкуу*.

Жүрөк сүйүүнүн борбору катары эң туруктуу жана универсалдуу символдук функцияны аткарат. Англис тилинде *give one's heart, win someone's heart, steal someone's heart, break someone's heart* туюндурмалары, кыргыз тилинде *жүрөгүн берди, жүрөгүн ээлеп алды, жүрөгүн жаралады* фразеологизмдери жүрөктүн сүйүүнү чагылдырган лексикалык каражаттарына кирет. Сүйүүнүн башка адамдын жүрөгүнө ээлик катары концептуалдашуусу эки лингвомаданиятта тең мүнөздүү, ал эми сүйүү мамилелеринин бузулушу *сынган жүрөк* метафорасы аркылуу берилет. Жүрөк формасындагы графикалык символ батыш маданиятында сүйүүнүн универсалдуу визуалдык белгиси болуп саналат. Кыргыз фольклорунда «Жүрөк» концепти сүйүү лирикасында борбордук орунду ээлеп, сүйүү сезиминин

интенсивдүүлүгү күйүү жана от жалынынын образдары аркылуу берилет: *жалынсыз күйөт жүрөгүм, өчөөр эмес жүрөгүмдүн жалыны*.

Жүрөк адеп-ахлактын жана руханияттын борбору катары эмоциялардын орду гана эмес, жеке адамдын адеп-ахлактык башталышынын борбору катары концептуалдашат. Англис тилинде адамдын моралдык баасы жүрөгүнүн мүнөздөмөлөрү аркылуу туюндурулат: *good heart, pure heart, generous heart, kind heart* (оң сапаттар), *cruel heart, hard heart* (терс сапаттар). Христиан салтында жүрөк адамдын руханий жашоосунун борбору катары каралат. Библиядагы «*Blessed are the pure in heart*» аяты жүрөктүн тазалыгын руханий бийиктик менен байланыштырса, католик салтындагы «*Sacred Heart*» (Ыйык Жүрөк) концепти Ыйса Машайактын кудайлык сүйүүсүн символдоштурат.

Кыргыз тилинде жүрөктүн адеп-ахлактык символикасы ислам дин салты жана кыргыз элинин салттуу ишенимдери менен тыгыз байланышкан. «*Таза жүрөк*» адамдын эң жогорку адеп-ахлактык мүнөздөмөсү болуп саналат, «*ак жүрөк*» боорукер, чынчыл, адилеттүү адамды сүрөттөйт, «*кара жүрөк*» жамандыкты, бузукулукту билдирет. Бул оппозиция жакшылык менен жамандыктын фундаменталдык адеп-ахлактык дихотомиясын чагылдырат. Ислам салтында жүрөк (араб. *qalb* – калб) адамдын руханий борбору, ыйман жайгашкан жер катары каралат; Куранда жүрөк шам чырак, кудайдын жарыгын чагылдырган күзгү менен салыштырылат, ал эми «жүрөктүн көзү» концепциясы чындыкты акыл менен эмес, жүрөк менен көрүү жөндөмүн туюндурат.

«Акыл – жүрөк» оппозициясы эки маданиятта тең түзүлөт, бирок анын статусу жана мазмуну айырмаланат. Англис тилинде ал лексикалашкан жуп аркылуу берилип (*to follow one's heart – to follow one's head*), рационалдык жана эмоционалдык-адеп-ахлактык башаттардын дихотомиясын түзөт. Кыргыз тилинде мындай туруктуу жуп калыптанган эмес: оппозиция дихотомия эмес, иерархия мүнөзүнө ээ, анткени жүрөктүн өзүнө таанып-билүү функциялары ыйгарылат («жүрөктүн көзү», ислам салтындагы *qalb*).

Жүрөк эрдиктин жана баатырдыктын символу катары эки лингвомаданиятта тең колдонулат, бирок символдук даражасы бирдей эмес. Эски англис тилинде

эрдикти жүрөк аркылуу концептуалдаштыруу чоң мааниге ээ болгон: *brave heart* – *faint-hearted* дихотомиясы эрдик жана коркоктукуту мүнөздөйт. Заманбап англис тилинде бул символика жумшарып, чечкиндүүлүк, эрк жана кайраттуулукту билдирет: *have heart, take heart, lose heart*. Кыргыз тилинде эрдик контекстиндеги жүрөк символикасы активдүү бойдон калган: *жүрөгү бар* тайманбастыкты, *жүрөгү жок* коркоктукуту билдирет, баатырдык сапаттардын деңгээли жүрөктүн көлөмүнө жана санына жараша болот (*жүрөгү тоо, жүрөгү эки*), ал эми «Манас» эпосунда баатырдын жүрөгү катуулук сапаттары аркылуу сүрөттөлөт: *коргошун жүрөк, таш жүрөк, темир жүрөк*. «Эр жүрөк» концепти кыргыз маданиятындагы салттуу эркектик касиеттерине кирет.

Символдук белгилерди талдоо кыргыз тилинде «ички дүйнө» талаасы эки лексеманын ортосунда функционалдык жактан бөлүштүрүлгөнүн көрсөттү. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө *көңүл* лексемасы сезимдердин, каалоолордун, маанайдын жана ниеттин жайгашкан жери катары аныкталат: эмоционалдык абал менен ички тазалык зонасы эки лексемага тең ачык (*жүрөгү жибүү – көңүлү жибүү, жүрөгүндө кири жок – көңүлүндө кири жок*), эрдик менен моралдык баа зонасы *жүрөккө* (*ак жүрөк – кара жүрөк, эр жүрөк*), ал эми маанай, ниет жана мамиле зонасы *көңүлгө* таандык (*көңүлү чөгүү, көңүл буруу, көңүл айтуу*). Бул бөлүштүрүү котормо аспектисинде да көрүнөт: англис тилинде ал талааны тейлеген *heart* компоненттүү бирдиктердин кыргызча дал келүүчүлөрү *жүрөк* аркылуу эмес, *көңүл* аркылуу берилет.

Маданий ассоциациялардын салыштырма жыйынтыгы. Образдык жана символдук материал эки концепттин артында турган маданий ассоциациялардын чарбалык-турмуштук негизи да айырмаланарын көрсөттү. Кыргыз образдары көчмөн жана мал чарбачылык тажрыйбасына негизделет (*ат, тай, куш, май, туз, чок*), англис образдары отурукташкан жана шаардык турмушка таянат (*үй, ачкыч, кулпу, барабан, коңгуроо*). Жогоруда каралган диний-руханий негиздеги жана социалдык багыттагы айырмачылыктар менен бирге бул фон эки лингвомаданияттын баалуулук багыттарынын системалуу айырмасын тастыктайт.

«Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгү 176 бирдиктин материалында каралып, эквиваленттүүлүк боюнча 165 маани талданды (кыргызча 97, англисче 68; англис корпусундагы 15 терминологиялык композит фразеологиялык бирдик болбогондуктан талдоого кирген жок). Талдоонун негизги куралы – А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын төрт баскычтуу типологиясы: ар бир бирдик мааниси, образдык негизи, структуралык модели жана лексикалык курамы боюнча толук эквиваленттерге, жарым-жартылай эквиваленттерге, фразеологиялык аналогдорго же лакуналарга киргизилди. Алынган типтер Х.Ф. Айхеланын «сактоо – алмаштыруу» шкаласы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели аркылуу чечмеленди; бул эки алкак классификациялоо каражаты эмес, натыйжаларды котормо таануунун түшүнүктөрүндө түшүндүрүү каражаты катары колдонулду.

Универсалдуу денелик тажрыйбага негизделген бирдиктер толук же жарым-жартылай эквиваленттер аркылуу берилет: таш жүрөк (2-мааниси) ↔ a heart of stone, жүрөгү оозуна тыгылуу ↔ one's heart is in one's mouth, жүрөгү каноо ↔ one's heart bleeds, жүрөгү жаралуу ↔ a wounded heart. Бул топ Айхеланын сактоо стратегияларына (лингвистикалык котормо, калька) жана жашыруун котормо моделине туура келет. Фразеологиялык аналогдор образды алмаштырууну талап кылып, функционалдык маанини сактаганы менен улуттук образды жоготот, ал эми лакуналар ачык котормону, калька менен түшүндүрмөнү же сүрөттөөчү котормону талап кылат.

Сандык бөлүштүрүү төмөнкүдөй: толук эквиваленттер кыргыз материалында 17,5 %, англис материалында 22,1 %; жарым-жартылай эквиваленттер менен фразеологиялык аналогдор тиешелүүлүгүнө жараша 78,4 % жана 76,5 %; лакуналар 4,1 % жана 1,5 %. Демек, материалдын төрттөн үчүнөн ашыгы образдын ар кандай деңгээлдеги алмашуусу менен коштолгон котормону талап кылат, ал эми эң чоң топту эки багытта тең фразеологиялык аналогдор түзөт (58,8 % жана 52,9 %): котормодо үстөмдүк кылган ыкма эквиваленттик дал келүү эмес, образдык алмаштыруу болуп саналат.

Лакуналар эң кичине топту түзгөнү менен алардын лингвомаданий салмагы жогору: алар материалга жайылбай, эки чекитке гана топтолгон – элдик медицина менен ырым-жырым (жүрөк көтөрүү, жүрөгү түшүү 2-мааниси) жана улуттук предметтик образдар (жүрөгүнө чок салуу, жүрөк эти толуу); англис тилинде бирден-бир лакуна катталды (wear one's heart on one's sleeve). Формалдык окшоштугуна карабай маанилери карама-каршы келген эки түгөй өзүнчө белгиленди: жүрөгү ылдыйлоо $\neq$ one's heart sinks жана таш жүрөк (1-мааниси) $\neq$ a heart of stone. Мындан тышкары соматизмдин туруктуу жылышуу зонасы аныкталды: ашказан-тамактануу чөйрөсүндөгү төрт бирдикте (жүрөгү айлануу, жүрөгү көтөрүлүү, жүрөгү караюу, жүрөккө барбоо) кыргыз тили абалды жүрөккө жайгаштырса, англис тили аны stomach соматизми аркылуу берет.

Семантикалык талаалардын асимметриясы да тастыкталды: эки тилде тең «коркуу – чочуу – тынчсыздануу» микроталаасы жүрөк аркылуу (жүрөгү үшүү, жүрөгү калтыроо, one's heart is in one's mouth, one's heart sinks) берилгени менен кыргыз тилинде каузативдик катар өзгөчө өнүккөн: «жүрөгүн үшүтүү», «жүрөгүн түшүрүү», англис тилинде каузативдик зона бир модель менен – strike fear into sb's heart – берилип, калган учурларда башка соматизмдер колдонулат (one's blood runs cold, not to turn a hair). Кыргыз тилинде маанай, ниет жана мамиле зонасы *жүрөккө* эмес, *көңүлгө* таандык (көңүлү чөгүү, көңүл буруу) жана ал *жүрөк* аркылуу эмес, *көңүл* компоненти аркылуу берилет. Баатырдык микроталаасы образдык вариативдүүлүктүн айырмасын көрсөттү: сегиз кыргыз бирдигинин жетөө эки эле lion-hearted жана heart of oak бирдигине карай агылат, эквиваленттүүлүктүн деңгээли болсо англис тилинде туугандаш образ табылганда гана көтөрүлөт (жолборс жүрөк $\leftrightarrow$ lion-hearted, жүрөгү майлуу $\leftrightarrow$ stout-hearted).

Эквиваленттүүлүктүн деңгээли менен концепттин структурасынын байланышы өзүнчө текшерилди. Ар бир бирдикке 2- жана 3-баптарда аныкталган образдык белгилердин негизинде образдын катмары ыйгарылып (органдын өз сезими; сырткы предмет же сапат; жүрөк объект жана идиш катары; улуттук практика), катмар котормо материалына кайрылганга чейин, концептти сыпаттоо этабында аныкталды. Кайчылаш талдоо (Таблица №10) көрсөткөндөй, толук

эквиваленттердин басымдуу бөлүгү органдын өз сезимине негизделген катмарга кирет, лакуналардын дээрлик баары улуттук практикага байланган катмарга топтолот, ал эми фразеологиялык аналогдор бардык катмарларга жайылат. Бул айырманы соматизмдин сакталышы түшүндүрөт: толук жана жарым-жартылай эквиваленттердин бардыгында жүрөк компоненти эки тилде тең сакталса, лакуналардын бирөөндө да сакталбайт, аналогдордо болсо жүрөк көп учурда башка соматизм менен алмашат. Демек, эквиваленттүүлүктүн деңгээли үч баскычтуу шартка баш ийет: универсалдуу денелик негиз соматизмдин дал келиши менен коштолгондо – толук же жарым-жартылай эквивалент; денелик негиз универсалдуу болсо да, образ же соматизм алмашканда – фразеологиялык аналог; образ улуттук практикага байланганда – лакуна.

Аныкталган типтердин көркөм котормо тексттериндеги ишке ашышы сынамык деңгээлде текшерилди (31 контекст: К. Акматовдун «Архат» романынын котормосунан 20, «Манас» эпосунун «Манастын төрөлүшү» эпизодунун котормосунан 11). Текшерүү көрсөткөндөй, сөздүк дал келүүсү контексттердин жетисинде түздөн-түз ишке ашкан, алтоосунда котормочу башка туруктуу бирдикти тандаган, он төртүндө эркин чечим колдонулган, үчөөндө соматизм башка жерде компенсацияланган. Ошондой эле толук эквиваленти бар бирдиктер дайыма эле ошол эквивалент менен берилбей турганы катталды. Эпостун бир мотиви эки котормодо салыштырылганда да ушул көрүнүш ырасталды: «кубанычтан жүрөк жарылат» мотиви Э. Кёчүмкулкызынын котормосунда образы менен сакталса (From happiness, my heart will break in two), У. Мэйдин котормосунда жүрөк компоненти калып, жарылуу образы жоголот (Then my heart's work soon is done). Демек, лексикографиялык деңгээлде аныкталган типтер тексттик деңгээлде автоматтык түрдө кайталанбайт: сөздүк дал келүүсү котормочу үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн чегин белгилейт, конкреттүү чечимди болсо контекст жана котормочунун чечими аныктайт.

Ошентип, баптын үч бөлүгүнүн натыйжалары бири-бирин тастыктайт. Образдык деңгээлде аныкталган асимметрия – кыргыз тилинде жаратылыш, вегетативдик жана зооморфтук образдардын, англис тилинде антропоморфтук

жана социалдык образдардын басымдуулугу – символдук деңгээлде баалуулук багыттарынын айырмасы катары кайталанат. Мында катмарлар боюнча орток бөлүктүн үлүшү бирдей эмес: базалык белгилерде ал 64–69 пайызды түзсө, образдык деңгээлде 36 пайызга чейин төмөндөйт, ал эми символдук деңгээлде функциялар толугу менен орток болуп, айырма алардын мазмундук толукталышына жылат. Котормо деңгээлинде бул асимметрия сапаттык-сандык көрсөткүчкө ээ болот: фразеологиялык эквиваленттүүлүктүн деңгээли – образдын катмары жана соматизмдин сакталышы менен шартталган көрсөткүч катары – эки лингвомаданияттагы концептуалдык асимметрияны баалоонун куралы катары кызмат кыла алат.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн сандык жыйынтыктары төмөнкүдөй. Сегиз этимологиялык сөздүктүн негизинде 36 мотивациялоочу белги аныкталды (23ү эки тилде тең, 5и «Жүрөк», 8и «Heart» концептине гана мүнөздүү); он түшүндүрмө сөздүктүн маалыматы боюнча 42 түшүнүктүк белги бөлүнүп чыкты (31и орток, 7си англис, 4ү кыргыз тилинде гана); категориялык белгилер жети типке – дименсионалдык, квалитативдик, квантитативдик, баалуулук, колоративдик, мейкиндиктик жана темпоралдык – бөлүштүрүлдү. 3500 контексттин негизинде жансыз (57) жана жандуу (137) табияттын 194 образдык белгиси ажыратылды: 69у эки тилде тең, 59у «Жүрөк», 66сы «Heart» концептине гана таандык. Символдук деңгээлде алты функция аныкталып, алардын баары эки лингвомаданиятта тең кездешет, бирок мазмундук толукталышы боюнча айырмаланат. Котормо эквиваленттүүлүгү 176 фразеологиялык бирдиктин материалында каралып, 165 маани талданды (кыргызча 97, англисче 68): толук эквиваленттер кыргыз материалынын 17,5 %ын, англис материалынын 22,1 %ын түзсө, жарым-жартылай эквиваленттер менен фразеологиялык аналогдорго 78,4 % жана 76,5 %, лакуналарга 4,1 % жана 1,5 % туура келет. Мындан тышкары формалдык окшоштугуна карабай маанилери карама-каршы келген эки түгөй жана соматизмдин туруктуу жылышуу зонасы – жүрөк менен stomach алмашкан төрт бирдик – аныкталды.

Соматикалык концепттерди изилдөө когнитивдик лингвистиканын эң иштелип чыккан аймактарынын бири болуп саналат, бирок бул аймакта эки методологиялык боштук сакталып келген. Биринчиси – концепттин катмарлары адатта ажыратылып, өзүнчө бөлүнүп каралат: изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө анын бир же эки катмары гана деталдаштырылып, мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык жана символдук белгилер бир бүтүн система катары ажыратылбайт. Экинчиси – универсалдуулук менен этноспецификалыктын катышы сапаттык деңгээлде гана констатацияланат: изилдөөчүлөр «жалпы адамзаттык негиз» менен «улуттук өзгөчөлүктү» айырмалашат, бирок бул катышты баалоонун жолу сунушталбайт. Кыргыз материалында бул боштуктарга дагы бир жагдай кошулат: салыштыруу негизинен кыргызча-орусча түгөйдө жүргүзүлүп

келет, ал эми кыргыз тилинен структуралык жактан алыс тилдердин материалы тартылган учурларда да салыштыруу концепттин айрым катмарлары менен чектелип, беш белгинин бирдиктүү системасы боюнча жүргүзүлгөн эмес. Ушул үч жагдай бул иштин илимий маселесин аныктады.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыгы төмөнкүчө туюндурулат. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринде универсалдуулук менен этноспецификалык бир эле деңгээлде жарышпайт, алар башка-башка деңгээлдерде жайгашкан: образдуу жана символдук репрезентациянын *түрлөрү* – стихиялык, контейнердик, антропоморфтук моделдер, жашоо күчүнүн, сүйүүнүн, адеп-ахлактын, эрдиктин символдук функциялары – универсалдуу болуп саналса, ошол түрлөрдүн *мазмундук толукталышы* этноспецификалык болуп саналат. Мындан келип чыккан негизги жобо: эки лингвомаданияттын айырмасы маанилердин деңгээлинде эмес, ошол маанилерди алып жүргөн образдардын деңгээлинде жатат.

Бул жобону чечмелөөдө классификациянын жалпылоо деңгээли эске алынууга тийиш. Стихиялык, антропоморфтук, эмотивдик сыяктуу ири категориялар мазмуну боюнча кеңири болгондуктан, алардын эки тилде тең табылышы белгилүү өлчөмдө күтүлүүчү натыйжа. Ошондуктан универсалдуулук жөнүндөгү корутунду категориялардын өзүнөн эмес, алардын ичиндеги бөлүштүрүүдөн келип чыгат: талдоо ири топтордун деңгээлинде эмес, конкреттүү когнитивдик моделдердин деңгээлинде жүргүзүлүп, ошол моделдердин ичинен эки тилге орток, бир тилге гана таандык болгондору так ажыратылды. Дал ушул деталдаштырылган бөлүштүрүү типтердин жалпылыгы менен алардын толукталышынын айырмасын сүрөттөө үчүн негиз берет. Ушул деңгээлде эсептегенде орток бөлүктүн үлүшү катмарлар боюнча бирдей эмес: базалык катмарларда ал басымдуулук кылса, образдык катмарда эки эсеге жакын төмөндөйт, ал эми символдук деңгээлде айырма функциялардын өзүнөн алардын мазмундук толукталышына жылат. Демек, универсалдуулуктан этноспецификалыкка карай жылыш образдык катмарда эң күчтүү.

Негизги жобонун сапаттык-сандык баага берилиши котормо материалында текшерилди. Маани сакталып, образ алмашкан котормо учурларынын үлүшү

концептуалдык асимметриянын көрсөткүчү катары кызмат кыла аларын иштин материалы тастыктады: бирдик улуттук-маданий катмарга канчалык терең кирсе, котормо ошончолук ачык котормо менен түшүндүрмө жагына жылат, ал эми бул жылыштын деңгээли эки тил үчүн бирдей эмес. Бул натыйжа бир тил түгөйүнүн соматикалык фразеологиясынын материалында алынгандыктан, аны бүтүндөй концептуалдык асимметрияны баалоонун универсалдуу каражаты катары эмес, башка материалда текшерүүнү талап кылган иштелип чыккан процедура катары кароо туура болот.

Жыйынтыктын ишенимдүүлүгүн иштин үч бөлүгүндө өз алдынча алынган натыйжалардын бири-бирине дал келиши бекемдейт. Образдык деңгээлде аныкталган асимметрия – кыргыз тилинде жаратылыш жана вегетативдик-зооморфтук образдардын, англис тилинде артефакттык жана социалдык образдардын басымдуулугу – символдук деңгээлде баалуулук багыттарынын айырмасы катары кайталанат, ал эми котормо деңгээлинде эквиваленттүүлүк типтеринин бөлүштүрүлүшү катары чагылат. Үч көз карандысыз процедуранын бир багытты көрсөтүшү жыйынтыктын кокустук эмес экенин тастыктайт.

Ушундан улам иштин теориялык салымы төрт багытта аныкталат. *Концептология* үчүн концепттин белгилерин ырааттуу ажыратуу ыкмасынын этимологиялык базасы жетишсиз болгон тилдин материалына ыңгайлаштырылышы маанилүү: мотивациялоочу катмар бир тилдин сөздүгүнөн эмес, тектеш алтай, түрк жана чуваш тилдеринин маалыматтарынын кесилишинен калыбына келтирилди, бул мындай процедураны ушул типтеги башка тилдерге колдонууга жол ачат. *Салыштырма тил илими* үчүн кыргызча-англисче түгөйдүн методологиялык баалуулугу көрүндү: кыргызча-орусча түгөйдө дал келүүлөрдүн бир бөлүгү узак контакт менен жалпы маданий катмардан улам келип чыгышы мүмкүн болсо, генетикалык жана структуралык жактан алыс, тарыхый контактсыз тилдердин түгөйүндө дал келүү концептуалдаштыруунун жалпы механизмдери менен гана түшүндүрүлөт. *Лингвомаданият таануу* үчүн эки менталитеттин айырмасы концепттин маанилеринин курамында эмес, анын образдык жана символдук иштелип чыгуу багытында көрүнөрү аныкталды: кыргыз

лингвомаданиятында жүрөк жаратылыш менен байланышкан, туугандык-үй-бүлөлүк жана баатырдык-диний образ катары, англис лингвомаданиятында артефакттык, социалдык-ролдук жана жеке-этикалык образ катары иштелип чыгат. *Котормо таануу үчүн* эки дисциплинанын байланышынын эки тараптуулугу негизделди: концептуалдык талдоо котормодогу эквиваленттүүлүк типтерин түшүндүрсө, котормо материалы концептуалдык сүрөттөөнү текшерүүнүн каражаты болот – эквивалент катары сүрөттөлгөн белгилердин бирдиктери котормодо системалуу түрдө образды алмаштырууну талап кылса, сүрөттөөнүн тактыгына шек келет. Иште так ушул принцип боюнча формасы дал келип, мааниси карама-каршы болгон жалган эквиваленттердин өзүнчө тиби бөлүнүп чыкты.

Кыргыз лингвомаданиятына тиешелүү жеке натыйжалардын ичинен эн маанилүүсү – «ички дүйнө» талаасынын *жүрөк* менен *көңүл* лексемаларынын ортосунда функционалдык бөлүштүрүлүшүнүн аныкталышы. Бул кубулуш котормодо түздөн-түз чагылат: англис тилинде *heart* аркылуу берилген бирдиктердин бир бөлүгүнүн кыргызча эквиваленттери *жүрөк* аркылуу эмес, *көңүл* аркылуу берилет. Демек, соматикалык концепттерди салыштырууда котормо вариантын ошол эле соматизмден издөө дайыма натыйжа бербейт: маани бир органдан экинчисине жылышы мүмкүн, ошондуктан издөө лексеманын чегинде эмес, ал кирген семантикалык талаанын чегинде жүргүзүлүүгө тийиш. Бул корутунду ушул иштин алкагынан чыгып, соматикалык концепттерди салыштыруу методикасына тиешелүү болот.

Изилдөөнүн жыйынтыктары анын чектерин эске алуу менен чечмеленүүгө тийиш. Биринчиден, эмпирикалык база лексикографиялык булактар менен жазма тексттер аркылуу түзүлгөндүктөн, алынган сүрөт тилдин кодификацияланган катмарын чагылдырат; азыркы оозеки кептеги актуалдашуулар талдоого тартылган жок. Экинчиден, эмпирикалык базага ассоциативдик эксперименттин маалыматтары киргизилген жок, ошондуктан аныкталган белгилердин психолингвистикалык реалдуулугу өзүнчө тастыкталууну талап кылат. Үчүнчүдөн, эки тандалманын тексттик катмарынын ички түзүлүшү бирдей эмес: англис материалында көркөм чыгармалар менен корпустук маалыматтар тең салмактуу

колдонулса, кыргыз материалында корпустук булак басымдуулук кылат. Төртүнчүдөн, диалектилик материал тартылбагандыктан, аныкталган өзгөчөлүктөр адабий кыргыз тилине тиешелүү. Бул чектөөлөр алынган корутундуларды жокко чыгарбайт, бирок алардын колдонулуу чөйрөсүн так белгилейт.

Аталган чектөөлөрдөн изилдөөнүн уландысы келип чыгат. Концепттин актуалдуу катмарын текшерүү үчүн ассоциативдик эксперименттин маалыматтарын тартуу жана диалекттик материалды кошуу жакынкы милдет болуп саналат. Мындай маалыматтар автор тарабынан жүргүзүлгөн эркин ассоциативдик эксперименттин негизинде топтолгон (238 респондент; Baigobylova G.A., Abdykerimova A. The concept of heart in the English and Kyrgyz linguistic view of the world // КЭАУ Жарчысы. 2020. № 02(41)). Аларды иштеги лексикографиялык жана тексттик негизде аныкталган белгилер менен салыштыруу концепттин структурасын верификациялоого мүмкүндүк берет. Иште сыналган процедураны кыргыз тилиндеги башка соматикалык концепттерге («баш», «кол», «көз», «тил») жайылтуу кыргыз концептосферасынын соматикалык аймагынын толук картасын берип, «жан – дене» катышынын кыргыз маданий вариантын ачууга жол ачат. Семантикалык талааны салыштыруу бирдиги катары алуу принциби тектеш түрк тилдеринин – казак, өзбек, уйгур ж.б. – материалында текшерилүүгө тийиш. Котормо таануу багытында эквиваленттүүлүктү баалоо процедурасын башка соматикалык жана эмоционалдык концепттерге колдонуу асимметриянын деңгээли концепттин тибине жараша өзгөрөрүн же туруктуу бойдон каларын аныктоого мүмкүндүк берет.

Иштин практикалык сунуштары төмөнкүлөр. Котормочуларды даярдоо программаларына соматикалык фразеологияны эквиваленттүүлүк типтери боюнча иштөө көнүгүүлөрүн киргизүү сунушталат, мында өзгөчө көңүл жалган эквиваленттердин формалдык белги бербеген тибине бурулушу зарыл. Эки тилдүү фразеологиялык сөздүктөрдү түзүүдө сөздүк макаласына эквиваленттүүлүктүн тибин жана образдын сакталуу деңгээлин көрсөтүүчү белги киргизүү сунушталат; мындай белги котормочуга бирдиктин маданий салмагы жөнүндө алдын ала

маалымат берет. Иштин тиркемелериндеги таблицалар мындай сөздүктүн үлгүсү катары колдонулушу мүмкүн.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөө коюлган максатка жетип, коргоого коюлган жоболорду тилдик материалдын негизинде тастыктады. Иштин негизги жыйынтыгы – универсалдуулук менен этноспецификалыктын концепттин структурасындагы башка-башка деңгээлдерге бөлүштүрүлүшүн көрсөтүү жана бул бөлүштүрүүнү котормо материалында баалоонун жолун сунуштоо – концептологияны котормо таануу менен байланыштыруунун бир мүмкүнчүлүгүн ачат жана кыргыз тилинин материалында мындан ары жүргүзүлүүчү изилдөөлөр үчүн текшерилүүчү гипотеза берет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Орус тилиндеги булактар

1. Абыканова, Г. А. Концепт «Вода/суу» в русском и кыргызском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Г. А. Абыканова. – Бишкек, 2012. – 24 с.
2. Августин Аврелий. Исповедь / Августин Аврелий ; пер. с лат. М. Е. Сергеенко. – М. : Ренессанс, 1991. – 488 с.
3. Аверинцев, С. С. София-Логос : словарь / С. С. Аверинцев. – М. : Изд-во ОГИ, 2001. – 457 с.
4. Алдиева, М. Ш. Концепты «Сердце» и «Душа» в английской и арабской языковых картинах мира / М. Ш. Алдиева, Р. Т. Рамазанова // Гуманитарные и социальные науки. – 2020. – № 2. – С. 114–121.
5. Алефиренко, Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка : учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта, 2010. – 224 с.
6. Аль-Бухари, Мухаммад ибн Исмаиль. Сахих аль-Бухари / Мухаммад ибн Исмаиль аль-Бухари ; пер. на рус. В. (Абдулла) Нирша. – Т. 1. – М. : Эксмо, 2017. – 940 с.
7. Ал-Газали. Ыйман илимдерин кайра жандандыруу. Ихйа' 'улум ад-дин / Ал-Газали ; пер. с араб. И. Р. Насырова, А. С. Ацаева. – М. : Нуруль Иршад, 2007. – 585 с.
8. Апресян, Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
9. Арутюнова, Н. Д. Введение / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М. : Наука, 1993. – 176 с.
10. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
11. Арутюнов, С. А. Культурная антропология / С. А. Арутюнов, С. И. Рыжакова. – М. : Весь мир, 2004. – 216 с.
12. Аскольдов, С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М., 1997. – С. 267–280.

13. Асылбекова, Ч. А. Лингвосемантические аспекты соматических фразеологизмов в немецком и кыргызском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Асылбекова Чырашкан Айтмурзаевна. – Бишкек, 2021. – 152 с.
14. Афанасьев, А. Н. Славянская мифология / Александр Афанасьев. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – 1520 с.
15. Ахмад, А. О. Сопоставительный анализ лексических межъязыковых лакун русского и английского языков / А. О. Ахмад, С. Р. Балуюн // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2017. – № 3 (69), ч. 2. – С. 60–62.
16. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.
17. Байгобылова, Г. А. Категориальные признаки концептов жүрөк и heart в киргизской и английской языковых картинах мира / Г. А. Байгобылова, А. А. Бектурова // Бюллетень науки и практики. – 2022. – Т. 8, № 12. – С. 568–575.
18. Байгобылова, Г. А. Метафорические признаки в образном содержании концепта Жүрөк/Heart / Г. А. Байгобылова, А. А. Бектурова // Международный журнал экспериментального образования. – 2024. – № 4. – С. 13–17.
19. Байгобылова, Г. А. Мотивирующие признаки концептов жүрөк и heart / Г. А. Байгобылова // Бюллетень науки и практики. – 2025. – Т. 11, № 9. – С. 643–653.
20. Байгобылова, Г. А. Понятийные признаки концепта жүрөк/heart / Г. А. Байгобылова, А. А. Бектурова // Бюллетень науки и практики. – 2023. – Т. 9, № 12. – С. 461–473.
21. Байрамова, Л. К. Введение в контрастивную лингвистику : учеб. пособие / Л. К. Байрамова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 119 с.
22. Бакирова, А. А. Ментальные образования звезда и star в русской и английской лингвокультурах : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. А. Бакирова. – Тверь, 2020. – 242 с.
23. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.

24. Бекбалаев, А. А. Синтаксическая номинация в современном немецком языке / А. А. Бекбалаев ; АН КиргССР, Ин-т языка и лит. – Фрунзе : Илим, 1990. – 158 с.
25. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
26. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах / пер. с древнеангл. В. Тихомирова, А. Корсуна, Ю. Корнеева ; вступ. ст. А. Гуревича. – М. : Худож. лит., 1975. – 752 с. – (Библиотека всемирной литературы ; т. 9).
27. Богданова, А. Г. Структуры и способы объективации признаков концептов внутреннего мира человека : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / А. Г. Богданова. – Кемерово, 2011. – @@ с.
28. Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика : курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 123 с.
29. Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. – Калининград : Мастерская Коллекция; Москва : АРИА-АиФ, 2012. – Т. 5. – 224 с.
30. Бондаренко, Г. В. Концепция нравственной сферы личности в восточных учениях : учеб. пособие по психологии личности / Г. В. Бондаренко. – Уфа : Изд-во БГПУ, 2016. – 41 с.
31. Бутешова, А. Р. Концепт «Жизнь» в русской и кыргызской языковой картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. Р. Бутешова. – Бишкек, 2012. – 24 с.
32. Вайсгербер, Й. Л. Родной язык и формирование духа / Й. Л. Вайсгербер ; пер. О. А. Радченко. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
33. Василенко, С. С. Ассоциативный эксперимент как способ исследования концепта в лингводидактических целях / С. С. Василенко // Язык и культура. – 2019. – № 48. – С. 76–86.
34. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов : пер. с англ. / А. Вежбицкая. – М., 2001. – 288 с.
35. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание : пер. с англ. / А. Вежбицкая ; отв. ред. М. А. Кронгауз. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.

36. Верещагин, Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров ; под ред. акад. Ю. С. Степанова. – М. : Индрик, 2005. – 1040 с.
37. Веселовский, А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский ; вступ. ст. И. К. Горского ; коммент. В. В. Мочаловой. – М. : Высшая школа, 1989. – 404 с.
38. Виноградов, В. В. О языке художественной прозы : избранные труды / В. В. Виноградов ; послесл. Д. С. Лихачева, А. П. Чудакова. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
39. Влахов, С. И. Непереводимое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин. – Изд. 4-е. – М. : Р.Валент, 2009. – 360 с.
40. Воробьёва, М. В. Образ сердца в восточной традиции (на примере философии Древнего Китая) / М. В. Воробьёва // Вестник Русского Христианского Гуманитарного Института. – СПб., 2001. – № 4. – С. 328–334.
41. Воробьёв, В. В. Лингвокультурология: теория и методы / В. В. Воробьёв. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
42. Вундт, В. Психология народов / В. Вундт ; сост. К. Королёв. – М. : Эксмо ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
43. Вышеславцев, Б. П. Сердце в христианской и индийской мистике / Б. П. Вышеславцев // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 62–87.
44. Гален. О назначении частей человеческого тела / Гален ; пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева ; под ред. В. Н. Терновского. – М. : Медицина, 1971. – 555 с.
45. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
46. Губарева, С. А. Концепт «сердце» в русской и турецкой паремиологических картинах мира / С. А. Губарева, А. И. Дорохова, С. А. Красникова // Инновации и традиции в языковой подготовке иностранных студентов : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Харьков : ХНМУ, 2016. – С. 38–42.
47. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. под ред. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с.

48. Гумбольдт, В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. ; под ред. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
49. Данилова, Р. Р. Концепт «ЙӨРӘК» («сердце») в татарской языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Данилова Рамиля Рафисовна. – Казань, 2009. – 200 с.
50. Дербишева, З. К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры : моногр. / З. К. Дербишева. – Бишкек, 2012. – 176 с.
51. Дербишева, З. К. Когнитивно-концептуальный подход к изучению кыргызского языка / З. К. Дербишева // Вестник КРСУ. – 2017. – Т. 17, № 9. – С. 111–115.
52. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка : монография / З. К. Дербишева. – Бишкек, 2012. – 404 с.
53. Дербишева, З. К. Основы лингвокогнитивного сравнения языков / З. К. Дербишева. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2019. – 235 с.
54. Дербишева, З. К. Язык и этнос : монография / З. К. Дербишева. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2017. – 256 с.
55. Джидеева, К. Х. Поэтический перевод и взаимообогащение литератур / К. Х. Джидеева. – Фрунзе, 1972. – 116 с.
56. Джолдошбеков, А. К методологии перевода / А. Джолдошбеков // Труды Киргизского государственного университета. Серия: Романо-германская филология и методика преподавания иностранных языков. – Фрунзе, 1975. – Вып. 7, ч. I. – С. 22–35.
57. Дюркгейм, Э. Социология и теория познания / Э. Дюркгейм // История психологии / под ред. П. Я. Гальперина. – М. : МГУ, 1992. – 364 с.
58. Жирмунский, В. М. Сравнительное литературоведение : Восток и Запад / В. М. Жирмунский ; отв. ред. Ю. Б. Виппер ; АН СССР, Отд-ние лит. и яз. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1979. – 493 с.
59. Жоломанова, Е. И. Антропоцентризм В. Гумбольдта и эмоциональный концепт «любовь» в русском языке / Е. И. Жоломанова // AUCA Academic Review. – 2008. – С. 97–103.

60. Жолос, Л. М. Сердце и душа как часть внутреннего мира человека в русских, английских и немецких фразеологизмах / Л. М. Жолос, М. С. Шевченко // Гуманитарные и социальные науки. – 2019. – № 1. – С. 221–231.
61. Зализняк, А. А. Ключевые идеи русской языковой картины мира / А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелёв. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 544 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
62. Зибров, Д. А. Концепт «Сердце» в аспекте концептуальной систематики языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Д. А. Зибров. – Иркутск, 2009. – 158 с.
63. Зулпукаров, К. З. Психолингвистические модели и теории восприятия речи в условиях кыргызско-русского билингвизма / К. З. Зулпукаров, Б. Е. Дарбанов, В. Б. Суркеева. – Бишкек, 2023. – 636 с.
64. Зулпукаров, К. Концепт «Кудай – Бог» в провербиально-религиозной картине мира / К. Зулпукаров, А. Калмурзаева, С. Сейитбекова // Ош МУ жарчысы. – 2012. – № 4, I чыг. – С. 71–73.
65. Иванов, Вяч. Вс. Исследования в области славянских древностей : лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1974. – 342 с.
66. Иная ментальность / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарова. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
67. Кадырбекова, П. К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации (на материале немецкого и кыргызского языков) : монография / П. К. Кадырбекова. – Бишкек : Издательство КНУ им. Ж. Баласагына, 2012. – 419 с.
68. Калмурзаева, А. А. Теологические концепты в провербиально-языковой картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. А. Калмурзаева. – Бишкек, 2013. – 24 с.
69. Кант, И. Критика практического разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. М. Соколова. – М. : Юрайт, 2021. – 177 с.

70. Караева, З. К. Грамматические и прагматические трудности перевода : учеб. пособие для вузов / З. К. Караева ; Междунар. ун-т Кыргызстана. – Бишкек : Тип. МУК, 2010. – 142 с.
71. Караева, З. К. Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода В. Мейом кыргызского эпоса «Манас») : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / Караева Зина Караевна ; Ин-т языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР. – Бишкек, 2006. – 284 с.
72. Карасик, В. И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты : сб. науч. тр. – Волгоград ; Архангельск, 1996. – С. 166–205.
73. Карасик, В. И. Этноспецифические концепты / В. И. Карасик // Введение в когнитивную лингвистику / под ред. М. В. Пименовой. – Кемерово : Графика, 2004. – С. 84–93.
74. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 389 с.
75. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Ком. кн., 2005. – 264 с.
76. Кассирер, Э. Сила метафоры / Э. Кассирер // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 33–43.
77. Ковшова, М. И. О символах и квазисимволах в семантике идиом / М. И. Ковшова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2009. – № 1. – С. 27–32.
78. Колесов, В. В. Введение в концептологию : учеб. пособие / В. В. Колесов, М. В. Пименова. – М. : Флинта : Наука, 2016. – 248 с.
79. Колесов, В. В. Концептология : учеб. пособие / В. В. Колесов, М. В. Пименова. – Кемерово : Кемеровский гос. ун-т, 2012. – 248 с.
80. Колесов, В. В. Концепт культуры: образ – понятие – символ / В. В. Колесов // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 2, История, языкознание, литературоведение. – 1992. – Вып. 3, № 16. – С. 3–40.

81. Колесов, В. В. Ментальные характеристики русского слова в языке и в философской интуиции / В. В. Колесов // Язык и этнический менталитет / отв. ред. З. К. Тарланов. – Петрозаводск : Изд-во Петрозаводского ун-та, 1995. – С. 13–24.
82. Колесов, В. В. Русская ментальность в языке и тексте / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2006. – 624 с.
83. Колесов, В. В. Язык и ментальность / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2004. – 240 с. – (Slavica Petropolitana).
84. Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский ; отв. ред. А. М. Шахнарович. – М. : Наука, 1990. – 108 с.
85. Командакова, М. С. Структура концепта *imagination* в англоязычной картине мира и способы его объективации : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / М. С. Командакова. – Барнаул, 2012. – 22 с.
86. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) : учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В. Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 253 с.
87. Кондратьева, О. Н. Концепты внутреннего мира человека в русских летописях: На примере концептов душа, сердце, ум : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Кондратьева Ольга Николаевна. – Кемерово, 2004. – 205 с.
88. Коран. Перевод смыслов и комментарии / [пер. с араб. Э. Р. Кулиева]. – Изд. 6-е, испр. – М. : Умма, 2007. – 688 с.
89. Корнилов, О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
90. Красных, В. В. Роль и функции языка как объекта современных интегративных исследований (психолингвистический, лингвокультурологический, психолингвокультурологический и комплексный общегуманитарный подходы) / В. В. Красных // Вопросы психолингвистики. – 2015. – № 2 (24). – С. 90–97.
91. Красных, В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология : лекционный курс / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

92. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Изд-во филол. ф-та МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 245 с.
93. Кубрякова, Е. С. В поисках сущности языка: когнитивные исследования / Е. С. Кубрякова ; Ин-т языкознания РАН. – М. : Знак, 2012. – 208 с.
94. Кубрякова, Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – С. 141–172.
95. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке / Е. С. Кубрякова ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
96. Кузьмина, А. А. Концепт «снег» в языковой и фольклорной картине мира коренных народов Якутии / А. А. Кузьмина // Современные исследования социальных проблем. – 2022. – Т. 14, № 2. – С. 295–322.
97. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / А. В. Кунин. – 2-е изд., перераб. – М. : Высшая школа ; Дубна : Феникс, 1996. – 381 с.
98. Купер, Дж. Энциклопедия символов : Книга-справочник / Дж. Купер ; перевод с английского И. В. Комарова. – Москва : Ассоциация Духовного Единения «Золотой Век», 1995. – 401 с. – ISBN 5-87582-014-X.
99. Курицкая, Е. В. Происхождение морских терминов в английском языке / Е. В. Курицкая // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – Т. 12, № 5. – С. 292–296.
100. Лазариди, М. И. Психические состояния в полевом описании: номинативно-функциональный аспект : монография / М. И. Лазариди. – Изд. 4-е, доп. – Бишкек, 2011. – 356 с.
101. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живём / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; пер. с англ. А. Н. Баранова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

102. Лангакер, Р. Когнитивная грамматика / Р. Лангакер ; пер. С. Н. Петрова. – М. : ИНИОН АН СССР, 1992. – 56 с. – (Актуальные проблемы прикладного языкознания).
103. Лебеденко, А. А. Философия сердца в истории русской религиозно-философской мысли XI–XX вв. : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / А. А. Лебеденко. – М., 2010. – 28 с.
104. Леви-Строс, К. Структурная антропология / К. Леви-Строс ; пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М. : Наука, 1985. – 399 с.
105. Леонтьев, А. А. Что такое язык / А. А. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1976. – 96 с.
106. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования : монография / под ред. С. Г. Воркачёва. – Волгоград : ВолГУ, 2007. – 400 с.
107. Литература Средневековья. Сага о Вёльсунгах / под общ. ред. Р. О. Шор, Б. И. Ярхо ; пер., предисл. и примеч. Б. И. Ярхо. – М. ; Л. : Academia, 1934. – 288 с. – (Скандинавские саги).
108. Лихачёв, Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачёв // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52, № 1. – С. 3–9.
109. Логический анализ языка. Культурные концепты / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1991. – 204 с.
110. Лосева, Л. М. Как строится текст : пособие для учителей / Л. М. Лосева ; под ред. Г. Я. Солганика. – М. : Просвещение, 1980. – 94 с.
111. Лосев, А. Ф. Мифология греков и римлян / А. Ф. Лосев ; сост. А. А. Тахо-Годи ; общ. ред. А. А. Тахо-Годи, И. И. Маханькова. – М. : Мысль, 1996. – 975 с.
112. Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии / пер. с древнемалоазиат. яз., вступит. ст. и коммент. Вяч. Вс. Иванова. – М. : Худож. лит., 1977. – 317 с.
113. Ляпин, С. Х. Концептология: к становлению подхода / С. Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Архангельск, 1997. – Вып. 1. – С. 11–35.
114. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 296 с.

115. Маслова, В. А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 208 с.
116. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В. А. Маслова. – 3-е изд., перераб. и доп. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
117. Маслова, В. А. Коды лингвокультуры : учеб. пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М. : Флинта, 2018. – 180 с.
118. Маслова, В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
119. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – 3-е изд., репринт. – М. : Восточная литература, 2000. – 407 с.
120. Мишанова, С. Г. Архитектоника концептов «Сердце» / «Corazón» в сознании русских и испанцев / С. Г. Мишанова, О. Г. Палутина // Terra Linguae : сб. науч. ст. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2019. – Вып. 5. – С. 23–28.
121. Мосс, М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс ; пер. с фр. А. Б. Гофман. – М. : КДУ, 2011. – 416 с.
122. Мэн-цзы / пер. с кит. В. С. Колоколова ; под ред. Л. Н. Меньшикова. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 1999. – 272 с.
123. Насыров, И. Р. Ал-Газали. «О сердце человека, знании рациональном и религиозном и о причине ограниченности людей в Богопознании (ма‘рифа)». Фрагменты из «Возрождения религиозных наук» (Ихйа’ ’улум ад-дин) / И. Р. Насыров // История философии. – М. : ИФ РАН, 2009. – № 14. – С. 207–239.
124. Нургазина, А. Б. Концепты «Жизнь» и «Смерть» в поэтической картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. Б. Нургазина. – Бишкек, 2016. – @@ с.
125. Песина, С. А. Философия языка : учеб. пособие / С. А. Песина. – М. : ФЛИНТА, 2016. – 376 с.
126. Пименова, М. В. Введение в концептуальные исследования : учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева ; Кемер. гос. ун-т. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2006. – 179 с.

127. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации : монография / М. В. Пименова. – Кемерово : Графика, 2004. – 386 с. – (Серия «Концептуальные исследования» ; вып. 3).
128. Пименова, М. В. Концептология на современном этапе (способы исследования концептуальных структур) / М. В. Пименова // Гуманитарный вектор. – 2017. – Т. 12, № 5. – С. 13–22.
129. Пименова, М. В. Концептуальные исследования. Введение : учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2018. – 606 с.
130. Пименова, М. В. Концепты внутреннего мира (русско-английские соответствия) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / М. В. Пименова. – СПб., 2001. – 40 с.
131. Пименова, М. В. Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ : монография / М. В. Пименова. – Кемерово : КемГУ, 2007. – 500 с. – (Серия «Концептуальные исследования» ; вып. 9).
132. Пименова, М. В. Ментальность: лингвистический аспект : учеб. пособие / М. В. Пименова. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 1996. – 84 с.
133. Пименова, М. В. Языковая картина мира / М. В. Пименова. – Кемерово : КемГУ, 2011. – 113 с.
134. Пименов, Е. А. Некоторые особые направления этногерменевтики / Е. А. Пименов // Этногерменевтика: фрагменты языковой картины мира. – Кемерово : Кемеровский гос. ун-т, 1999. – С. 61–65. – (Этногерменевтика и этнориторика ; вып. 3).
135. Платон. Государство / Платон // Собрание сочинений : в 4 т. Т. 3 / Платон ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420.
136. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314 с.
137. Попова, З. Д. Семантико-когнитивный анализ языка : монография / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2007. – 250 с.

138. Попова, З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж, 2002. – 157 с.
139. Попова, Т. В. Основы культурологии : учеб. пособие / Т. В. Попова. – М. : МИЭТ, 2013. – 272 с.
140. Постовалова, В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.
141. Потебня, А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
142. Потебня, А. А. Символ и миф в народной культуре / А. А. Потебня ; сост., подгот. текстов, ст. и коммент. А. Л. Топоркова. – М. : Индрик, 2000. – 480 с.
143. Рахимжанов, К. Х. Метафорическо-метонимическая интерпретация сердца в казахском и тувинском языках: взаимодействие языка, анатомии и культуры / К. Х. Рахимжанов, М. К. Акошева, З. К. Темиргазина // Новые исследования Тувы. – 2020. – № 4. – С. 261–271.
144. Рецкер, Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода / Я. И. Рецкер. – М. : Международные отношения, 1974. – 216 с.
145. Руссо, М. М. Исчезающие и возникающие органы / М. М. Руссо // Лингвистика и методика преподавания иностранных языков : период. сб. науч. ст. – Электрон. науч. изд. – М., 2013. – Вып. 5. – С. 173–199.
146. Рыжкина, А. А. О методах анализа концепта / А. А. Рыжкина // Вестник ОГУ. – 2014. – № 11 (172). – С. 117–120.
147. Самигулина, Ф. Г. Языковая и концептуальная картины мира: коммуникативный аспект / Ф. Г. Самигулина // Вестник РУДН. Сер. Вопросы образования: языки и специальность. – 2010. – № 3. – С. 82–86.
148. Сапегина, И. А. Концепт сердце как доминанта эмоциональной картины мира в русском языке в зеркале китайского языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Сапегина Ирина Александровна. – Москва, 2011. – 202 с.

149. Сартр, Ж.-П. Бытие и ничто / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. В. И. Колядко. – М. : АСТ, 2020. – 1072 с.
150. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии : пер. с англ. / Э. Сепир ; ред. и предисл. А. Е. Кибрика. – М. : Прогресс : Универс, 1993. – 654 с.
151. Сергеева, Н. М. Концепты ум, разум в русской языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. М. Сергеева. – Кемерово, 2004. – @@ с.
152. Сериков, А. Е. Культурный релятивизм, лингвистическая относительность и пространственная семантика / А. Е. Сериков // Вестник Самарской гуманитарной академии. Сер. Философия. Филология. – 2011. – № 2 (10). – С. 48–67.
153. Серова, И. Г. Концептуальный анализ в лингвокультурологии: методы и возможности / И. Г. Серова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2007. – № 1 (010). – С. 41–49.
154. Сидорова, Н. П. Сопоставительный анализ структур и способов актуализации русского и английского концептов луна и moon : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Н. П. Сидорова. – Кемерово, 2010. – @@ с.
155. Складеревская, Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складеревская. – СПб. : Наука, 1993. – 152 с.
156. Слышкин, Г. Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000. – С. 38–45.
157. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 40 с.
158. Стадульская, Н. А. Компонентный анализ значения слова как способ выявления содержания концепта / Н. А. Стадульская // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2012. – № 32 (286), вып. 71. – С. 112–117.
159. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

160. Степанов, Ю. С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
161. Стернин, И. А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях / И. А. Стернин // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 65–69.
162. Стернин, И. А. Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызской Республике / И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Д. Камбаралиева // Вестник КРСУ. – 2015. – Т. 15, № 2. – С. 200–204.
163. Султангубиева, А. А. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі Жүрек концептінің салыстырмалы-тарихи, типологиялық және когнитивтік талдауы : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. А. Султангубиева. – Алматы, 2010. – 138 с.
164. Тагаев, М. Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях / М. Дж. Тагаев // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. – Бийск, 2004. – Т. 2. – С. 113–121.
165. Тагаев, М. Дж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и кыргызского языков) / М. Дж. Тагаев. – Бишкек : КРСУ, 2004. – 282 с.
166. Телия, В. Н. Роль образных средств языка в культурно-национальной окраске миропонимания / В. Н. Телия // Этнопсихолингвистические аспекты преподавания иностранных языков. – М., 1996. – С. 86–97.
167. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М., 1996. – 288 с.
168. Темиркулова, Ы. А. Языковая картина мира в русско-кыргызском культурно-смысловом пространстве (на материале концептов «глаз/көз» и «лицо/бет») : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Ы. А. Темиркулова. – Бишкек, 2010. – 21 с.
169. Теологический энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://terme.ru/termin/serdce.html> (дата обращения: 30.05.2025).

170. Теория метафоры : Сборник : Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой ; Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.
171. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
172. Титаренко, Е. С. Символ сердца: от древнегреческой и библейской традиции к ранней восточной патристике : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.14 / Е. С. Титаренко. – Нижний Новгород, 2010. – 22 с.
173. Топоров, В. Н. Об одном архаичном индоевропейском элементе в древнерусской духовной культуре – SVET / В. Н. Топоров // Языки культуры и проблемы переводимости. – М. : Наука, 1987. – С. 184–252.
174. Трубникова, Н. Н. «Созерцание сердца» (кансин) по учению школы Тэндай (XI–XII вв.) / Н. Н. Трубникова // Вопросы философии. – 2011. – № 10. – С. 130–141.
175. Фрейденберг, О. М. Миф и литература древности / О. М. Фрейденберг. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Восточная литература, 1998. – 800 с.
176. Фромм, Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. с англ. Г. Ф. Швейника. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
177. Фромм, Э. Бегство от свободы. Иметь или быть / Э. Фромм ; пер. с англ. ; общ. ред. В. И. Добренкова. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1998. – 336 с.
178. Хаврак, А. П. Философия : курс лекций : учеб. пособие для вузов / А. П. Хаврак. – М., 2005. – 391 с.
179. Хомский, Н. Язык и мышление / Н. Хомский ; пер. с англ. Б. Ю. Городецкого ; под ред. В. В. Раскина ; предисл. В. А. Звегинцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 122 с. – (Публикации Отделения структурной и прикладной лингвистики. Серия переводов ; вып. 2).
180. Цримова, З. Р. Концепт «Сердце» в языковой картине мира : (на материале кабардинского, русского и английского языков) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / З. Р. Цримова. – Нальчик, 2003. – 145 с.

181. Чич, Б. А. Субстанциональность и метафоричность концепта «Сердце» – «Гу» в языковой картине мира (на материале русского и адыгейского языков) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Б. А. Чич. – Майкоп, 2010. – 190 с.
182. Чхандогья упанишада / пер. с санскрита А. Я. Сыркина. – Кн. 3. – М. : Наука : Ладомир : Восточная литература, 1992. – 256 с. – (Памятники письменности Востока).
183. Шаповалов, В. И. Контексты перевода: статьи разных лет / В. И. Шаповалов. – Бишкек : Просвещение, 2004. – 408 с.
184. Шейхова, Р. О. Соматические фразеологические единицы с компонентами «голова» и «сердце» аварского языка в сопоставлении с русским: на материале бухнадинского говора анцухского диалекта : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Р. О. Шейхова. – Махачкала, 2004. – 179 с.
185. Шелковая, Н. В. Восток и Запад: культура сердца и культура разума = East and West: the culture of heart and the culture of mind / Н. В. Шелковая // Соловьёвские исследования. – 2017. – Вып. 2 (54). – С. 143–150.
186. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер ; пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.
187. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер ; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. – М. : Мысль, 1998. – 606 с.
188. Юнг, К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – М. ; Киев : Совершенство : Port-Royal, 1997. – 384 с.
189. Юркевич, П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / П. Д. Юркевич // Юркевич П. Д. Философские произведения. – М. : Правда, 1990. – С. 69–103.
190. Яковлева, Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 344 с.

Кыргыз тилиндеги булактар

191. Абдиев, Т. Котормо таануу илимине киришүү / Т. Абдиев. – Бишкек, 2008. – 113 б.
192. Абдразакова, Г. Ш. Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр : окуу куралы / Г. Ш. Абдразакова. – Бишкек, 2015. – 96 б.
193. Айтибаева, Ж. К. «Баш» концептинин вербалдашуусу : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.01 / Ж. К. Айтибаева. – Бишкек, 2023. – 28 б.
194. Амиралиева, С. М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.19 / С. М. Амиралиева. – Бишкек, 2014. – 28 б.
195. Баласагын, Ж. Куттуу билим / Ж. Баласагын ; котор. Т. Козубеков. – Бишкек : Шам, 1993. – @@ б.
196. Болотакунова, Г. Ж. Таң калуу психикалык абалынын тилдеги номинативдик-функционалдык талаасы : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.19 / Г. Ж. Болотакунова. – Бишкек, 2016. – 28 б.
197. Дарбанов, М. Е. Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү «адам» концепти : филол. илим. д-ру дис. автореф. : 10.02.01 / М. Е. Дарбанов. – Бишкек, 2021. – 46 б.
198. Ибрагимов, С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу. Тарыхы жана теориялык негиздери / С. Ибрагимов. – Бишкек, 2004. – 118 б.
199. Камардинова, У. Н. «Суу» концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.01 / У. Н. Камардинова. – Бишкек, 2015. – 24 б.
200. Камбаралиева, У. Ж. Когнитивдик тил илими / У. Ж. Камбаралиева. – Бишкек : Avrasya press, 2019. – 324 б.
201. Камбаралиева, У. Ж. Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында) : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20, 10.02.19 / У. Ж. Камбаралиева. – Бишкек, 2010. – 330 с.
202. Карасаев, Х. Тил маданияты жөнүндө / Х. Карасаев. – Фрунзе : Илим, 1989. – 215 б.

203. Кашгари, М. Түрк тилдеринин сөздүгү (Дивану лугати-т-түрк) / М. Кашгари ; котор. Т. Токоев, К. Кошмоков. – Бишкек : Авразия Пресс, 2011. – @@ б.
204. Кочорбаева, Р. Б. «Тамак-аш» лексика-семантикалык талаасы (кытай жана кыргыз тилдеринин материалында) : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.20 / Р. Б. Кочорбаева. – Бишкек, 2025. – 26 б.
205. Мадаминова, Д. Б. Традиция концепти орус жана кыргыз тилдеринде : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.20 / Д. Б. Мадаминова. – Бишкек, 2020. – 26 б.
206. Мадмарова, Г. А. Көркөм тексттеги регионалдык маданият аралык концепттер : филол. илим. д-ру дис. автореф. : 10.02.20 / Г. А. Мадмарова. – Бишкек, 2018. – @@ б.
207. Маразыков, Т. С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. 2-китеп / Т. С. Маразыков. – Бишкек : Бийиктик, 2005. – 167 б.
208. Нишанова, Г. А. Ар түрдүү маданияттардагы «куттуктоо» концепти : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.20 / Г. А. Нишанова. – Бишкек, 2025. – 24 б.
209. Ногоева, Ч. А. «Эркиндик» концепти жана анын англис, түрк тилдеринде туюндурулушу : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.20 / Ч. А. Ногоева. – Бишкек, 2024. – 24 б.
210. Ормокеева, Р. К. «Страх/Коркуу» концепти орус жана кыргыз тилдерин пайдалануучулардын менталдык аң-сезиминде : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.20 / Р. К. Ормокеева. – Бишкек, 2016. – 28 б.
211. Өмүралиева, С. Кыргыз тили: лексикология / С. Өмүралиева. – Бишкек : БМУ, 2009. – 135 б.
212. Розыкова, М. Б. Орус, кыргыз жана өзбек макал-лакаптарында «жакшылык» жана «жамандык» концепттеринин чагылдырылышы : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.20 / М. Б. Розыкова. – Бишкек, 2023. – 21 б.
213. Сабиралиева, З. М. Тилдин менталдык семантикасындагы «Юмор» концепти : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.19 / З. М. Сабиралиева. – Бишкек, 2022. – @@ б.
214. Советтик энциклопедиялык сөздүк : 4 томдук / КСЭнин башкы ред. Б. Ө. Орузбаева. – Фрунзе : КСЭ, 1987. – 656 б.

215. Сыдыков, А. Н. Кыргыз жана орус тилдериндеги туугандык терминдердин которулушунун өзгөчөлүктөрү / А. Н. Сыдыков, Ч. Ж. Мусаева // Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2024. – № 3 (69). – Б. 48–55.
216. Тентимишева, А. К. «Эмгек» концептинин менталдык-тилдик мазмуну : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.19 / А. К. Тентимишева. – Бишкек, 2017. – 24 б.
217. Төлөкова, Э. Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча) : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.10, 10.02.01 / Э. Т. Төлөкова. – Бишкек, 2012. – 24 б.
218. Чолпонкулова, Г. Б. Кыргыз жана түрк тилиндеги концептуалдык талдоонун негиздери (Сөз концептинин негизинде) : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.06 / Г. Б. Чолпонкулова. – Бишкек, 2015. – 28 б.
219. Чонмурунова, Н. Ж. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү «жакшылык» жана «жамандык» концепттери : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.01 / Н. Ж. Чонмурунова. – Бишкек, 2017. – @@ б.
220. Эргешова, С. Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.19 / С. Б. Эргешова. – Бишкек, 2010. – 19 б.

Латын графикасындагы булактар

221. Aixelá, J. F. Culture-specific Items in Translation / J. F. Aixelá // Translation, Power, Subversion / eds. R. Álvarez, M. C.-Á. Vidal. – Clevedon : Multilingual Matters, 1996. – P. 52–78.
222. Baigobylova, G. A. Interpretation of the concept of Heart in English and Kyrgyz views of the world (based on proverbs and sayings) / G. A. Baigobylova // *Interstudia*. – 2021. – № 31. – P. 85–93.
223. Baigobylova, G. A. The concept of heart in the English and Kyrgyz linguistic view of the world / G. A. Baigobylova, A. Abdykerimova // Вестник Международного университета Кыргызстана. – 2020. – № 2 (41). – P. 44–48.

224. Baugh, A. C. *A History of the English Language* / A. C. Baugh, Th. Cable. – 5th ed. – London : Pearson Education, 2002. – 459 p.
225. Bestetti, R. B. *Development of Anatomophysiologic Knowledge Regarding the Cardiovascular System: From Egyptians to Harvey* / R. B. Bestetti, C. B. A. Restini, L. B. Couto // *Arquivos Brasileiros de Cardiologia*. – 2014. – Vol. 103, № 6. – P. 538–545.
226. Catford, J. C. *A Linguistic Theory of Translation* / J. C. Catford. – London : Oxford University Press, 1965. – 103 p.
227. Croft, W. *Cognitive Linguistics* / W. Croft, D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 356 p.
228. Croiset, J. *Sacred Heart of Jesus* / J. Croiset. – London : Burns & Lambert, 1863. – 276 p.
229. Gadjieva, A. A. *From Bilingualism to Translingua: Pro and Contra* / A. A. Gadjieva // *От билингвизма к транслингвизму: про и контра : материалы III Междунар. научно-практ. конф.* – М. : РУДН, 2017. – P. 28–31.
230. Halliday, M. A. K. *Cohesion in English* / M. A. K. Halliday, R. Hasan. – London : Longman, 1976. – 374 p.
231. House, J. *Translation Quality Assessment: A Model Revisited* / J. House. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 1997. – 207 p.
232. Jackendoff, R. *What is a Concept?* / R. Jackendoff // *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics and Lexical Organisation*. – Hillsdale, 1992. – P. 629–643.
233. Kalieva, K. *Representation of the Concept «Water» in Literature: An Eco-Feminist Perspective* / K. Kalieva, Ch. Naimanova, G. Baygobylova, A. Bekturova, G. Apsamatova // *BIO Web of Conferences*. – 2024. – Vol. 107. – Art. 05005.
234. Kalieva, K. *Water as a Commodity Based on Epic «Manas»: A Semiotic Perspective* / K. Kalieva, Ch. Naimanova, G. Baygobylova, A. Bekturova, G. Apsamatova // *BIO Web of Conferences*. – 2024. – Vol. 107. – Art. 04020.
235. Kövecses, Z. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling* / Zoltán Kövecses. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 242 p.

236. Langacker, R. W. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar* / R. W. Langacker. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2006. – 395 p.
237. Madaminova, I. The concept of heart in conceptual language system / I. Madaminova // *European Scholar Journal*. – 2022. – Vol. 3, № 2. – P. 53–55.
238. Mardiev, T. K. Semantic and Metaphorical Aspects of the Heart Concept in Uzbek and English Languages / T. K. Mardiev // *Journal of Hunan University (Natural Sciences)*. – 2022. – Vol. 49, № 09. – P. 1303–1309.
239. Moltmann, J. *Theology of Hope* / J. Moltmann. – London : SCM Press, 2002. – 350 p.
240. Nasr, S. H. *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity* / S. H. Nasr. – San Francisco : HarperSanFrancisco, 2004. – 352 p.
241. Nida, E. A. *Toward a Science of Translating* / E. A. Nida. – Leiden : E. J. Brill, 2021. – 344 p.
242. Olatoye, R. M. Towards Understanding the Islamic Concept of the Heart and Its Relationship with Man's Intention/Actions / R. M. Olatoye // *Proceedings of the 1st Annual International Interdisciplinary Conference, AIIC 2013, 24–26 April, Azores, Portugal*. – 2013. – P. 183–189.
243. Oleksowicz, M. Aristotle on the Heart and Brain / M. Oleksowicz // *European Journal of Science and Theology*. – 2018. – Vol. 14, № 3. – P. 77–94.
244. Pascal, B. *Pensées* / B. Pascal. – New York : E. P. Dutton & Co, 1958. – 297 p.
245. Ratzinger, J. *Introduction to Christianity* / J. Ratzinger. – San Francisco : Ignatius Press, 1990. – 280 p.
246. Rybakov, N. The category of the heart in philosophy and religion: from mysticism to pragmatics / Nikolay Rybakov // *E3S Web of Conferences*. – 2021. – Vol. 284. – Art. № 11024. – P. 1–6.
247. Temirgazina, Z. K. One More Time about the Heart: Naive Anatomy in the Kazakh Language in Comparison with Russian and English / Z. K. Temirgazina, A. Albekova, Z. Kurmanova // *Przegląd Wschodnioeuropejski*. – 2021. – Vol. 12, № 2. – P. 459–475.

248. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation / L. Venuti. – London ; New York : Routledge, 2008. – 319 p.
249. Weber, M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism / M. Weber ; transl. by T. Parsons. – Abingdon : Taylor & Francis, 2005. – 198 p.
250. Whorf, B. L. Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf / B. L. Whorf ; ed. by J. B. Carroll. – Cambridge : The Massachusetts Institute of Technology Press, 1956. – 278 p.
251. Yu, N. Heart and Cognition in Ancient Chinese Philosophy / N. Yu // Journal of Cognition and Culture. – 2007. – Vol. 7, № 1/2. – P. 27–47.

ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛЫНЫН БУЛАКТАРЫ

I. Лексикографиялык жана маалымдама булактары

252. Асанов, Э. Д. Кыргызча-орусча сөздүк (адабий тилинин нормаларына ылайык) : 51 000ден ашык сөз / Э. Д. Асанов, Н. В. Сучеленков. – Бишкек : Улуу Тоолор, 2015. – 668 б.
253. Древнетюркский словарь / АН СССР, Ин-т языкознания ; ред.: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1969. – 677 с.
254. Дыбо, А. В. Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков = An etymological dictionary of the Turkic basic lexis / А. В. Дыбо. – Астана : Prosper Print, 2013. – 616 с.
255. Киргизско-русский словарь. В двух книгах : 40 000 слов / под ред. К. К. Юдахина ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Ф: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 1 А-К. 504 с.
256. Киргизско-русский словарь. В двух книгах : 40 000 слов / под ред. К. К. Юдахина ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Ф: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 2 Л-Я. 480 с.
257. Кунин, А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин ; лит. ред. М. Д. Литвинова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Русский язык, 1984. – 944 с.

258. Кыргыз тилинин сөздүгү / И. Абдувалиев, А. Акматалиев, К. Кадырмамбетова, М. Касымгелдиева ж. б. – Б. : Avrasya Press, 2011. – I бөлүк. – 880 б.
259. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. Түзгөндөр: Абдувалиев И., Акматалиев А.А., Кадырмамбетов А., Касымгелдиева М., Семенова Ж., Жайлообаев Б., Исабекова А., Коңурбаева Р., Маразыков Т., Мусаев С., Олжобаев С., Осмонова Ж., Толубаев М., Шатманов С – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2019. – 800 б.
260. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / КР ИАнын Тил жана адабият ин-ту ; ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе : Мектеп, 1969. – 776 б.
261. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / КР ССР ИА, Тил жана адабият ин-ту ; ред. кол.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Б. Орузбаева, К. Сартбаев, А. Турсунов, К. К. Юдахин ; жооптуу ред. Ж. Осмонова. – Фрунзе : Илим, 1980. – 322 б.
262. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түзг. : Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек : Имак Офсет, 2015. – 800 б.
263. Мусаева, В. И. Фразеологиялык сөздүк / В. И. Мусаева. – Бишкек : Кыргыз энциклопедиясы, 2016. – 112 б.
264. Русско-кыргызский словарь : 51 000 слов / под ред. К. К. Юдахина. – Бишкек : Шам, 2000. – 992 с.
265. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков : Общетюркские и межатюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й» / Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. – М. : Наука, 1989. – 292 с.
266. Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү / К. Сейдакматов ; КР ССР ИА, Тил жана адабият ин-ту. – Фрунзе : Илим, 1988. – 322 б.
267. Современный кыргызско-русский словарь = Азыркы кыргызча-орусча сөздүк [Текст] : около 25 000 слов и выражений / сост.: Р. О. Бектурова, Ю. А. Иванов, Х. М. Шамбеталиева. — Бишкек : Раритет Инфо, 2008. — 546 с
268. Федотов, М. Р. Этимологический словарь чувашского языка : в 2 т. / М. Р. Федотов. – Чебоксары : ЧГИГН, 1996. – 1038 с. Кыргыз тилиндеги

269. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы) / Р. Эгембердиев. – Бишкек : Турап, 2016. – 336 б. Латын графикасындагы
270. An Etymological Dictionary of Altaic Languages : in 3 vol. / S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. – Leiden ; Boston : Brill, 2003. – 1556 p.
271. Cambridge Dictionary [Electronic resource]. – Cambridge University Press, 2026. – Mode of access: cambridge.org (date of access: 18.04.2025).
272. Cambridge International Dictionary of Idioms / ed. by E. Walter. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 587 p.
273. Collins English Dictionary [Electronic resource]. – HarperCollins Publishers, 2026. – Mode of access: collinsdictionary.com (date of access: 25.04.2025).
274. Harper, D. Online Etymology Dictionary [Electronic resource] / Douglas Harper. – 2001–2026. – Mode of access: etymonline.com (date of access: 28.06.2023).
275. Kroonen, G. Etymological Dictionary of Proto-Germanic / Guus Kroonen. – Leiden ; Boston : Brill, 2013. – 794 p. – (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series ; vol. 11).
276. Longman Dictionary of Contemporary English Online [Electronic resource]. – Pearson Education, 2026. – Mode of access: ldoceonline.com (date of access: 20.05.2023).
277. Merriam-Webster Dictionary [Electronic resource]. – Merriam-Webster, Incorporated, 2026. – Mode of access: merriam-webster.com (date of access: 28.04.2023).
278. Orel, V. A Handbook of Germanic Etymology / Vladimir Orel. – Leiden ; Boston : Brill, 2003. – 684 p.
279. Oxford Learner's Dictionaries [Electronic resource]. – Oxford University Press, 2026. – Mode of access: oxfordlearnersdictionaries.com (date of access: 15.04.2025).
280. Seidl, J. English Idioms / J. Seidl, W. McMordie. – 5th ed. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 272 p.

281. Skeat, W. W. An Etymological Dictionary of the English Language / Walter W. Skeat. – Mineola, New York : Dover Publications, 2005. – 832 p.

II. Көркөм тексттер жана эпос

282. Абдумомунов, Т. Сүйүү жана үмүт : пьесалар / Т. Абдумомунов. – Фрунзе : Кыргызстан, 1966. – 392 б.
283. Акматов, К. Архат : роман [Электрондук ресурс] / К. Акматов. – Кирүү мүмкүндүгү: http://www.literatura.kg/uploads/kazat_akmatov_arhat_kyr.pdf (кайрылган күнү: 15.08.2026).
284. Акматов, К. Arhat : a novel [Электрондук ресурс] / К. Акматов ; англис тилине которгон А. Керексизова. – Кирүү мүмкүндүгү: http://www.literatura.kg/uploads/kazat_akmatov_arhat_eng.pdf (кайрылган күнү: 15.08.2026).
285. Арман ырлары жана Ак Мөөр / түз.: А. Акматалиев, Ж. Байтерекова, Н. Бийсаева ; баш сөздөрүн жаз.: Ж. Байтерекова, Б. Кебекова ; жалпы ред. А. Акматалиев ; КР УИА Ч. Айтматов ат. Тил жана адабият ин-ту. – Бишкек : Шам, 2003. – 500 б. – («Эл адабияты» сериясы).
286. Байгазиев, С. Иниме кат : публицистика : жаштар үчүн / С. Байгазиев. – Фрунзе : Мектеп, 1982. – 120 б.
287. Жеңижок. Ырлар жыйнагы [Электрондук ресурс] / Жеңижок ; даярдаган www.bizdin.kg. – 268 б. – Кирүү режими: <https://new.bizdin.kg/media/books/Jenijok.pdf> (кайрылуу күнү: 20.07.2025).
288. Исабаева, Ж. Махабат мазары : повесть / Ж. Исабаева. – Бишкек : Бийиктик, 2004. – 152 б.
289. Карачев, С. Эркисиз күндөрдө / С. Карачев // Окуучунун китеп текчеси : 10 томдук. – Бишкек, 2013. – 2-т. – 45–120-бб.
290. Кожомбердиев, Т. Оттон өскөн кызыл гүл : ырлар жана поэмалар / Т. Кожомбердиев. – Бишкек : Бийиктик, 2010. – 104 б.

291. Кыргыз поэзиясынын антологиясы : 2 томдон турат. 2-китеп / түз.: С. Акматбекова, С. Тургунбаев, Т. Самудинов ; сүрөтчүсү Т. Курманов. – Бишкек : «Кыргызстан – Сорос» фонду, 2000. – 528 б.
292. Мамбетаипова, Ш. Көл боюна жүз келем : тандалмалар / Ш. Мамбетаипова ; ред. жана түз. Ж. Касаболотов. – Бишкек : Бийиктик, 2007. – 216 б.
293. Манас : кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 1-китеп [Электрондук ресурс]. – Бишкек, 1995. – Кирүү мүмкүндүгү: <https://new.bizdin.kg/kniga/epos-manas-akademicheskoe-izdanie-po-variantu-sagymbaya-orozbekova-pervaya-kniga> (кайрылган күнү: 18.08.2026).
294. Манас : кыргыз элинин баатырдык эпосу. Саякбай Каралаевдин варианты [Электрондук ресурс]. – Бишкек : Турар, 2010. – Кирүү мүмкүндүгү: <https://new.bizdin.kg> (кайрылган күнү: 18.08.2026).
295. Осмонов, А. Чыгармалар жыйнагы [Электрондук ресурс] : 1-т. : ырлар / А. Осмонов ; даярдаган www.bizdin.kg. – 1964. – 365 б. – Кирүү режими: https://new.bizdin.kg/media/books/alykul-1-tom_MkPHjz2.pdf (кайрылуу күнү: 20.07.2025).
296. Сарногоев, Б. Ашуудан берген отчетум : ырлар ж-а поэмалар / Б. Сарногоев. – Фрунзе : Кыргызстан, 1982. – 240 б.
297. Семетей : кыргыз элинин баатырдык эпосу / С. Каралаевдин варианты. – Бишкек : Турар, 2013. – Т. 1. – 1432 б.
298. Сүйүү ырлары / түз.: А. Акматалиев, И. Абдувалиев ; баш сөзүн жаз. И. Абдувалиев ; жалпы ред. А. Акматалиев ; КР УИА Ч. Айтматов ат. Тил жана адабият ин-ту. – Бишкек : Шам, 2003. – 544 б. – («Эл адабияты» сериясы).
299. Элебаев, М. Кыйын кезең [Электрондук ресурс] / М. Элебаев ; даярдаган www.bizdin.kg. – 28 б. – Кирүү режими: <https://new.bizdin.kg/media/books/Kyiyn-kezen-Mukai-Elebaev.pdf> (кайрылуу күнү: 20.07.2025).
300. Элебаев, М. Узак жол : роман / М. Элебаев ; [баш сөзүн жаз. А. Садыков]. – Фрунзе : Кыргызстан, 1984. – 208 б. Латын графикасындагы

301. Arthur, T. S. *An Angel in Disguise* [Electronic resource] / T. S. Arthur. – Mode of access: <https://americanliterature.com/author/ts-arthur/short-story/an-angel-in-disguise> (date of access: 30.08.2024).
302. Beaumont, F. *Beaumont & Fletcher's Works (8 of 10): The Woman's Prize; The Island Princess; The Noble Gentleman; The Coronation; The Coxcomb* [Electronic resource] / F. Beaumont, J. Fletcher. – Project Gutenberg, 2011. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/35303/35303-h/35303-h.htm> (date of access: 30.08.2026).
303. Beaumont, F. *Philaster; Or, Love Lies a Bleeding* [Electronic resource] / F. Beaumont, J. Fletcher. – Project Gutenberg, 2004. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/10850/pg10850-images.html> (date of access: 30.08.2024).
304. Brennan, C. J. *My Heart Was Wandering in the Sands* / C. J. Brennan // Brennan C. J. *Poems*. – Sydney : G. B. Philip & Son, 1913. – (The Twilight of Disquietude).
305. Brontë, Ch. *Jane Eyre: An Autobiography* [Electronic resource] / Ch. Brontë. – Project Gutenberg, 1998. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1260/pg1260-images.html> (date of access: 30.08.2024).
306. Brontë, E. *Wuthering Heights* [Electronic resource] / E. Brontë. – Project Gutenberg, 1996. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/768/pg768-images.html> (date of access: 30.07.2024).
307. Browning, R. *In a Year* / R. Browning // Browning R. *Men and Women : in 2 vols.* – London : Chapman & Hall, 1855. – Vol. 2.
308. Burton, R. F. *Index of the Project Gutenberg Works of Richard F. Burton* [Electronic resource] / R. F. Burton ; ed. by D. Widger. – Project Gutenberg, 2019. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/58722/58722-h/58722-h.htm> (date of access: 25.07.2024).
309. Byron, G. G. N. *Index of the Project Gutenberg Works of Lord Byron* [Electronic resource] / G. G. N. Byron ; ed. by D. Widger. – Project Gutenberg, 2019. – Mode of

- access: <https://www.gutenberg.org/files/59122/59122-h/59122-h.htm> (date of access: 30.05.2025).
310. Chopin, K. The Story of an Hour [Electronic resource] / K. Chopin. – Mode of access: <https://americanliterature.com/author/kate-chopin> (date of access: 20.07.2024).
311. Coleridge, S. T. Poems of Coleridge [Electronic resource] / S. T. Coleridge ; ed. by A. Symons. – Project Gutenberg, 2005. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/8208/pg8208-images.html> (date of access: 30.05.2025).
312. Dickens, Ch. A Christmas Carol in Prose; Being a Ghost Story of Christmas [Electronic resource] / Ch. Dickens. – Project Gutenberg, 2004. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/46/pg46-images.html> (date of access: 28.07.2024).
313. Dickens, Ch. David Copperfield [Electronic resource] / Ch. Dickens. – Project Gutenberg, 1996. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/766/pg766-images.html> (date of access: 28.07.2024).
314. Dickens, Ch. Dombey and Son [Electronic resource] / Ch. Dickens. – Project Gutenberg, 1997. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/821/pg821-images.html> (date of access: 28.07.2024).
315. Dickens, Ch. Great Expectations [Electronic resource] / Ch. Dickens. – Project Gutenberg, 1998. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1400/pg1400-images.html> (date of access: 30.07.2024).
316. Doyle, A. C. His Last Bow: Some Later Reminiscences of Sherlock Holmes [Electronic resource] / A. C. Doyle. – Project Gutenberg, 2000. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/2350/pg2350-images.html> (date of access: 29.07.2024).

317. Doyle, A. C. The Adventures of Sherlock Holmes [Electronic resource] / A. C. Doyle. – Project Gutenberg, 1999. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1661/pg1661-images.html> (date of access: 27.07.2024).
318. Doyle, A. C. The Hound of the Baskervilles [Electronic resource] / A. C. Doyle. – Project Gutenberg, 2001. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/2852/pg2852-images.html> (date of access: 30.07.2024).
319. Dreiser, Th. Sister Carrie: A Novel [Electronic resource] / Th. Dreiser. – Project Gutenberg, 1995. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/233/pg233-images.html> (date of access: 10.07.2024).
320. Eliot, G. Mr. Gilfil's Love-Story [Electronic resource] / G. Eliot. – Mode of access: <https://books.google.mu/books?id=DDgJAAAAQAAJ&printsec=frontcover> (date of access: 29.07.2024).
321. Fielding, H. The History of Tom Jones, a Foundling [Electronic resource] / H. Fielding. – Project Gutenberg, 2004. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/6593/pg6593-images.html> (date of access: 30.07.2024).
322. Galsworthy, J. Five Tales [Electronic resource] / J. Galsworthy. – Project Gutenberg, 2006. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/2684/2684-h/2684-h.htm> (date of access: 29.08.2024).
323. Hawthorne, N. The Haunted Mind (From "Twice Told Tales") [Electronic resource] / N. Hawthorne. – Project Gutenberg, 2005. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/9209/9209-h/9209-h.htm> (date of access: 30.07.2024).
324. Henry, O. Index of the Project Gutenberg Works of O. Henry (William Sydney Porter) [Electronic resource] / O. Henry ; comp. by D. Widger. – Project Gutenberg, 2019. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/59637/pg59637-images.html> (date of access: 25.07.2024).

325. Jacobs, W. W. The Monkey's Paw [Electronic resource] / W. W. Jacobs. – Project Gutenberg, 2004. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/12122/pg12122-images.html> (date of access: 20.07.2024).
326. James, M. R. Lost Hearts [Electronic resource] / M. R. James. – First publ. ca. 1894 ; posted 2010. – Mode of access: <https://gutenberg.ca/ebooks/james-hearts2/james-hearts2-00-h.html> (date of access: 20.05.2025).
327. James, W. The Will to Believe [Electronic resource] / W. James. – Project Gutenberg, 2009. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/26659/26659-h/26659-h.htm> (date of access: 27.07.2024).
328. Keats, J. Translated from a Sonnet of Ronsard / J. Keats // The Poetical Works of John Keats. – London, 1884.
329. Köçümkulkizi, E. Birth of Manas and His Childhood [Electronic resource] / E. Köçümkulkizi // The Kyrgyz Epic Manas : Selections / transl., introd. and annot. by E. Köçümkulkizi. – Silk Road Foundation, 2005. – Mode of access: <http://www.silkroadfoundation.org/folklore/manas/manassec2.html> (date of access: 18.08.2026).
330. Lawrence, D. H. Women in Love [Electronic resource] / D. H. Lawrence. – Project Gutenberg, 2003. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/4240/pg4240-images.html> (date of access: 30.07.2024).
331. London, J. Martin Eden [Electronic resource] / J. London. – Project Gutenberg, 1997. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1056/pg1056-images.html> (date of access: 17.07.2024).
332. London, J. The Call of the Wild [Electronic resource] / J. London. – Project Gutenberg, 2008. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/215/pg215-images.html> (date of access: 29.07.2024).
333. London, J. The Son of the Wolf [Electronic resource] / J. London. – Project Gutenberg, 2000. – Mode of access:

- <https://www.gutenberg.org/cache/epub/2377/pg2377-images.html> (date of access: 30.08.2024).
334. Maugham, W. S. Of Human Bondage [Electronic resource] / W. S. Maugham. – Project Gutenberg, 1995. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/351/pg351-images.html> (date of access: 30.08.2024).
335. May, W. Manas : Kyrgyz Heroic Epic. Vol. 1 [Electronic resource] / transl. by W. May. – Bishkek, 1995. – Mode of access: <https://krena.kg> (date of access: 18.08.2026). – КР УИАНЫН БИКНИН ЭЛЕКТРОНДУК КИТЕПКАНАСЫ.
336. Middleton, Th. The Works of Thomas Middleton [Electronic resource]. Vol. 3 (of 5) / Th. Middleton, Th. Dekker, W. Rowley ; ed. by A. Dyce. – Project Gutenberg, 2025. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/75605/pg75605-images.html> (date of access: 17.07.2024).
337. Poe, E. A. The Works of Edgar Allan Poe [Electronic resource]. Vol. 2 / E. A. Poe. – Project Gutenberg, 2000. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/2148/pg2148-images.html> (date of access: 17.08.2024).
338. Shakespeare, W. The Complete Works of William Shakespeare [Electronic resource] / W. Shakespeare. – Project Gutenberg, 1994. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/100/pg100-images.html> (date of access: 20.07.2024).
339. Shelley, M. W. Frankenstein; or, The Modern Prometheus [Electronic resource] / M. W. Shelley. – Project Gutenberg, 1993. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/84/pg84-images.html> (date of access: 20.08.2024).
340. Shelley, M. W. Notes to the Complete Poetical Works of Percy Bysshe Shelley [Electronic resource] / M. W. Shelley. – Project Gutenberg, 2009. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/4695/4695-h/4695-h.htm> (date of access: 15.10.2025).

341. Short Stories from “Life”: The 81 Prize Stories in “Life’s” Shortest Story Contest [Electronic resource] / ed. by Th. L. Masson. – Project Gutenberg, 2022. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/files/68085/68085-h/68085-h.htm> (date of access: 15.08.2024).
342. Stratton-Porter, G. Freckles [Electronic resource] / G. Stratton-Porter. – Project Gutenberg, 2006. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/111/pg111-images.html> (date of access: 20.08.2024).
343. Thackeray, W. M. Vanity Fair [Electronic resource] / W. M. Thackeray. – Project Gutenberg, 1996. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/599/pg599-images.html> (date of access: 25.07.2024).
344. Wells, H. G. The War of the Worlds [Electronic resource] / H. G. Wells. – Project Gutenberg, 2004. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/36/pg36-images.html> (date of access: 2.12.2024).
345. Wilde, O. The Happy Prince, and Other Tales [Electronic resource] / O. Wilde. – Project Gutenberg, 1997. – Mode of access: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/902/pg902-images.html> (date of access: 15.10.2025).
346. Wilkins, M. E. A New England Nun and Other Stories [Electronic resource] / M. E. Wilkins. – Mode of access: <https://books.google.je/books?id=3MBDAQAAMAAJ> (date of access: 20.07.2024).
347. Wordsworth, W. The Excursion [Electronic resource]. Vol. 1 / W. Wordsworth. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 2007. – 1226 p.

III. Тилдик корпустар

348. British National Corpus (BNC) [Electronic resource] : XML Edition. – Oxford : University of Oxford on behalf of the BNC Consortium, 2007. – Mode of access: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/> (date of access: 13.12.2024).

349. Kasieva, A. Manas UdS Corpus [Electronic resource] / A. Kasieva, J. Knappen, S. Fischer, E. Teich. – 2020. – Mode of access: <https://cqpweb.manas.edu.kg/> (date of access: 3.10.2024).

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме №1. Мотивациялоочу белгилердин этимологиялык сөздүктөрдө берилиши

	Сөздүктөр								
	Мотивациялоочу белгилер	An etymological Dictionary of Altaic languages S.A. Starostin. Lieden 2003	Этимологический словарь тюркских языков. Е.В. Севортян, Л.С.Левитская М.Навка 1989	An etymological Dictionary of the Turkic languages Dybo A. An etymological dictionary of the Turkic languages Astana. Prosper Print 2013	Этимологический словарь чувашского языка. М.Р. Фелотов. Чебоксары: 1996	Etymonline (онлайн сөздүк)	A Handbook of Germanic Etymology (Vladimir Orel, Brill NV. Leiden Boston 2003)	An etymological dictionary Proto-Germanic (Guus Kroonen. Brill NV. Leiden Boston 2013)	An etymological dictionary of the English language (Walter W. Skeat. Courier Corporation. 2005)
Кан айландыруучу орган, жана анын орду									
1	жүрөк	+	+	+	+	+	+	+	+
2	көкүрөк / көөдөн	+				+	+	+	
Ички / ичинде									
3	ички органдар	+	+	+		+			
4	курсак	+	+	+			+		+
5	ашказан	+	+	+		+			
6	боор		+			+			
7	өт	+	+	+		+			
8	көк боор	+		+		+			
9	ичеги	+				+	+	+	
10	тамак сиңирүү системасы	+	+	+		+	+	+	
11	калта						+		
Руханий дүйнө									
12	жан	+	+	+	+	+	+	+	
13	рух				+	+		+	+
14	энергия		+						
Борбордо жайгашуусу									
15	борбор	+				+	+	+	
16	өзөк					+		+	+
Коркунучка, кыйынчылыкка каршы туруу үчүн психикалык жана моралдык күч									
17	тайманбастык/эрдик	+	+	+	+	+		+	+
18	эрк	+			+	+	+	+	
19	ишенимдүүлүк					+			

	Сөздүктөр	Мотивациялоочу белгилер	An etymological Dictionary of Altaic languages S.A. Starostin. Lieden 2003	Этимологический словарь тюркских языков. Е.В. Севортян, Л.С.Левитская М.Навка 1989	An etymological Dictionary of the Turkic languages Dybo A. An etymological dictionary of the Turkic languages Astana. Prosper Print 2013	Этимологический словарь чувашского языка. М.Р. Фелотов. Чебоксары: 1996	Etymonline (онлайн сөздүк)	A Handbook of Germanic Etymology (Vladimir Orel, Brill NV. Leiden Boston 2003)	An etymological dictionary Proto-Germanic (Guus Kroonen. Brill NV. Leiden Boston 2013)	An etymological dictionary of the English language (Walter W. Skeat. Courier Corporation. 2005)
20	чечкиндүүлүк		+	+	+	+	+			
21	эмгекчилдик		+	+						
22	каалоо						+		+	
Сезимдер жайгашкан жер										
23	сезим, эмоция	+					+		+	+
24	сүйүү						+		+	
25	ачуулануу				+		+		+	
26	тынчсыздануу								+	
27	боорукердик				+					
Акыл-эс жайгашкан жер										
28	акыл	+					+	+	+	
29	интеллект				+		+	+	+	
30	ойлонуу				+				+	
31	эс тутум						+		+	
32	көңүл	+	+				+	+	+	
Кыймыл										
33	кыймылдоо, басуу		+		+					
34	титирөө, согуу	+								+
35	секирүү									+
Адеп ахлактык сапаттар										
36	адеп-ахлак	+			+					

Тиркеме №2. Түшүнүктүк белгилердин түшүндүрмө сөздүктөрдү берилиши

[illegible]

	Сөздүктөр	Түшүнүктүк белгилер	Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. Түзгөндөр: Абдураманов И. А. Алматыда 1997-ж. б. - Б.	И.Абдураманов. Кыргыз тилинин сөздүгү Б.: Аврасия Пресс, 2011.	Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / КР ИАнын Тил жана адабият ин-ту ; ред.: Э. Абдуллаев, Д.	Киргизско-русский словарь. В двух книгах : 40 000 слов / под ред. К. Ю. Павлова . - АН СССР Ин-т	Асанов, Э. Д. Кыргызча-орусча сөздүк (адабий тилинин нормаларына ылайык) . 51 000 төмөк сөздөр	Cambridge dictionary	Longman dictionary	Oxford learner's dictionary	Collins dictionary	Merriam-Webster's dictionary
24	кең пейил					+				+	+	
25	мээримдүү		+	+	+		+			+	+	+
26	таш боор		+	+	+	+	+		+	+		+
27	чынчыл		+	+	+		+					+
28	өзүмчүл									+	+	+
29	жөнөкөй, жупуну									+		
Акыл жайгашкан жер												
30	акыл		+	+	+	+					+	
31	ой		+	+	+	+		+	+	+	+	+
32	эс		+	+	+	+		+	+	+	+	+
33	каалоо		+	+	+	+	+		+	+	+	+
34	ниет		+	+	+	+						
Кыймыл												
35	вертикаль боюнча		+	+	+	+	+					
36	толкуу		+	+	+	+	+					
37	айлана боюнча		+	+	+	+	+					
38	титирөө		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Калып												
39	жүрөктүн формасы		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
40	карта оюну							+	+	+	+	+
Башка белгилер												
41	семиз жер										+	
42	жакшы көргөн адам					+					+	

Тиркеме №3. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз табияттын образдык белгилери

№	Белгилер	Жүрөк	Heart
<i>I</i>	<i>Стихиялык белгилер</i>		
1	суу	+	+
2	аба	+	-
3	от	+	+
4	жер	+	+
<i>II</i>	<i>Заттык белгилер</i>		
5	күйүүчү зат	+	+
6	жарылуучу зат	+	+
7	катуу зат	+	+
8	жумшак зат	+	+
9	металл	+	+
<i>III</i>	<i>Тамак белгиси</i>		
10	май	+	-
11	алма	+	-
12	бир жутум тамак	+	-
13	мите курт тамагы	+	-
14	куш тамагы	+	-
15	таттуу	-	+
16	ачуу	-	+
17	чийки	-	+
18	бузулган/бузулбаган	-	+
19	желчү	+	+
20	кемирилүүчү	-	+
21	вино	-	+
22	салат	-	+
23	олжо	+	+
<i>IV</i>	<i>Буюмдук белгилер</i>		
24	оор	-	+
25	жеңил	+	+
26	жоголуу	-	+
27	берүү	+	+
28	сынуу	-	+
<i>V</i>	<i>Артефакттык белгилер</i>		
29	кеме	+	-
30	сүрөт	+	-
31	китеп	+	+
32	кагаз	+	+
33	альбом	+	-
34	бычак	+	-

№	Белгилер	Жүрөк	Heart
35	казан	-	+
36	балка	-	+
37	бурама	+	-
38	шам чырак	+	-
39	кулпу	+	-
40	сейф	+	+
41	төөнөгүч	-	+
42	кылдуу аспап	+	+
43	барабан	-	+
44	коңгуроо	-	+
45	кездеме-кийим	+	+
46	жип	+	+
47	белек	+	+
48	байге	-	+
49	оюнчук	-	+
50	капчык	-	+
51	баштык	-	+
52	куту	+	-
53	механизм	-	+
54	насос	-	+
55	үй	+	+
56	төшөк	-	+
57	очок	+	+

Тиркеме №4. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жандуу табияттын образдык белгилери

№	Белгилер	Жүрөк	Heart
<i>I</i>	<i>Вегетативдик белгилер</i>		
1	бакча	+	-
2	гүлзар	+	-
3	токой	+	-
4	жемиш, алма	+	+
5	гүл	+	+
6	чөп	+	-
7	өсүмдүк	+	+
<i>II</i>	<i>Соматикалык белгилер</i>		
8	дене	+	+
9	көкүрөк	+	+
10	эмчек	+	-
11	баш	+	+
12	моюн	+	-
13	жүз	+	+
14	кол	+	+
15	өпкө	+	-
16	ашказан	+	-
17	көз	+	+
18	кулак	+	+
19	тери	+	+
20	бут	-	+
21	эрин	-	+
<i>III</i>	<i>Виталдык белгилер</i>		
22	каруу	+	+
23	жашаруу	+	+
24	жаралануу	+	+
25	ооруу	+	+
26	айыгуу	+	-
27	уктоо	-	+
28	ойгонуу	+	+
29	тирүү	-	+
30	өлүү	+	+
31	күчтөнүү	-	+
32	алсыроо	-	+
33	чарчоо	-	+
34	эс алуу	-	+
35	ачка болуу	-	+
36	тоюу	-	+

№	Белгилер	Жүрөк	Heart
37	жылуу	+	+
38	үшүү	+	+
39	ырдоо	+	-
40	ыйлоо	+	+
41	сүйлөө	+	+
42	шылдыңдоо	-	+
43	козголуу	+	-
44	айлануу	+	-
45	титирөө	+	+
46	көтөрүлүү	+	+
47	секирүү	-	+
48	шишик	+	-
49	сары зил	+	-
50	жара	+	+
51	эти ысуу	-	+
52	тарамыш тырышуу	-	+
53	баш айлануу	-	+
54	чума	-	+
IV	Эмотивдик белгилер		
55	чоочуу	+	-
56	сестенүү	+	-
57	алдастоо, үмүтсүздүк	+	+
58	тартынуу, уялуу, жалтануу	+	-
59	нестейүү	+	-
60	опкоолжуу, тынчсыздануу	+	+
61	капалануу	+	+
62	кабатыр болуу, убайымдануу	+	+
63	кыйналуу	+	+
64	дегдөө, умтулуу	+	+
65	энтелөө	+	-
66	алпыгуу	+	+
67	элирүү	+	+
68	эригүү	+	-
69	ашыгуу	+	-
70	талыгуу	+	-
71	эркелөө	+	-
72	кусалануу, сагынуу	+	+
73	сүйүнүү	+	+
74	сүйүү	+	+
75	тандануу	-	+
76	коркуу	-	+
77	каар, ачуулануу	-	+

№	Белгилер	Жүрөк	Heart
78	боор ооруу	-	+
79	аёо	-	+
80	жийиркенүү	-	+
81	толкундануу	+	+
<i>V</i>	<i>Зооморфтук белгилер</i>		
82	чымчык	+	+
83	бөдөнө	+	-
84	балапан	+	-
85	сайран куш	+	-
86	туйгун	+	-
87	арстан	+	+
88	ат	+	+
89	тай	+	-
90	коён	+	-
91	жылан	+	-
92	ит	-	+
93	көгүчкөн	-	+
<i>VI</i>	<i>Антропоморфтук белгилер</i>		
94	учкуч	+	-
95	жоокер	+	-
96	ырчы	+	+
97	зергер	+	-
98	сот	+	+
99	мугалим	-	+
100	чиновник	-	+
101	башкаруучу	-	+
102	туткун	+	+
103	кеңешчи	+	-
104	ыр сүйүүчү	+	-
105	көзү ачык, олуя	+	-
106	сүйүүгө чалдыккан адам	+	-
107	алсыз адам	+	-
108	оорукчан	+	-
109	жолоочу	-	+
110	диктатор	-	+
111	баатыр	-	+
112	жеңилген адам	-	+
113	багынган адам	-	+
114	козголоңчу	-	+
115	адресат	-	+
116	шерик	-	+
117	кожойкеси бар адам	-	+

№	Белгилер	Жүрөк	Heart
118	көчмөн	-	+
119	кедей адам	-	+
120	чынчыл	+	-
121	коркок	+	-
122	тартынчаак	+	-
123	тамашакөй	-	+
124	ынак, кыйбас	-	+
125	назик	-	+
126	боорукер	-	+
127	бала	+	-
128	жаш адам, жигит	+	+
129	кары адам	-	+
130	эне	+	-
131	ата	+	-
VII	Менталдык белгилер		
132	эс	+	+
133	ой	+	+
134	интеллект	-	+
VII I	Перцептивдик белгилер		
135	көрүү	+	+
136	угуу	+	+
137	сезүү	+	+

Тиркеме №5. «Жүрөк» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү

Жалпы: 97 маани / 93 бирдик

№	Бирдик	Мааниси	Англисче дал келүүсү	Тиби	Варианттары / эскертүү
1	Жолборс жүрөк	Эч нерседен коркпогон, тайманбас	lion-hearted	жарым-жартылай эквивалент	
2	Жүрөгү агарбоо	Көңүлү калуу, жек көрүү сезими пайда болуу, эч кечире албоо	not find it in one's heart to forgive sb	фразеологиялык аналог	
3	Жүрөгү айлануу	Кукусу келүү, окшуй тургандай болуп өзүн начар сезүү, жийиркенүү	to feel sick; to turn sb's stomach (heart ЭМЕС)	фразеологиялык аналог	
4	Жүрөгү айрылуу	Аябай сүйүнгөндө же катуу корккондо апкаарып, элп-желеп болуп өтө толкундоо	one's heart bursts	жарым-жартылай эквивалент	
5	Жүрөгү ак	Жүрөгүндө кири жок, эч арам ою жок, көңүлү таза	good-hearted	жарым-жартылай эквивалент	
6	Жүрөгү алып учуу	Кооптуу же кубанычтуу нерсени күткөндөй тынчсыздана берүү, көңүлү эргип токтоно албоо	one's heart leaps	фразеологиялык аналог	
7	Жүрөгү атып кетүү	Капысынан боло калган кубанычтуу же коркунучтуу нерсеге катуу таасирленүү, апкаарып алдастай түшүү	one's heart skips a beat	фразеологиялык аналог	
8	Жүрөгү ачышуу	Бир нерсеге аябай кайгыруу, капа болуп туталануу, жүрөгү сыздоо	one's heart aches	толук эквивалент	жүрөгү сыздоо; жүрөгү туз куйгандай ачышуу
9	Жүрөгү байлануу	Жакшы көрүү, берилүү, жактырып имерчиктеп калуу	to lose one's heart to sb	жарым-жартылай эквивалент	
10	Жүрөгү бүтүн	Санаасы тынч, эч кайгы-капасы жок	in good heart; with a light heart	жарым-жартылай эквивалент	
11	Жүрөгү бөксөрө түшүү	Санаасы тынып, эс ала түшүү	to set one's heart at rest	фразеологиялык аналог	
12	Жүрөгү даабоо	Бир нерсеге чечкиндүүлүк кыла албоо, белсенип кирише албоо,	not to have the heart to (do sth)	жарым-жартылай эквивалент	

		батына албоо			
13	Жүрөгү дүк-дүк этүү /кагуу/согуу	Катуу корккондуктан же шашкандыктан жүрөгү тез-тез согуу	one's heart pounds / thumps	жарым-жартылай эквивалент	
14	Жүрөгү жаралуу	Кайгылуу, капалуу, санаалуу, абдан оор кайгысы бар	a wounded heart	толук эквивалент	
15	Жүрөгү жарыла жаздоо	Өтө сүйүнүп же катуу коркуудан аябай толкундоо, абдан алдастоо, апкаарып кетүү	heart nearly jumped out of one's chest	фразеологиялык аналог	
16	Жүрөгү жибүү	Ийигүү, жакшы көрүү, ыраазы болуп калуу	one's heart melts	толук эквивалент	
17	Жүрөгү жок (1-мааниси)	Коркок, өтүмү жок, кайратсыз	faint-hearted; faint of heart	фразеологиялык аналог	ЭСКЕРТҮҮ: жалган дал келүү – heartless
18	Жүрөгү жок (2-мааниси)	Ырайымсыз, таш боор	heartless	фразеологиялык аналог	
19	Жүрөгү жылуу	Жүрөгү жибүү: ийигүү, жакшы көрүү, ыраазы болуу	one's heart warms to sb	толук эквивалент	
20	Жүрөгү жылыбоо	Жакшы көрбөө, ийикпөө, такыр берилбөө	not to warm to sb; to take a dislike to sb	фразеологиялык аналог	
21	Жүрөгү зыр дей түшүү	Коркунучтуу же кайгылуу нерсени эстегендей өзүн начар сезип тынчы кетүү, сары санаа болуу	one's heart sinks; heart skips a beat	фразеологиялык аналог	
22	Жүрөгү кабынан чыгуу	Жүрөгү атып кетүү: капысынан катуу таасирленип апкаарый түшүү	heart nearly jumped out of one's chest	фразеологиялык аналог	
23	Жүрөгү калтыроо	Катуу коркуу, жүрөксүү	one's heart trembles / quakes	толук эквивалент	жүрөгү титирөө
24	Жүрөгү калуу	Бир нерседен катуу коркуп же тажап көргүсү келбөө, экинчи кайрылгыс болуу	to lose heart; be sick at heart	фразеологиялык аналог	
25	Жүрөгү каноо	Жаны кейүү, кыйналуу, боору ооруп зээни кейүү	one's heart bleeds (for sb)	толук эквивалент	
26	Жүрөгү кара	Кара жүрөк: ниети бузук, кара санатай, оң санабаган, кара ниет	a black heart; black-hearted	толук эквивалент	
27	Жүрөгү караюу	Өзөгү караруу: абдан ачка болуу, ачкалыктан кубаты кетүү	one's stomach is rumbling	фразеологиялык аналог	
28	Жүрөгү курч	Өтүмдүү, эч	lion-hearted, heart	фразеологиялык	

		нерседен тайманбаган, тартынбаган, эч кайра тартпаган	of oak	аналог	
29	Жүрөгү күйүү	Катуу кайгыруу, капалануу, ичи уйгу-туйгу болуу	to eat one's heart out	фразеологиялык аналог	
30	Жүрөгү көтөрүлүү	Жүрөгү айлануу: кускусу келүү, окшуу	to feel sick; to heave (heart ЭМЕС)	фразеологиялык аналог	
31	Жүрөгү майлуу	Жүрөгүндө кара жок: тайманбас, эр жүрөк	stout-hearted	жарым-жартылай эквивалент	
32	Жүрөгү мокоо	Баштагыдай өткүр, өтүмдүү боло албай, жалтак, коркок болуп калуу	to lose heart	фразеологиялык аналог	
33	Жүрөгү муз	Мээримсиз, боору жок, кайрымы жок, таш боор	cold-hearted / a cold heart	жарым-жартылай эквивалент	
34	Жүрөгү муздоо	Көңүлү калуу, жаман көрүү, жек көрө баштоо, ичи жылыбоо	to grow cold (towards sb); harden one's heart	фразеологиялык аналог	
35	Жүрөгү ойноо	Жүрөгү туйлоо → Жүрөгү алып учуу: токтоно албай толкундоо	one's heart leaps / races	фразеологиялык аналог	
36	Жүрөгү оозуна тыгылуу	Капысынан боло калган кооптуу нерседен, кабардан улам катуу коркуп кетүү, апкаарый түшүү	one's heart is in one's mouth	толук эквивалент	
37	Жүрөгү опколжуу	Жаманчылыкты сезгендей кооптонуп, сестенип тынчы кетүү, санаркоо	one's heart misgives sb	фразеологиялык аналог	
38	Жүрөгү ордуна келүү	Жүрөгү бөксөрө түшүү: санаасы тынып эс ала түшүү	to set one's heart at rest	фразеологиялык аналог	
39	Жүрөгү от	Жүрөгүндө оту бар: өткүр, курч, өтүмдүү	fire in the belly (heart ЭМЕС)	фразеологиялык аналог	
40	Жүрөгү сабылуу	Жүрөгү сыздоо: абдан катуу кайгыруу, кайгыга батуу	to pine; one's heart is heavy	фразеологиялык аналог	
41	Жүрөгү солк этпөө	Тоотпоо, эч сезбөө, коркуп да койбоо, камырабоо	not to turn a hair (heart ЭМЕС)	фразеологиялык аналог	
42	Жүрөгү таза	Көңүлүндө кири жок, ак пейил, эч арамчылык ойлобогон	a pure heart; pure in heart	толук эквивалент	
43	Жүрөгү тоо	Кебелбеген, кенебеген, эч	lion-hearted, heart of oak	фразеологиялык аналог	

		коркконду билбеген, солк этпеген, баатыр			
44	Жүрөгү туйлоо	Жүрөгү алып учуу: токтоно албай толкундоо, тынчсыздануу	one's heart races / pounds	фразеологиялык аналог	
45	Жүрөгү түпөйлү болуу	Кандайдыр бир нерсеге сары санаа болуу, убайым жеп жүрөк заада боло берүү	one's heart is heavy with worry	фразеологиялык аналог	
46	Жүрөгү түшүү (1-мааниси)	Абдан катуу коркуу, аябай эси чыгып калуу	to be scared out of one's wits	фразеологиялык аналог	
47	Жүрөгү түшүү (2-мааниси)	Катуу корккон баланын бейтап абалы: кусуу, өңдөн азуу, элирүү	— (кыргыз элдик медицинасынын реалиясы)	лакуна	
48	Жүрөгү шуу дей түшүү	Күтүлбөгөн жерден коркунучка дуушар болгондой, коркунучту сезгендей катуу чочуп кетүү	one's heart skips a beat	фразеологиялык аналог	
49	Жүрөгү ылдыйлоо	Жүрөгү бөксөрө түшүү: санаасы тынып эс ала түшүү	to set one's heart at rest	фразеологиялык аналог	ЭСКЕРТҮҮ: жалган дал келүү – one's heart sinks
50	Жүрөгү ысуу	Жүрөгү жибүү: ийигүү, жакшы көрүү	one's heart warms	жарым-жартылай эквивалент	
51	Жүрөгү эзилүү	Жүрөгү элжирөө: ичти жылыткан жакшы сезим пайда болуу	one's heart melts	толук эквивалент	
52	Жүрөгү экөө	Ашкан баатыр, баатырдын баатыры	lion-hearted; heart of oak	фразеологиялык аналог	
53	Жүрөгү элп-желп болуу	Токтоно албай тынчы кетүү (кубанып толкундаган же кооптонгон учурларга карата)	heart pounding	фразеологиялык аналог	
54	Жүрөгү элжирөө	Кандайдыр бир ичти жылыткан кубанычтуу, жакшы сезим пайда болуу	one's heart melts, warms	толук эквивалент	
55	Жүрөгү үшүү	Коркуу, жалкоотой болуу, жалкып калуу, жүрөк заада болуу	one's blood runs cold (heart ЭМЕС)	фразеологиялык аналог	
56	Жүрөгү өлүү	Абдан катуу коркуп, жалкып, баш көтөргүс болуп калуу, бир нерсени экинчи кайталагыс болуу	to lose heart completely	фразеологиялык аналог	

57	Жүрөгүн ачуу	Абдан берилип, чын ыкласы менен жадырап-жайноо, өтө мээримдүү кабылдоо	to welcome sb with open arms	фразеологиялык аналог	
58	Жүрөгүн ачыштыруу	Абдан капа кылуу, кайгыртуу, жанына батуу	to make sb's heart ache	толук эквивалент	
59	Жүрөгүн жаралоо	Катуу кейитүү, өтө оор кайгыга салуу, тынчын алып кабыргасын кайыштыруу	to wound sb's heart	толук эквивалент	
60	Жүрөгүн жибитүү	Ийиктирүү, жумшартып өзүнө имере баштоо, жакындатуу, макулдатуу	to melt sb's heart	толук эквивалент	
61	Жүрөгүн майтаруу	Жүрөгүн өлтүрүү: баш көтөргүс кылып катуу коркутуу	to break sb's spirit	фразеологиялык аналог	
62	Жүрөгүн сууруп алуу	Жанын чыгаруу, коркутуу, бирди көрсөтүү (күч көрсөтүү маанисинде)	tear the heart out of sb (маани жылат)	фразеологиялык аналог	
63	Жүрөгүн сууруп берүү	Абдан жакшы көрүү, үстүнө үйрүлүп туруу, жанын да аябоо	to give one's heart	жарым-жартылай эквивалент	
64	Жүрөгүн токтотуу	Кайраттануу, сабырдуулук кылуу, өзүнө өзү дем берүү; коркконун басып өзүн-өзү кармоо	to take heart, pull oneself together	фразеологиялык аналог	
65	Жүрөгүн туйлатуу	Катуу ойго салып тынчын кетирүү, жүрөгүн сыздатуу	to make sb's heart pound	жарым-жартылай эквивалент	
66	Жүрөгүн түшүрүү	Катуу коркутуу	to strike fear into sb's heart	фразеологиялык аналог	
67	Жүрөгүн элжиретүү	Абдан ыраазы кылуу, ийиктирүү, көңүлүн жай кылып жумшартуу	to warm sb's heart	жарым-жартылай эквивалент	
68	Жүрөгүн үшүтүү	Жүрөгүнүн сары суусун алуу: биротоло коркутуу	to make sb's blood run cold	фразеологиялык аналог	
69	Жүрөгүн өйүү	Кандайдыр бир нерседен тынчсызданып, сары санаа болуу, санаркап ойлоно берүү	sth gnaws at sb's heart	жарым-жартылай эквивалент	
70	Жүрөгүн өлтүрүү	Экинчи кайрылгыс, баш көтөргүс кылып катуу коркутуу,	to break sb's spirit	фразеологиялык аналог	

		сазайын берүү, запкы көрсөтүү			
71	Жүрөгүндө кара жок (1-мааниси)	Тайманбас баатыр, эр жүрөк, өткүр курч	lion-hearted, heart of oak	фразеологиялык аналог	
72	Жүрөгүндө кара жок (2-мааниси)	Ичинде арамдыгы жок, ак ниет, пейли таза	heart in the right place	фразеологиялык аналог	
73	Жүрөгүндө кири жок	Көңүлүндө кири жок: ак көңүл, эч бир жаман ою жок, арамдыгы жок	pure of heart	жарым-жартылай эквивалент	
74	Жүрөгүндө оту бар	Өткүр, курч, эч тартынбаган, өтүмдүү; тайманбас, баатыр	to put one's heart into sth; fire in the belly	фразеологиялык аналог	
75	Жүрөгүндө оту жок	Өтүмү жок, тартынчаак, жашык, жалтаң	have no fire in the belly, half-hearted	фразеологиялык аналог	
76	Жүрөгүнүн сары суусун алуу	Биротоло коркутуп көз каранды кылып алуу, кайратын качыруу, мизин майтаруу	to strike fear into sb's heart	фразеологиялык аналог	жүрөгүн алуу
77	Жүрөгүнө жик кетүү	Көңүл калуу, наразылык, ишенбестик пайда болуу	a rift opens between sb	фразеологиялык аналог	
78	Жүрөгүнө майдай тийүү	Кайра-кайра боло берип таятып жиберген нерсени көргүсү келбей калуу, абдан тажоо, зааркануу	to be sick and tired of sth	фразеологиялык аналог	
79	Жүрөгүнө муз бүркүү	Ичин муздатып, көңүлүн калтыруу	to make sb's heart grow cold	жарым-жартылай эквивалент	
80	Жүрөгүнө чок салуу/түшүү	Жүрөгү түпөйлү болуп ичтен сызып кейигендей, тынчы кетип сары санаа болгондой сезим пайда болуу	— (жүрөккө чок салуу образы англис тилинде жок)	лакуна	
81	Жүрөгүнөн кайнап чыккан	Бүт мүмкүнчүлүгү, чын ыкласы менен, абдан берилген, дегдеген	from the bottom of one's heart	фразеологиялык аналог	
82	Жүрөгүнөн түтүн чыгуу	Ичинен сызып, катуу күйүп туруу	one's heart burns / smoulders	жарым-жартылай эквивалент	
83	Жүрөк алды кылуу	Катуу коркутуп, сары санаа кылуу, жүрөк заада кылуу	to strike fear into sb's heart	фразеологиялык аналог	
84	Жүрөк жылытар	Адамды өзүнө тартып ийиктирер, көңүлүн жай кылып	heartwarming	толук эквивалент	

		жибитер			
85	Жүрөк заада болуу	Санаасы тынбоо, коркуп сары санаа болуу, убайым тартып тынчсыздана берүү	one's heart is heavy with dread	фразеологиялык аналог	
86	Жүрөк куушурган	Ичинен сыздырып кайгырткан, катуу ойлонтуп жан кейиткен	heart-rending	жарым-жартылай эквивалент	
87	Жүрөк көтөрүү	Коркуп жүрөгү түшүп калган баланы ырым-жырым жасатып, эмдетип-домдотуу	— (кыргыз элдик медицинасынын реалиясы)	лакуна	
88	Жүрөк титиретүү	Элжиретип же калтаарытып муун-жүүндү бошотуу (кубанып толкундаган же капа болгон учурларга карата)	heart-stirring; heart-rending, to shake to the core	жарым-жартылай эквивалент	
89	Жүрөк эти толуу	Чоңоюу, өсүп жетилүү, эрезеге жетүү	— (улуттук образ; англис тилинде эквиваленти жок)	лакуна	
90	Жүрөккө барбоо	Тамак ичүүгө табити тартпоо, ичкиси келбөө	to have no stomach for sth	фразеологиялык аналог	
91	Жүрөккө так салуу	Көңүлүн калтыруу, унутулгус ызага, капага дуушар кылуу	to cut sb to the quick	фразеологиялык аналог	
92	Жүрөктү шуулдатуу	Катуу коркутуу, үрөйүн алуу, үрөйдү учуруу	to strike terror into sb's heart	фразеологиялык аналог	
93	Жүрөктүн башы муз болуу	Капалануу, көңүл чөгүү, көңүл кайтуу	one's heart sinks	фразеологиялык аналог	
94	Суу жүрөк	Коркок, кайратсыз, жүрөгү жок	faint-hearted; chicken-hearted	фразеологиялык аналог	
95	Таш жүрөк (1-мааниси)	Ашкан кайраттуу, тайманбаган, жалтанбаган баатыр, эр (мисалдар «Манастан»)	lion-hearted	фразеологиялык аналог	ЭСКЕРТҮҮ: жалган дал келүү – a heart of stone
96	Таш жүрөк (2-мааниси)	Катаал, ырайымсыз, кара мүртөз, боору таш, таш боор	a heart of stone / stone heart	толук эквивалент	
97	Эр жүрөк	Коркууну, кайра тартууну билбеген жалтанбас, тайманбас баатыр	lion-hearted	фразеологиялык аналог	

Тиркеме №6. «Heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү

Жалпы: 83 бирдик, анын ичинен талдоого алынган – 68

№	Unit	Мааниси	Кыргызча дал келүүсү	Тиби
1	(a man/woman) after one's own heart	көңүлүнө жаккан, тилектеш адам	жүрөктөш адам	фразеологиялык аналог
2	be all heart	өтө боорукер, ак көңүл	жүрөгү жумшак	фразеологиялык аналог
3	at heart	негизинен, ичинен алганда	жүрөгүнүн түпкүрүндө	жарым-жартылай эквивалент
4	be etched on your heart/memory/mind	эсинде түбөлүк калуу	жүрөгүнө оюлуп жазылуу	фразеологиялык аналог
5	break somebody's heart	катуу кайгыртуу, жүрөгүн эзүү	жүрөгүн жаралоо	жарым-жартылай эквивалент
6	(know/learn something off) by heart	жаттоо, жатка билүү	жатка билүү (жүрөк компоненти жок)	фразеологиялык аналог
7	(have) a change of heart	оюн, чечимин өзгөртүү	оюн өзгөртүү	фразеологиялык аналог
8	close/dear/near to somebody's heart	өзгөчө кымбат, жакын	жүрөгүнө жакын	толук эквивалент
9	cross my heart (and hope to die)	ант берүү формуласы	кудай урсун (жүрөк компоненти жок)	фразеологиялык аналог
10	cry/sob one's heart out	буркурап, өпкө-жүрөгүн көтөрө ыйлоо	өпкөсү көөп ыйлоо	жарым-жартылай эквивалент
11	do somebody's heart good	кубандыруу, көңүлүн жылытуу	жүрөгүн жылытуу	жарым-жартылай эквивалент
12	eat your heart out	ичи күйүү, кызганып күйүү	ичи күйүү (жүрөк компоненти жок)	фразеологиялык аналог
13	find it in your heart to do something	бир нерсени кылууга батынуу	жүрөгү даабоо (терс формасында)	жарым-жартылай эквивалент
14	from the (bottom/depths of one's) heart	чын жүрөктөн	жүрөгүнөн кайнап чыккан	фразеологиялык аналог
15	from the heart	чын ыкластан	чын жүрөктөн	толук эквивалент
16	give somebody (fresh) heart	кайраттандыруу, дем берүү	жүрөгүнө дем берүү	жарым-жартылай эквивалент
17	give your heart to somebody	сүйүп калуу, өзүн толук арноо	жүрөгүн берүү; жүрөгүн сууруп берүү	толук эквивалент
18	harden one's heart	боорукерлигин таштап катаал болуу	жүрөгүн таш кылуу; жүрөгү муздоо	фразеологиялык аналог
19	have a heart!	боорукер бол!, ырайым кыл!	жүрөгүн барбы?	фразеологиялык аналог
20	have a heart of gold	абдан боорукер, ак көңүл	ак көңүл; жүрөгү кенен; жүрөгү таза	фразеологиялык аналог
21	have a heart of stone	ырайымсыз, таш боор	жүрөгү таш / таш жүрөк	толук эквивалент
22	have somebody's interests at heart / have at heart	бирөөнүн кызыкчылыгын ойлоо	камын жеп жүрүү	фразеологиялык аналог
23	have/hold a place in somebody's heart	жүрөктөн орун алуу	жүрөгүнөн орун алуу	толук эквивалент
24	(not) have the heart to	бир нерсени кылууга	жүрөгү даабоо	жарым-жартылай

	do something	батынбоо		эквивалент
25	heart and soul	толугу менен, бүт жан-дили менен	жүрөгү-жаны менен	толук эквивалент
26	put one's heart and soul into something	бүт күчүн жумшап киришүү	жан-дилин берип киришүү	жарым-жартылай эквивалент
27	somebody's heart bleeds (for somebody)	аябай боору ооруу	жүрөгү каноо	толук эквивалент
28	somebody's heart goes out to somebody	боору ооруп, жаны ачуу	боору ооруу	фразеологиялык аналог
29	somebody's heart is in their boots	үмүтү үзүлүп, жүрөгү түшүү	жүрөгү түшүү	фразеологиялык аналог
30	somebody's heart is in their mouth/throat	капысынан катуу коркуу	жүрөгү оозуна тыгылуу	толук эквивалент
31	somebody's heart is in the right place	ак ниет, жакшы адам	жүрөгүндө кара жок (2-мааниси)	фразеологиялык аналог
32	somebody's heart is (not) in it	көңүлү жок, каалоосу жок	жүрөгүндө оту жок	фразеологиялык аналог
33	somebody's heart leaps	кубанычтан жүрөгү секирүү	жүрөгү алып учуу	фразеологиялык аналог
34	somebody's heart misses/skips a beat	чочуп, жүрөгү бир согуп калуу	жүрөгү болк дей түшүү	фразеологиялык аналог
35	somebody's heart sinks	үмүтү үзүлүп көңүлү чөгүү	жүрөктүн башы муз болуу (ЭСКЕРТҮҮ: «жүрөгү ылдыйлоо» ЭМЕС)	фразеологиялык аналог
36	(in one's) heart of hearts	жүрөгүнүн эң түпкүрүндө	жүрөгүнүн түпкүрүндө	жарым-жартылай эквивалент
37	heart of oak	бекем, кайраттуу адам	эр жүрөк	фразеологиялык аналог
38	a heart-to-heart (talk)	ачык, чын дилден маек	чын дилден сүйлөшүү	фразеологиялык аналог
39	in good heart	көңүлү жай, шайыр	жүрөгү бүтүн	жарым-жартылай эквивалент
40	in one's heart	ичинен, жүрөгүндө	жүрөгүндө	толук эквивалент
41	let one's heart rule one's head	акылын эмес сезимин ээрчүү	— (акыл-жүрөк туруктуу жубу жок)	фразеологиялык аналог
42	lose heart	кайраты кайтуу, үмүтүн үзүү	жүрөгү мокоо	фразеологиялык аналог
43	lose one's heart to somebody	сүйүп калуу	жүрөгү байлануу	фразеологиялык аналог
44	pour out / open one's heart to somebody	ичин ачып айтуу	ичин ачып айтуу	фразеологиялык аналог
45	an open heart	ачык көңүл, жашырбаган	ак көңүл	фразеологиялык аналог
46	out of the goodness of your heart	ак көңүлдөн, эч нерсе күтпөй	жүрөгүнүн актыгынан	жарым-жартылай эквивалент
47	set one's heart at rest	санаасы тынуу	жүрөгү ордуна келүү; жүрөгү бөксөрө түшүү	фразеологиялык аналог
48	set one's heart on something / have one's heart set on	бир нерсени абдан каалоо	көңүлү түшүү, дегдөө	фразеологиялык аналог
49	sick at heart	көңүлү чөгүп, кайгыруу	жүрөгү сыздоо	жарым-жартылай эквивалент
50	steal somebody's heart	сүйүүсүн жеңип алуу	жүрөгүн уурдоо; жүрөгүн ээлеп алуу	толук эквивалент
51	strike at the heart of	эң негизгисине сокку	өзөгүнө сокку уруу	фразеологиялык

	something	уруу		аналог
52	strike fear into somebody's heart	катуу коркутуу	жүрөгүнүн сары суусун алуу; жүрөгүн түшүрүү	фразеологиялык аналог
53	take heart (from something)	кайраттануу, дем алуу	жүрөгүн токтотуу	фразеологиялык аналог
54	take something to heart	жанына батыруу, оор кабыл алуу	жүрөгүнө оор алуу	жарым-жартылай эквивалент
55	tear at your heart / tear your heart out	жүрөктү эзүү	жүрөгүн эзүү	фразеологиялык аналог
56	tear/rip the heart out of something	өзөгүн жулуп алуу	өзөгүн жулуу	фразеологиялык аналог
57	to one's heart's content	көңүлү каалагандай, тойгуча	тойгуча, каалагандай	фразеологиялык аналог
58	warm the cockles (of somebody's heart)	жүрөктү жылытуу	жүрөгүн жылытуу	фразеологиялык аналог
59	the way to somebody's heart	жүрөгүнө жол	жүрөгүнө жол табуу	толук эквивалент
60	wear one's heart on one's sleeve	сезимин жашырбай ачык көрсөтүү	көңүлүн жашырбоо (жүрөк аркылуу берилбейт)	лакуна
61	win somebody's heart	сүйүүсүн, ыраазычылыгын жеңип алуу	жүрөгүн багындыруу	толук эквивалент
62	with all one's heart / with one's whole heart	бүт жүрөгү менен	бүт жүрөгү менен	толук эквивалент
63	with half a heart	кайдыгер, көңүлсүз	жарым көңүл	фразеологиялык аналог
64	young at heart	жаш кезиндегидей шайыр	жүрөгү жаш	толук эквивалент
65	heart attack	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
66	heart block	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
67	heart complaint	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
68	heart condition	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
69	heart disease	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
70	heart failure	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
71	heart murmur	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
72	heart rate	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
73	heart surgeon	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)

74	heart surgery	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
75	heart transplant	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
76	heart trouble	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
77	heart-healthy	жүрөккө пайдалуу	жүрөккө пайдалуу	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
78	heart-warming	жүрөктү жылытуучу	жүрөк жылытар	толук эквивалент
79	congenital heart disease	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
80	congestive heart failure	медициналык термин	жүрөк оорусуна байланыштуу термин	терминологиялык композит (талдоого кирбейт)
81	kind-hearted	боорукер	жүрөгү жумшак, боорукер	жарым-жартылай эквивалент
82	hard-hearted	ырайымсыз	жүрөгү таш	жарым-жартылай эквивалент
83	broken-hearted	жүрөгү сыздаган, кайгыга баткан	жүрөгү эзилген	жарым-жартылай эквивалент

Тиркеме №7. Эквиваленттүүлүк типтеринин көркөм котормо тексттериндеги ишке ашышы (сынамык текшерүүнүн материалы)

Чечимдин категориялары: 1 – сөздүктө катталган дал келүү колдонулган; 2 – башка туруктуу бирдик тандалган; 3 – эркин айкаш же сүрөттөө; 4 – образ түшүрүлүп калтырылган; 5 – образ башка каражат менен компенсацияланган.

1. К. Акматовдун «Архат» романы (котормочу А. Керексизова, түз котормо)

Бет (кырг./англ.)	Кыргызча контекст	Бирдик	Котормодогу чечим	Кат.
4 / 5	Колтугунун астындагы томуктай жүрөгү түрсүлдөп болбойт.	Жүрөгү дүкүлдөө	His heart is fluttering like swallow caught in a cage	3
4 / 5	...беркинин жүрөгү оозунан ыргып кете таштады.	Жүрөгү оозуна тыгылуу	...causing Zamorish's heart to nearly jump out of his chest	2
5 / 6	...кызыл эт жүрөгү дүкүлдөп, тынбай уруп туруп алганына чыдабай...	Жүрөгү дүкүлдөө	...Zamorish's humble heart, which caused him sharp pain in his chest	3
6 / 8	Ошол кезде анын муш жүрөгү туйлап...	Жүрөгү туйлоо	His heart was thumping	2
6 / 10	...көөдөнүндө бороон улуп жүргөн Нуржамал байбиче...	— (көөдөн)	...the anger and stormy emotions she had stored in her heart	5
12 / 22	Эч ким аны «чыккынчы» же «бок жүрөк» деп кемсинте албайт.	Жүрөгү жок катарындагы бирдик	No one could call him a coward	3
15 / 29	Жүрөгү алып учуп, аны Таштанды көздөй шаштырып бараткан.	Жүрөгү алып учуу	In her heart she was overwhelmed with a need to see Tashtan	3
15 / 29	Жылдыздын жүрөгү туйлап кетти.	Жүрөгү туйлоо	Her heart started pounding	2
17 / 32	...адилетсиз дүйнөгө эт жүрөгү келише албай туттуруп...	— (тизмеде жок)	He could not reconcile his heart or his mind to the terrible human cruelty	1
21 / 40	А балким аруусу кармап жүрөгү токтоп калгандыр!	Жүрөгүн токтотуу (каузативсиз)	What if his heart stopped?	1
22 / 42	...Адилеттин көздөрү алайып, жүрөгү лакылдап чыкты.	— (лакылдоо)	Adilet's heart skipped a beat and his body tensed	2
24 / 46	«Сергек акыл, жалын жүрөк,	— (жалын жүрөк)	“A piercing mind, a fiery heart	1

	темирдей эрк!»		and an iron will.”	
24 / 48	Бул өкүнүч экөөнүн тең жүрөгүнө так болуп, өмүр бою сыздатып жүрө турган окшоду.	Жүрөккө так салуу	...the soft, childhood love that lit up their hearts with a tender ray of light	3
34 / 66	Ранкин Томас менен аялы Софи экөө жүрөктөрү ооздоруна тыгылат.	Жүрөгү оозуна тыгылуу	The Rankins were stricken with worry for their son and panic soon seized them	3
50 / 101	Кыздын жүрөгүн түшүрбөш үчүн... картаны ага көрсөтүп койдум.	Жүрөгүн түшүрүү	(тактоону талап кылат)	—
50 / 97	(Барластын Анжела жөнүндөгү аңгемеси)	Жүрөгү ачышуу	I saw the bruises covering her tender body and my heart ached	1
52 / 102	Оюма бир нерсе түшө калып жүрөгүм шуу этти.	Жүрөгү шуу дей түшүү	My heart stopped and I felt cold all over	3
75 / 138	Ичи боору ачышып, жүрөгү сыздап-сыздап алды.	Жүрөгү сыздоо	His heart ached, filling his insides with the sharp pain	1
82 / 152	...адегенде анын жүрөгү ошого кыпылдады.	— (кыпылдоо)	...his heart aching with the absurd wish	3
82 / 152	«Далай-лама мени чакырбай коё турса экен» деп жүрөгү кыпылдады.	— (кыпылдоо)	Dei's heart beat even faster	3

2. «Манас» эпосу, «Манастын төрөлүшү» эпизоду. С. Каралаевдин варианты (котормочу Э. Көчүмкулкызы, түз котормо)

Сап (англ.) / бет (кырг.)	Кыргызча текст	Бирдик	Котормодогу чечим	Кат.
3640 / 92	Сүйүнгөн бойдон жүрөгүм / Ортодон тарс – деп айрылар.	Жүрөгү айрылуу	From happiness, my heart / Will break in two	2
3840 / 96	Сүйүнүп жүрөк акылдап	— (тизмеде жок)	His heart was pounding from happiness	3
3940 / 98	Муну көрүп бай Жакып / Көңүлү кетип бөлүнүп	— (көңүл)	As he watched, bay Jakip's heart melted	5
3950 / 98	Боконо жүрөк болкулдап, / Көкүрөгү кирилдеп	— (боконо жүрөк)	His ribs and heart throbbed, / His voice trembled	1
4000 / 99	Ыйлаганда балага / Жүрөк туйлап жан чыкты.	Жүрөгү туйлоо	Our hearts leapt and our souls departed	2

4005 / 99	Тогуз кемпир бечара / Жүрөгү түшүп өлүптүр.	Жүрөгү түшүү (1-мааниси)	They [almost] died of fright	3
4160 / 103	Көөдөндөн капан чачылар, / Өрттөнгөн жүрөк басылар	Жүрөгү күйүү (варианты)	The grief in your chest will vanish, / Your burning heart will cool	3
4390 / 107	Сүйүнгөнгө чыдабай, / Күйүп барат жүрөгүм.	Жүрөгү күйүү	Overwhelmed with joy, / My heart is burning	3
4405 / 107	Тутамга келбей шордуу жан / Көңүлү кетип бөлүнүп	— (көңүл)	His heart broke into pieces	5
4425 / 108	Он эки катын бечара / Жүрөгү түшүп өлүптүр.	Жүрөгү түшүү (1-мааниси)	Died from shock	3
4850 / 117	Билегинен сап кеткен, / Жүрөгүнөн кап кеткен	— (жүрөгүнөн кап кетүү)	Their swords flew away from their hands, / Their hearts turned inside out	1

3. Бир мотивдин эки котормосу: С. Каралаев менен С. Орозбаковдун варианттары

Эки вариантта тең кездешкен «кубанычтан жүрөк жарылат» мотиви. Варианттар ар башка болгондуктан салыштыруу сап-сапка эмес, мотив деңгээлинде жүргүзүлдү.

Түп нуска	Кыргызча текст	Котормо	Котормодогу чечим	Жыйынтык
С. Каралаев, 92-бет	Сүйүнгөн бойдон жүрөгүм / Ортодон тарс – деп айрылар	Э. Кёчүмкулкызы, 3640-сап	From happiness, my heart / Will break in two	образ сакталган
С. Орозбаков, 1490–1492-саптар, 133-бет	«Эркек!» – деп, бирөө жүгүрсө, / Жарылып кетер жүрөгүм	У. Мэй, 1472-сап	Then my heart's work soon is done	соматизм сакталып, образ жоголгон
С. Орозбаков, 1932-сап, 146-бет	Окшуп келип жүрөгүм / Оозума тыгылды	У. Мэй, 1906-сап	But my heart had a spasm tight	толук эквивалент колдонулган эмес

Эскертүү. С. Орозбаковдун вариантында Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болот (1-китеп, 1321–1400-саптар, 128–130-беттер), С. Каралаевдин вариантында ал «шерге талгак» болуп, эпизоддо жүрөк аталбайт. Ошондуктан У. Мэйдин котормосундагы жүрөк аталыштарынын көбү котормочунун чечими эмес, вариантынын мазмуну болуп саналат.

